

T.C.

SÜLEYMAN DEMİREL ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ

İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI

**ABBASİ-HARİCİ İLİŞKİLERİ VE KUZEY AFRİKA'DA KURULAN
HARİCİ HANEDANLIKLARI
(MİDRÂRÎLER, RÜSTEMÎLER)**

Abdulahdi AY

1430208515

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN

Prof. Dr. Muhammet Sadık AKDEMİR

ISPARTA-2019

SÜLEYMAN DEMİREL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

YÜKSEK LİSANS TEZ SAVUNMA SINAV TUTANAĞI

Öğrencinin Adı Soyadı	Abdülhadi AY
Anabilim Dalı	İslam Tarihi ve Sanatları
Tez Başlığı	Abbasi-Harici İlişkileri ve Kuzey Afrika'da Kurulan Harici Hanedanlıkları (Mırdaliler, Rüstemiler)
Yeni Tez Başlığı ¹ (Eğer değişmesi önerildi ise)	

Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliği hükümleri uyarınca yapılan Yüksek Lisans Tez Savunma Sınavında Jürimiz 07/06/2019 tarihinde toplanmış ve yukarıda adı geçen öğrencinin Yüksek Lisans tezi için;

OY BİRLİĞİ OY ÇOKLUĞU²

ile aşağıdaki kararı almıştır.

- Yapılan savunma sınavı sonucunda aday başarılı bulunmuş ve tez **KABUL** edilmiştir.
 Yapılan savunma sınavı sonucunda tezin **DÜZELTİLMESİ**³ kararlaştırılmıştır.
 Yapılan savunma sınavı sonucunda aday başarısız bulunmuş ve tezinin **REDDEDİLMESİ**⁴ kararlaştırılmıştır.

TEZ SINAV JÜRİSİ	Adı Soyadı/Üniversitesi	Kabul/Ret	İmza
Danışman	Prof. Dr. M. Sadık AKDEMİR	☒ Kabul ☐ Ret	
Jüri Üyesi	Prof. Dr. İ. Hakkı GÖKSOY	☒ Kabul ☐ Ret	
Jüri Üyesi	Dr. Öğr. Üyesi Necati AYKON	☒ Kabul ☐ Ret	
Jüri Üyesi		☐ Kabul ☐ Ret	
Jüri Üyesi		☐ Kabul ☐ Ret	

¹ Tez başlığının DEĞİŞTİRİLMESİ ÖNERİLDİ ise yeni tez başlığı ilgili alana yazılacaktır. Değişme yoksa çizgi (-) konacaktır.

² OY ÇOKLUĞU ile alınan karar için muhalefet gerekçesi raporu eklenmelidir.

³ DÜZELTME kararı için gerekçeli jüri raporu eklenmeli ve raporu tüm üyeler imzalamalıdır.

YÖK LİSANSÜSTÜ EĞİTİM-ÖĞRETİM VE SINAV YÖNETMELİĞİ Madde 9-(8) Tezi hakkında düzeltme kararı verilen öğrenci en geç üç ay içinde düzeltmeleri yapılan tezi aynı jüri önünde yeniden savunur. Bu savunma sonunda da başarısız bulunarak tezi kabul edilmeyen öğrencinin yükseköğretim kurumu ile ilişkisi kesilir.

⁴ Tezi REDDEDİLEN öğrenciler için gerekçeli jüri raporu eklenmeli ve raporu tüm üyeler imzalamalıdır. Tezi reddedilen öğrencinin enstitü ile ilişkisi kesilir.

Bu form bilgisayar ortamında doldurulacaktır.

T.C.

SÜLEYMAN DEMİREL ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans Tezi olarak sunduğum “*Abbasi Harici İlişkileri ve Kuzey Afrika’da Kurulan Harici Hanedanlıkları (Midrariler, Rüstemiler)*” adlı çalışmamın, tezin proje safhasından sonuçlanmasına kadarki bütün süreçlerde bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurulmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin Bibliyografya ’da gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve onurumla beyan ederim.

A handwritten signature in blue ink, appearing to read "A. Ay" or similar, written in a cursive style.

Abdulhadi AY
07/08/2019

(AY, Abdulhadi, *Abbasi-Harici İlişkileri Ve Kuzey Afrika'da Kurulan Harici Hanedanlıkları (Midrârîler, Rüstemîler)*, Yüksek Lisans Tezi, Isparta, 2019)

ÖZET

Bu çalışmada, Abbasi-Harici ilişkileri ve Kuzey Afrika'da kurulan Midrârîler ve Rüstemîler hanedanlıkları incelenmektedir. Bu tez çalışması; giriş ve dört bölümden oluşmaktadır.

Çalışmanın giriş bölümünde konunun daha iyi anlaşılabilmesi için Haricilik, Hariciliğin ortaya çıkışını hazırlayan sebepler, temel görüşleri, karakteristik özellikleri ve firkalara ayrılmaları, Afrika ve Mağrib'in coğrafi durumu, Midrârî ve Rüstemî Devleti'nin kuruluşundan önce Kuzey Afrika'nın durumu ele alınmıştır.

Birinci bölümde Abbasi-Harici ilişkisi, Abbasiler dönemi Harici isyanları ve siyasi faaliyetleri üzerinde durulmuştur.

İkinci bölümde tezin ana konusunu ihtiva eden ve Emevilerin Arap ırkçılığına karşı bir tepki olarak Harici Sufrielerin kurdukları Midrari Devletinin siyasi, sosyal, kültürel, ekonomik vs. yönleri ele alınmıştır.

Üçüncü bölümde h.160/m.777 yılında Abdurrahman b. Rüstem tarafından kurulan Tahert merkezli Rüstemi Devleti'nin siyasi, sosyal, kültürel, ekonomik vs. yönleriyle ele alınmaya çalışılmıştır.

Çalışmanın son bölümü olan dördüncü bölümde ise, Midrari Devleti ile Rüstemi Devletinin komşu devletlerle olan münasebetleri ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler

Hariciler, Abbasiler, Kuzey Afrika, Midrariler, Rüstemiler

(AY, Abdulhadi, *Abbasid-Kharijij Relations and Kharijij Dynasties Established In North Africa (Midrarids, Rustemids)*, Master's Thesis, Isparta, 2019)

ABSTRACT

In this study, Kharijij Non-Abbasid Relations and the Midraris and Rustemians dynasties established in North Africa are examined. This thesis consists of introduction and four chapters.

In order to better understand the subject in the introduction part of the study, the Haricism, the reasons that prepare the emergence of Kharijij, their basic views, their characteristic features and their division into ferns, the geographical situation of Africa and Maghreb, the situation of North Africa and Moorish before the establishment of Midrari and Rustemi State. It is discussed.

In the first part, the relationship between the Abbasid and the Kharijij, the Kharijij rebellions and the political activities of the Abbasid period are discussed.

In the second part, the political, social, cultural, economic, etc. of the Midrari State, which was founded by Kharijij Sufis as a reaction against the Umayyad Arab racism, which contains the main subject of the thesis.aspects are discussed.

In the third section h.160 / m.777 Abdurrahman b. The Rustem State, founded by Rüstem, is based on the political, social, cultural, economic, etc. aspects have been tried to be addressed.

In the last part of the study, in the fourth part, the relations of Midrari State and Rustemi State with neighboring states are discussed.

Keywords

Kharijij, Abbasids, North Africa, Midrarids, Rustemids.

İÇİNDEKİLER

TEZ SAVUNMA TUTANAĞI.....	i
YEMİN METNİ	ii
ÖZET.....	iii
ABSTRACT	iv
İÇİNDEKİLER	v
KISALTMALAR	viii
ÖNSÖZ.....	ix
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

ABBASİ-HARİCİ İLİŞKİLERİ

1. ABBASİLER DÖNEMİNE GENEL BİR BAKIŞ	33
2. ABBASİLER DÖNEMİ HARİCİ İSYANLARI VE SİYASİ FAALİYETLERİ.....	36
2.1. Bureyke el-Hâricî İsyanı(H.132/M.750).....	37
2.2. Mülebbed b. Harmele İsyanı (H. 137/M. 754)	37
2.3. Hassan b. Mücalid İsyanı (H. 148/M. 765).....	38
2.4. Abdüsselam b. Hasim el-Yeskûrî İsyanı (H. 160/M. 777)	39
2.5. Hamza b. Mâlik İsyanı (H. 169/M. 785).....	39
2.6. Fadl el-Hâricî İsyanı (H. 176/M. 792)	40
2.7. Velîd b. Tarîf İsyanı (H. 178/M. 794).....	40
2.8. Hurâşe es-Şeybânî İsyanı (H. 179/M. 796).....	41
2.9. Muhammed b. Amr eş-Şeybânî İsyanı (H. 231/M. 845)	42
2.10. Muhammed b. Ömer eş-Şârî İsyanı (H. 248/M. 862).....	42
2.11. Ebu'l-Amud es-Sa'lebî İsyanı (H. 248/M. 862)	42
2.12. Müsavir b. Abdulhamid el-Becelî İsyanı (H. 252/M. 866).....	42
2.13. Verfecüme Hareketi (Asım b. Cemil ve Abdulmelik b. Ca'd)	44
2.14. Ebu Kurre el-Yefreni	44

İKİNCİ BÖLÜM

MİDRARİLER DEVLETİ

1. MİDRARİ DEVLETİ'NİN KURULUŞU	47
2. MİDRARİ EMİRLERİ/İMAMLARI.....	48
2.1. İsa b. Yezid el-Esved(140-155/757-771).....	49
2.2. Ebu'l Kasım Semku b. Vesul b. Maslan b. Ebi Nuzul (155-167/771-783)	49

2.3. Ebu'l Vezir İlyas b. Ebi'l Kasım (167-170/783-790).....	50
2.4. Elyesa b. Ebi'l Kasım (174-208/790-823).....	50
2.5. Midrar b. Elyesa b. Ebi'l Kasım (208-253/823-867).....	51
2.6. Meymun b. Sakıyye b. Midrar Elyesa b. Ebi'l Kasım (253-263/867-876)	51
2.7. Muhammed b. Meymun Midrar b. Elyesa (263-270/876-883)	52
2.8. Elyesa b. El-Muntasır b. Elyesa b. Ebi'l Kasım (270-296/883-909).....	52
2.9. Vasul el-Feth b. Meymun b. Midrar (298-300/912-921).....	53
2.10. Ahmed b. Meymun b. Midrar (300-309/912-921).....	53
2.11. Mu'tez b. Muhammed b. Savur b. Midrar (309-321/921-933).....	54
2.12. Muntasır Muhammed b. Mu'tez b. Savur b. Midrar (331-321/933-942)	54
2.13. Muntasır Semku b. Muhammed b. el-Mu'tez b. Savur b. Midrar (331/942)..	54
2.14. eş-Şakir Lillah Muhammed b. el-Feth b. Meymun b. Midrar 322-347/943-965).....	54
2.15. Muntasır Billah b. Emiri'l-Mü'minin eş-Şakir Lillah Muhammed b. el-Feth b. el-Emir Meymun b. Midrar (352/963).....	55
2.16. Mu'tez Billah Ebu Muhammed b. Emiri'l-Mü'minin eş-Şakir Lillah Muhammed b. el-Feth b. el-Emir b. Midrar (352/963)	55
3. MİDRARİ DEVLETİNDE KÜLTÜR VE MEDENİYET	56
3.1. Midrariler'de Din Anlayışı	56
3.2. Midrariler'de İktisadi Hayat	57
3.3. Midrariler'de İlmi Hayat.....	58

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

RÜSTEMİLER DEVLETİ

1. İBAZİLİĞİN KUZEY AFRİKA'YA GİRİŞİ	59
2. RÜSTEMİ EMİRLERİ.....	60
2.1. Abdurrahman b. Rüstem (160-171/777-787).....	60
2.2. Abdulvehhab b. Abdurrahman(171-208/787-823)	65
2.3. Ebu Said Eflah b. Abdülvehhab(208-240/824-855)	67
2.4. Ebu Bekir b. Eflah(240-241/854-855)	68
2.5. Ebü 'I-Yekzan Muhammed b. Eflah(241-281/855-894)	69
2.6. Ebu Hatim Yusuf b. Muhammed(281-294/894-906)	71
2.7. Yekzan b. Ebü 'I-Yekzan(294-296/907-909).....	73
3. RÜSTEMİLER DEVLETİNDE KÜLTÜR VE MEDENİYET	74
3.1. Rüstemilerde Sosyal-Kültürel Yaşam.....	74
3.2. Rüstemiler'de Din ve Devlet Anlayışı.....	75

3.3. Rüstemiler’de Dil ve Edebiyat.....	76
3.4. Rüstemiler’de İktisadi Hayat	77
3.5. Rüstemiler’de İlim ve Düşünce Hayatı.....	77

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

MİDRARİ DEVLETİ İLE RÜSTEMİ DEVLETİ’NİN DİĞER DEVLETLERLE MÜNASEBETLERİ

1. MİDRARİLER DEVLETİ’NİN DİĞER DEVLETLERLE MÜNASEBETLERİ.....	79
1.1. Midrari Devleti’nin Abbasilerle Olan Münasebeti	79
1.2. Midrariler Devleti’nin Ağlebilerle Olan Münasebeti	81
1.3. Midrariler Devleti’nin Endülüs Emevi Devleti İle Olan Münasebeti.....	82
1.4. Midrariler Devleti’nin İdrisilerle Olan Münasebeti.....	83
1.5. Midrariler Devleti’nin Şii-Fatimilerle Olan Münasebeti	84
2. RÜSTEMİ DEVLETİ’NİN DİĞER DEVLETLERLE MÜNASEBETLERİ.....	87
2.1. Rüstemiler Devleti’nin Abbasilerle Olan Münasebeti.....	87
2.2. Rüstemiler Devleti’nin Ağlebilerle Olan Münasebeti	89
2.3. Rüstemiler Devleti’nin Endülüs Emevi Devleti İle Olan Münasebeti.....	90
2.4. Rüstemiler Devleti’nin Midrarilerle Olan Münasebeti	92
2.5. Rüstemiler Devleti’nin İdrisilerle Olan Münasebeti.....	92
SONUÇ.....	95
KAYNAKÇA	98
EKLER.....	108
ÖZGEÇMİŞ.....	114

KISALTMALAR

a.g.e.	:Adı Geçen Eser
a.g.md.	:Adı Geçen Madde
a.g.m.	Adı Geçen Makale
a.g.t.	Adı Geçen Tez
arc.	:Archive.
AÜİFD	:Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi.
c.	:Cilt.
Çev.	:Çeviri/Çevirmen.
DİA	:Diyanet İslam Ansiklopedisi.
DİFM	:Daru'l-Funun İlahiyat Fakültesi Mecmuası.
DÜİFD	:Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi.
EKEV	:Erzurum Kültür Ve Eğitim Vakfı.
Haz.	:Hazırlayan.
H.	:Hicri
İA	:İslam Ansiklopedisi.
İİD	:İslami İlimler Dergisi.
İSTEM	:İslam, Sanat, Tarih, Edebiyat ve Musikisi Dergisi.
M.	Miladi
MÜİFD	:Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi.
nşr.	:Neşreden.
OMÜİFD	:Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi.
s.	:Sayfa
sad.	:Sadeleştiren
sy.	:Sayı
ss.	:Sayfa sayısı.
SUSBED	:Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
TDV.	:Türkiye Diyanet Vakfı
Thk.	:Tahkik.
Tsh:	Tashih Eden
ty.	:Tarih yok
USBD	:Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi.
UÜSBE	:Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
vd.	:Ve devamı.
yay.	:Yayınevi
yy.	:Yayın Yeri Yok.

ÖNSÖZ

Toplumsal hadiseleri iyi kavramak, değerlendirmek ve onlar üzerine bir fikir bina etmek için birden çok faktörün yanı sıra, bu hadiselerin mazisine de bakmak gerekir. Geçmişin bilinmesi ve sağlıklı bir şekilde değerlendirilmesi toplumlar için çok önem arz etmektedir.

Müslümanlar, Hz. Peygamber'in vefatından sonra ilk iki halife devrinde herhangi bir ciddi siyasi ve sosyal sorunla karşı karşıya kalmamışlardır. Üçüncü halife Hz. Osman zamanında ise Müslümanlar arasında huzursuzluklar meydana çıkmaya başlamış ve halifenin öldürülmesiyle de iç savaşlar yaşanmıştır. Siyasi kargaşanın hüküm sürdüğü bir sırada hilafeti devralan Hz. Ali'nin döneminde Müslüman siyasi gruplar karşı karşıya gelmişler ve bu durum toplumda siyasi ve içtimai ihtilafların doğmasına neden olmuştur.

Hariciler, dini ve siyasi mevzularda aşırı fikirleri ve faaliyetleri ile bilinen, İslam'ın ilk döneminde ortaya çıkmış siyasi bir fırkadır. Bu fırkanın ilk temsilcileri, Hz. Osman'ın şehit edilmesinden sonra, önce Hz. Ali'yi destekleyerek Muaviye'ye karşı Hz. Ali'nin tarafında savaştılar. Ancak Hariciler, tahkim hadisesi ile birlikte gelişen olaylar sonucunda fikir değiştirerek tahkim hadisesine katılan veya tahkime onay verenlerin hepsini tekfir ettiler.

Başlangıçta tamamen siyasi amaçlarla ortaya çıkan Hariciler, kısa zaman sonra kendilerini haklı göstermek ve taraftar toplamak için önce "Hüküm ancak Allah'ındır", "Allah'tan başka hüküm verecek yoktur" gibi ayetleri sloganlaştırarak kendi çıkarlarını destekleyecek bir araç olarak kullanmışlardır. Böylece Haricilik, İslam düşünce tarihinde ortaya çıkan ilk siyasi-dini fırka olmuştur.

İlk haricilerin yerleşim bölgeleri, yetişme tarzları ve sosyal kültürel yapıları incelendiğinde çoğunlukla sosyal kültürel seviyeleri düşük insanlardan oluştuğu görülmektedir. Bundan dolayı davranışlarına ve olaylara dar açıdan bakan bir düşünce hakim olmuş ve dinin inceliklerini anlama konusunda güçlük çektiklerinden söz konusu marjinal tutumları ve düşünceleriyle tarih sahnesine çıkmışlardır.

Bu çalışmada Abbasi-Harici ilişkileri ve Kuzey Afrika'da kurulan Harici hanedanlıklarından Midrari ve Rüstemi devletlerinin siyasi, askeri, dini, ekonomik, sosyal, kültürel vs. yönleri ele alınmaya çalışılmıştır. Çalışma; giriş, dört ana bölüm ve sonuçtan oluşmaktadır.

Çalışmanın giriş kısmında öncelikle konu bütünlüğü sağlama adına Haricilik, Hariciliğin ortaya çıkışını hazırlayan sebepler, temel görüşleri, karakteristik özellikleri ve fırkalara ayrılması hakkında kısa bilgi verildikten sonra Afrika ve Mağrib'in coğrafi durumu ile Midrari ve Rüstemi devletleri kurulmadan önce Afrika ve Mağrib'in siyasi ve içtimai yapısı üzerinde durulmuştur. Birinci bölümde Abbasi-Harici ilişkisi, Abbasiler dönemi Harici isyanları ve siyasi faaliyetleri ele alınmıştır. İkinci bölümde tezin ana konusunu ihtiva eden ve Emevilerin Arap ırkçılığına karşı bir tepki olarak Harici Sufrilerin kurdukları Midrari Devletinin siyasi, sosyal, kültürel, ekonomik vs. yönleri ele alınmıştır. Üçüncü bölümde h.160/m.777 yılında Abdurrahman b. Rüstem tarafından kurulan Tahert merkezli Rüstemi Devleti, siyasi, sosyal, kültürel, ekonomik vs. yönleriyle ele alınmaya çalışılmıştır. Çalışmanın son bölümü olan dördüncü bölümde ise, Midrari Devleti ile Rüstemi Devletinin komşu devletlerle olan münasebetleri ele alınmıştır.

Son olarak; gerek konunun seçilmesinde gerekse yaptığımız görüşmelerde engin bilgilerini, birikimlerini ve tecübelerini benimle cömertçe paylaşan tez danışmanım Prof. Dr. Muhammet Sadık AKDEMİR Bey'e teşekkür ve minnet borçluyum. Ayrıca

Çalışma esnasında manevi destekleriyle beni hiçbir zaman yalnız bırakmayan anneme ve babama; zaman ve tahammül noktasında desteğini hissettiğim ve dualarıyla daima benimle olan sevgili eşim ve kızıma; eğitimime katkıda bulunan ve burada isimlerini zikredemediğim tüm hocalarıma teőekkürü bir borç bilirim.

Abdulahdi AY
2019/VAN

GİRİŞ

Metod ve Kaynaklar

İslam Tarihi boyunca birden çok fırka veya mezhep ortaya çıkmıştır. Haricilik, İslam Tarihinde ilk fiili ayrılık hareketi olması hasebiyle önemli bir yere sahiptir.¹ Çünkü Hariciler, İslam Tarihinin erken dönemlerinde ortaya çıkan ve İslam toplumu içerisinde birçok tartışmalara ve önemli olaylara neden olan birçok olayda aktif rol oynamışlardır.

Genel özellik olarak İslam düşünce tarihinde ortaya çıkan tepkisel din söylemi ile kabilevi zihniyetin ilk tipik temsilcileri olmuşlardır. Birer kabile insanı olan Hariciler, bedevi zihniyetinin dar kalıpları içerisinde kaldıklarından dolayı sürekli tepkisel ve dışlayıcı bir din söylemini dillendirmişlerdir. Kur'an'ın zahirine göre hareket eden Hariciler, tavizsiz bir kitle olmayı benimsemişlerdir.²

Çoğunlukla Bedevi Araplardan oluşan Hariciler, memnun olmadıkları durumlarda şiddet yanlısı bir politika izlemiştir. Sıffin Savaşı'ndan sonra Tahkime karşı çıkararak Hz. Ali'ye isyan etmişlerdir. Aynı zamanda Emevi ve Abbasi dönemlerinde de sayısız isyan hareketlerinde bulunmuşlardır. Haricilik kendi içerisinde yaşadığı fikri ayrılıklarından dolayı farklı gruplara ayrılmışlardır. Haricilik içerisinde; İbaziyye, Sufriyye, Necadat, Ezarika, Beyhesiyye gibi fırkalar ortaya çıkmıştır. Bu dört ana fırkadan sadece Sufriyye (Midrari Devleti) ve İbaziyye (Rüstemi Devleti) devlet kurmayı başarmışlardır.

Abbasi-Harici İlişkileri ve Kuzey Afrika'da Kurulan Hanedanlıkları (Midrariler-Rüstemiler) adlı çalışmada betimleyici bir metod izleyerek, mümkün olduğunca kişisel yargılardan uzak, Hariciliği, Abbasi Harici İlişisini ve Haricilerin Kuzey Afrika'da kurmuş oldukları Midrari ve Rüstemi devletlerini aslında ne ise o şekilde ifade edilmeye çalışıldı. Ayrıca araştırmada, sadece yaygın kaynaklardan değil, ulaşılabildiği kadarıyla Harici kaynaklarından da istifade edilmeye çalışıldı. Hariciler ile ilgili olarak Haricilerin ortaya çıkışı, tarihi süreci, karakteristik özellikleri, fırkalara ayrılışı ve Kuzey Afrika'da kurdukları devletlerle ilgili, kaynaklarda yer bilgileri bir araya getirerek bir metin oluşturulmaya gayret edildi.

¹ Harun Yıldız, *Kendi Kaynakları Işığında Hariciliğin Doğuşu ve Gelişimi*, Araştırma yay. Ankara 2010, s. 11.

² Adnan Demircan, *Haricilik Mezhebinin Doğuşu Bağlamında Din-Siyaset İlişkisi*, Beyan yay. İstanbul 2000, s. 60-61.

Hariciler ile ilgili yapılan araştırmalarda karşılaşılan en önemli problem, Hariciler ile ilgili bilgilerin, Harici kaynaklarda elde edilmeyip, onlara muhalif olanlar tarafından yazılan kaynaklardan toplanmasıdır.³ Örneğın Haricilerin Sufriyye kolu tarafından kurulan Midrari Devleti'ne ait günümüze kadar ulaşan herhaangi bir eser bilinmemektedir. Çalışmada İbazilere ait bazı eserlerde konu ile ilgili yer alan bilgiler bir araya getirilerek metin oluşturulmaya çalışıldı. Kullanılan kaynaklardan bazılarına temas etmek gerekirse, bunlardan bazıları, yaygın kaynak olarak adlandırılan “İslam Tarihi”, “Fütühat”, “Tabakat”, “Neseb” kitaplardır.

Haricilerle ilgili istifade edilen kaynak, İbn Sellam el-İbadi'nin (273/886) “*Kitabun Fihi Bed'u'l-İslam ve şeraiu'd-Din*”⁴ adlı çalışmasıdır. Rüstemiler döneminde yaşamış olan önemli bir İbazi müellifi olan İbn Sellam'ın kaleme aldığı bu eser, günümüze kadar ulaşılabilmış en eski Harici kaynaklarından biridir.⁵

Yararlanılan diğer bir Harici kaynak ise, Ebu Abdullah b. Said el-Ezdi el-Kalhati'nin (IV/X.yy) “*el-Keşşaf ve'l-Beyan*”⁶ isimli iki ciltlik eseridir. İbaziyye fırkasına ait önemli bir eser olan “el-Keşşaf ve'l-Beyan” Haricilerin, özelliklere İbazilerin teşekkül sonrası dönemlerini anlatan eserler arasında önemli bir yere sahiptir.

Tez kapsamında en çok yararlanılan kaynaklar haricilerin devlet kurmadan önceki durumlarını ve Midrari-Rüstemi devletlerinin kuruluşuyla beraber yaptıkları faaliyetlerle ilgili bilgi sunan çalışmalardır. Yararlanılan kaynaklarda Midrari ve Rüstemi devletlerinin kuruluşundan yıkılışına kadarki süreçlerini ve bu devletlerinin diğer komşu devletlerle olan münasebetlerini içeren eserler de tahlil edilmiştir.

Bu eserlerden ilki İbnu'l-Esir'in “*el-Kamil Fit-Tarih*”⁷ isimli eseridir. İbnu'l-Esir Ortaçağın en büyük ve en güvenilir tarihçilerden biri olma niteliğini kazandıran eserimiz umumi bir tarih kitabı olup ilk defa Corolus Johannes Turnberg tarafından yayımlandıktan sonra Türkçe'ye çevrilmiştir.⁸ Bu eser çalışmamızın en temel başvuru kaynaklarından biri olma özelliğine sahiptir. Bu eser H.628/M. 1230 senesine kadar hicretten itibaren her seneyi ayrı bir bölüm halinde kronolojik olarak sunmaktadır. İbnu'l-Esir, genellikle Taberi'nin Tarihi'nden iktibaslar yapar ve onun eksik bıraktığı

³ Harun Yıldız, *Din Siyaset ve İdeoloji*, Sidre yay. Samsun 1999, s. 13

⁴ İbn Sellam İbadi (273/887), *Bed'ü'l-İslam ve şeraiu'd-Din*, (thk. Werner Schwartz), Wiesbaden 1986.

⁵ Harun Yıldız, *Din Siyaset ve İdeoloji*, s. 27.

⁶ Kalhati, Ebu Said b. Said el-Ezdi, *el-Keşşaf ve'l-Beyan*, thk.: Seyyide İsmail Kaşıf, Uman 1400/1980, I-II.

⁷ İbnu'l-Esir, İzzuddin Ebu'l-Hasen, *el-Kamil Fit-Tarih*, c. I-XII, Daru's-Sadr, Beyrut 1982.

⁸ Abdulkerim Özeydin, “İbnu'l-Esir”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, Türkiye Diyanet Vakfı(TDV) yay., İstanbul 2000, c. XXI.

konuları tamamlar. Aynı zamanda İbnu'l-Esir, Afrika Tarihi konusunda Taberi Tarihi'nde bulunmayan bazı önemli bilgiler aktarmaktadır. Çalışmada İbnu'l-Esir'in bu eserinden Kuzey Afrika ve Mağrib valilerinin icraatları, Haricilerin çıkardığı isyanlar, Midrari ve Rüstemi devletlerinin komşuları ile ilişkileri gibi konulardan yararlanılmıştır.

Önemli kaynak eserlerden bir diğeri ise Belazuri'nin "*Futuhu'l-Buldan*" isimli eseridir. Tarihçi ve Neseb âlimi olarak bilinen Ebu'l-Hasan Ahmet b. Yahya b. Cabir b. Davud el-Belazuri, Farsça'dan Arapça'ya yaptığı tercümeleriyle tanınır. Çeşitli dillere tercüme edilen eserleri vardır. Bu eserlerinden biri de *Futuhu'l-Buldan*'dır. Eserin ihtivası, Hz. Peygamber zamanından H. III. yüzyıla kadar olan fetihleri bölge ve şehir esasına göre anlatır.⁹

Çalışmamızın önemli kaynaklarından bir diğeri, İbn İzari'nin "*el-Beyanü'l-Muğrib fi Ahbari'l-Endelüs ve'l-Mağrib*"¹⁰ isimli eseridir. İbn İzari'nin günümüze ulaşan tek eseridir. Bu eser üç ciltten oluşmaktadır. Eserin birinci cildi Kuzey Afrika'nın fethi, Emeviler ve Abbasiler devrindeki idarecileri, Kuzey Afrika'da kurulan Midrariler, Rüstemiler, Ağlebiler, İdrisiler, Fatimiler gibi müslüman hanedanlara; ikinci cildi fetihden Mülükü't-Tavaif döneminin sonuna kadar Endülüs ve bölgede yaşanan siyasi gelişmelere; üçüncü ciltte ise daha çok Murabıtlar ve Muvahhidler'e az da olsa Meriniler, Hafsiler, Nasriler ve Hadilere dair bilgiler bulunmaktadır. Bu kaynak eserde özellikle Kuzey Afrika coğrafyası ile ilgili bilgilerden, Midrari ve Rüstemi devletleriyle ilgili verilen genel bilgilerden istifade edilmiştir.

Kaynak eserlerden bir diğeri, İbn Haldun'un "*el-İber*"¹¹ adlı eseridir. Ünlü bir tarihçi, filozof, sosyolog, siyaset ve devlet adamı olan İbn Haldun, Endülüs ve Kuzey Afrika coğrafyasında siyasi, ilmi alanda önemli rol oynamıştır. Yazımını dört yılda tamamladığı "*el-İber*" adlı eserin birinci kitabını oluşturan meşhur Mukaddime'sinin ardından el-İber'in Arap, berber ve Zenate kısmını yazmaya koyulmuştur. El-İber'in Tunus nüshası olarak bilinen Mukaddime ile Kuzey Afrika'daki Arap ve Berber Hanedanlarını, İslam öncesi ve sonrası Arap tarihini konu alan kısmı ihtiva etmektedir. Daha sonra el-İber üzerinde yaptığı çalışmalarla, Doğu'daki kavimlerin ve hanedanların

⁹ Belazuri, Ebu'l-Hasan Ahmet b. Yahya b. Cabir b. Davud, *Futuhu'l-Buldan*, çev. Mustafa Fayda, Siyer yay. İstanbul 2013.

¹⁰ İbn İzari, Ebu Abdillah Muhammed el-Merraküşî (695/1295), *el-Beyanü'l-Muğrib fi Ahbari'l-Endelüs ve'l-Mağrib*, I-IV, thk. E. Levi-Provençal, Beyrut 1983.

¹¹ İbn Haldun, Abdurrahman b. Muhammed (808/1405), *Kitabu'l-İber ve Divanü'l-Mübteda ve'l-Haber fi Eyyami'l-Arab ve'l-Acem ve'l-Berber ve men Asaruhum min Zevi's-Sultani'l-Ekber*, Beyrut 1968.

tarihlerini de ekleyerek eserini genel bir tarih haline getirdi. El-İber'in üçüncü kitabı, Berberilerin ve Zenatelilerin tarihini ele alan bir Kuzey Afrika tarihi olup eserin VI ve VII. Ciltlerini oluşturur. Eserin son cildi ise müellif kendi biyografisini anlatmaktadır. Eserden, Kuzey Afrika coğrafyası, Sufrilerin kurmuş oldukları Midrari Devleti ile İbaziyye'nin kurmuş olduğu Rüstemi Devleti'ne ait bilgilerden istifade edildi.

Rüstemi Devleti ile ilgili günümüze kadar ulaşan en eski İslam tarihi kaynağı İbn Sağir el-Maliki'nin "*Ahbaru'l-Eimmeti'r-Rüstemiyyin*"¹² isimli çalışmasıdır. İbn Sağir, Rüstemiler döneminde yaşamıştır. Aktardığı hadiseleri gözleriyle görmüştür. Bundan dolayı bu eser, İbaziler için önemli bir yere sahiptir.

Yararlanılan bir diğer kaynak eser, günümüze kadar ulaşan eski İbazi kaynaklarından olan Ebu Zekeriyya el-Vercelani'nin (471/1078) kaleme aldığı "*Kitabu's-Sire ve Ahbaru'l-Eimme*"¹³ adlı eseridir. Bu eser Rüstemi imamlarının hayatlarını İbazi bir bakış açısıyla anlatmaktadır. Bu eser, Rüstemi Devleti'nin kuruluşundan yıkılışına kadar meydana gelen hadiseleri İbazi bir perspektifle ele almaktadır.¹⁴

Yararlanılan bir diğer kaynak eser, Ebu'l Abbas Ahmed b. Said ed-Dercini'nin kaleme aldığı "*Kitabu Tabakati'l-Meşaih bi'l-Mağrib*"¹⁵ isimli eseridir. Bu eser gerek metod gerekse içerik olarak Vercelani'nin eserini takip ederek aynı üslupla yazılmış olan İbazi kaynaklardandır. Bu eserde Rüstemi Devleti'ne seçilen ilk imam Abdurrahman b. Rüstem'den son imam Yakzan b. Ebi'l-Yakzan'a kadar Rüstemi Devleti'nde yönetime geçen her imamın döneminde önemli gördüğü olayları İbazi bir perspektifle aktarılmaktadır. Kısacası Vercelani'nin eserini özetlemiştir.

Çalışmada istifade edilen bir diğer kaynak eser, Ahmed b. Said b. Abdilvahid eş-Şemmahi'nin kaleme aldığı "*Kitabu's-Siyer*"¹⁶ isimli eseridir. Eser, Hz. Peygamber'in (sav) nesebi ile başlamakta ve Siyeri Nebi anlatıldıktan sonra Raşid Halifeler, Emevi Halifeleri İbazi İmamları, Mağrib İbazi İmamları ve ünlü şahsiyetlerin biyografileri aktarılmaktadır. Aynı zamanda İbaziye fırkası ile ilgili tarihi rivayetler, Berberilerin gelenekleri, sosyal yaşantıları ile ilgili bilgiler bulunmaktadır.

¹² İbn Sağir el-Maliki, *Ahbaru'l-Eimmeti'r-Rüstemiyyin*, (thk., Hasan Ali Hasan), Kahire 1984.

¹³ Vercelani, Ebu Zekeriyya Yahya b. Ebi Bekir (471/1078), *Kitabu's-Sire ve Ahbaru'l-Eimme*, (thk. İsmail arabi), Daru'l-Ğarbu'l-İslami, Beyrut 1982.

¹⁴ Mehmet Salih Arı, *Haricilerin Kurduğu Devlet Rüstemiler*, Bilge Adamları yay., İstanbul 2009, s. 22.

¹⁵ ed-Dercini, Ebu'l Abbas Ahmed b. Said b. Süleyman, *Kitabu Tabakati'l-Meşaih bi'l-Mağrib*, y.y., ty.

¹⁶ Şemmahi, *Kitabu's-Siyer*, Ebu'l-Abbas Bedruddin Ahmed b. Said b. Abdilvahid (928/1522), (thk. Ahmed b. Suud es-Seyyabi), Maskat 1987.

Midrari ve Rüstemi devletlerine geçmeden önce iki devletin kurulduğu İfrikiyye hakkında bazı bilgilerin verilmesi önemli olduğundan dolayı, çalışmada bölgenin fethi ve islamlaşması ile ilgili bazı eserlere başvurulmuştur. Afrika'nın fethi ile ilgili en eski kaynak eser İbn Abdilhakem'in "*Futuhu Mısır ve Ahbaruha*"¹⁷ adlı eseridir. Bu eserde, Afrika'nın müslümanlar tarafından fethi, İfrikiyye, Mağrib ve Endülüs'ün fethi gibi konuları anlatmaktadır.

Coğrafi alanlarla ilgili olarak bu çalışmada başvuru en önemli eser Yakut el-Hamevi'nin (626/1229) "*Mu'cemu'l-Buldan*"¹⁸ adlı eseridir.

Araştırmamızla ilgili temel kaynaklar arasında yer alan eserlerden bir diğeri de İbn Kesir (ö. 774/1372)'in *el-Bidaye ve'n-Nihaye*¹⁹ adlı eseridir. İbn Kesir, kronolojik olarak anlattığı olaylar hakkında şahsi yorumlarda da bulunur. Onun bu eserinde Abbasi Devleti döneminde meydana gelen siyasi ve sosyal hadiseler hakkında ayrıntılı bilgi bulmak mümkündür. Eserde Abbasi halifeleri ve dönemlerindeki olaylar hakkında önemli bilgiler anlatılmaktadır.

Çalışmamızda yararlanılan bir diğerkaynak eser ise, Muhammed b. Cerir et-Taberi'nin *Tarihu'l-Ümem ve'l-Müluk*²⁰ adlı eseridir. Bu eserden genel anlamda Abbasi Devleti'nin halifeleri ve dönemin hadiselerinin anlatıldığı hadiselerle ilgili bölümlerden faydalanılmıştır.

Âdem Apak'ın 4 cilt olarak kaleme aldığı Ana Hatlarıya İslam Tarihi adlı eser önemli başvuru kaynaklarımız arasında yer almıştır. Bu eserin özellikle 4. Cildi doğrudan Abbasi dönemi ile ilgilidir. Biz burada Abbasi döneminde meydana gelen Harici isyanlarını ve Abbasi-Harici ilişkisini ele alırken bu eserden büyük oranda istifade ettik.

Midrari Devleti ile ilgili, gerek Arap dünyasında gerek Batıda ve gerekse ülkemizde bu devlet hakkındaki bilgiler ansiklopedik maddelerden başka herhangi bir çalışma bulunmamaktadır. Arap dünyasında Midrari Devleti ile ilgili yazılmış bir kitap ve bir tane de Yüksek Lisans tezi bulunmaktadır. Bu kaynaklardaki bilgilerden istifade edildi. Midrari Devleti ile ilgili bilgiler bazı kaynaklarda var olan dağınık bilgilerin

¹⁷ İbn Abdilhakem'in *Futuhu Mısır ve Ahbaruha*, (thk. Abdullah Enis Tabba), Beyrut 1987

¹⁸ Yakut el-Hamevi, Ebu Abdillah Şihabuddin Yakut b. Abdillah (626/1229), *Mu'cemu'l-Buldan*, c.I-V, Beyrut 1992.

¹⁹ İbn Kesir, Ebu'l-Fida (ö. 774/1372), *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, (thk. Ahmed Ebu Mülhim Ali, Necib Atvi, Fuad es-Seyyid, Mehdi Nasiruddin, Ali Abdü's-Satir), Mektebetü'l-Mearif, I-XIV, Beyrut 1409-1989.

²⁰ Taberi, Ebu Cafer Muhammed b. Cerir (h. 310/m.922), *Tarihu'l-Ümem ve'l-Müluk*,(thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim), Daru's-Süveydan, I-XIII, Beyrut 1967.

ötesini geçememiştir. Sufri bir devlet olan Midrari Devleti konusunda yapılmış çalışmalardan Muhammed Abdulkadir Hatib'in *Düveyletü Beni Midrar* adlı kitap ve Vefa Yakup Cibril Bernavi'nin Ümmü'l Kurra Üniversitesindeki *Devletü Beni Midrar es-Süfriyyetü bi'l-Mağribi'l-Aksa'l-İslamiyyin*²¹ (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) adlı çalışmasından yararlanıldı.

Rüstemi Devleti ile ilgili yararlanılan eser, Mehmet Salih Arı'nın *Haricilerin Kurduğu Devlet Rüstemiler* adlı çalışmasıdır. Bu eser, ilim dünyasına kazandırıldığı döneme kadar ülkemizde ne yazık ki Rüstemi Devleti hakkındaki bilgiler ansiklopedi maddelerinin ve bazı kaynaklarda yer alan dağınık bilgilerin ötesine geçememiştir. Söz konusu devlet hakkında derli toplu yapılan M. Salih Arı'nın bu çalışması, Türkiye'de ilk ve tek çalışma olması hasebiyle önem arz etmektedir. Yazar bu eserinde, Rüstemi Devletinin siyasi, askeri, ekonomik ve sosyal yönlerini ele almıştır. Aynı zamanda Rüstemi imamları hakkında derli toplu bilgiler vermektedir. Kısacası Rüstemi Devleti'nin kuruluşundan yıkılışına kadarki süreci ayrıntılarıyla vermiştir.

Son olarak çalışmamızda, günümüz eserlerinden de sıkça yararlanılmakla birlikte, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi gibi başucu eserler, tezimize önemli katkılar sağlamıştır.

1.HARİCİLİĞE GENEL BİR BAKIŞ

1.1. Haricilik

Müslümanlar arasında ortaya çıkan siyasi ve itikadi nitelikli ilk değişim hareketlerinden biri ve belki de en ehemmiyetlisi, Haricilerdir.²² Mevzunun daha iyi anlaşılabilmesi için Haricilik, Hariciliğin ortaya çıkışını hazırlayan sebepler, temel görüşleri, karakteristik özellikleri ve fırkalara ayrılmaları hakkında kısaca bilgi verilmesinde yarar vardır.

Harici, “itaatten ayrılıp isyan etmek, uzaklaşmak, çıkmak,” manalarındaki *hurûc* kökünden “ayrılan, başkaldıran” anlamında bir sıfat olan *hariç* sözcüğüne, nispet ekinin ilave edilmesiyle meydana gelmiş bir terim olup topluluk ismi için *havâric* ve *hâriciyye* kullanılır. Fırkanın ismi hususunda birden çok görüş ileri sürülmüştür. Fırkanın

²¹ Bernavi, Vefa Yakup Cibril, *Devletü Beni Midrar es-Süfriyyetü bi'l-Mağribi'l-Aksa'l-İslamiyyin*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ümmü'l Kurra Üniversitesi, Mekke 2003.

²² Hasan Onat, *İslam Mezhepler Tarihi*, Grafiker yay., Ankara 2012, s.63; Fevzi Rençber, “Kendi Kaynakları Işığında Harici'nin Doğuşu Ve Gelişimi”, *Mezhep Araştırmaları Dergisi*, c.10, S.1, Bahar 2017, s. 259

muhalifleriyle kendilerine karşı isyan ettikleri yöneticiler, Havaric ismini “haktan, dinden, insanlardan veya Hz. Ali’den ayrılan ve yönetime karşı isyan ederek cemaatten ayrılanlar” anlamında kullanmışlardır.²³

Hariciler için Havâric adı haricinde başka adlar da kullanılmıştır. Sıffin Savaşı müteakiben Harura²⁴ denilen mevkide bir araya geldikleri için Harûriyye, “Allah’tan gayri hüküm verecek yoktur” sloganını çok sık kullandıkları için “Muhakkime”, “kendilerini Allah’a adayan” anlamında “Şurat”, Müslümanların çoğunluğundan ayrılanlar anlamında okun hedefinden saptığı gibi dinden çıkanlar anlamında “Marika” olarak adlandırılmıştır.²⁵

İslam dünyasındaki ilk fiili ayrılık hareketi olarak kabul edilen Haricilik, hemen hemen tarihçilerin tamamına göre Sıffin Savaşı sırasında meydana gelen Tahkim Olayı sonucunda ortaya çıkmış bir fırka olarak nakledilmektedir.²⁶ Lakin Hz. Ali’nin hakeme başvurmayı kabul etmesinden sonra Allah’ın hüküm verdiği bir hususta bir beşerin hükmüne başvurmanın hatalı olacağı iddiasıyla tahkim hadisesine muhalefet eden Haricilerin, bir düşünce olarak ortaya çıkmaya başlamaları tahkim hadisesinden evveldir. Hakem Olayı, Haricilerin ortaya çıkışında önemli bir rol oynamıştır. Hiçbir sosyal hareket, birden ortaya çıkmaz. Tahkim Olayı sonrasında ortaya çıkan “Harici Farklılaşması”nı hazırlayan, bir kısım hadiselerin ve düşüncelerin oluşturduğu bir süreç söz konusudur.²⁷ Bu yüzden, Haricilik hareketinin incelenmesinde, Hz. Osman’ın Medine’de, şahsi evinde katledilmesine kadar uzanan hadiselerin Hariciliğin ortaya çıkması için münasip bir başlangıç olmuştur.²⁸ Dolayısıyla Hariciliğin ortaya çıkışını sağlıklı bir şekilde algılamak için Sıffin Savaşı öncesinde meydana gelen hadiselere göz atmak gerekir. Çıkış noktası olarak da Hz. Osman’ın katledilmesi olayını almak münasip olacaktır.

Hz. Osman hilafetin ilk altı yılı sorunsuz geçti. Fakat hilafetin ikinci altı yılında ise, bir takım sorunlar ve bu sorunlar bağlamında hoşnutsuzluklar meydana

²³ Ethem Ruhi Fıçlalı, “Hariciler”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi(DİA)*, TDV yay. İstanbul 1997, c. XVI, s.169

²⁴ **Harura:** Sıffin Savaşı’nda Hz. Ali’nin saflarından ayrılan Haricilerin toplandığı yer. (Harura, www. islamansiklopedisi.org.tr) 20.07.2019.

²⁵ Hasan Onat, a.g.e, s.63

²⁶ Mehmet Salih Arı, *Haricilerin a.g.e.*, s.28.

²⁷ Hasan Onat, a.g.e, s.64

²⁸ Harun Yıldız, *Din Siyaset ve İdeoloji-Haricilik Düşüncesinin Doğuşu*, Sidre yay., Samsun 1999, s. 43.

geldi. Fitneler ortaya çıktı ve bu fitneler halk arasında yayıldı. Bu hoşnutsuzluklar ve fitnelerin ortaya çıkmasına bazı uygulamalar neden olmuştur.²⁹

Hiz. Osman'ın kabilesi olan Ümeyyeoğullarının yönetime aşırı karışmaları,³⁰ kendi kabilesi olan Ümeyyeoğullarına aşırı yakınlığı ve onlara devlet idaresinde aşırı yer vermesi,³¹ Hiz. Ömer'in dönemindeki valileri görevlerinden uzaklaştırarak yerlerine müslümanlar tarafından beğenilmeyen bazı hısımlarını getirmesi,³² Hiz. Peygamber döneminde Taif'e sürgüne gönderilmiş olan Mervan b. Ümeyye'yi Medine'ye getirip ona devletin kasasından yüz bin dirhem vermesi,³³ Ubeyb b. Ka'b ve Abdullah b. Mes'ud'e Kur'an okumayı yasaklaması ve Kur'an nüshalarını yaktırması.³⁴ Hiz. Peygamberin daha önceki uygulamaları aksine Mina'da iki yerine dört rekât namaz kıldırması,³⁵ mutat şahıslara Irak'ta toprak hibe etmesi, savaş ganimetlerini bölüştürürken seferlere iştirak etmeyenlerin yakınlarına da hisse vermesi, Bedir Savaşına iştirak edenlerin paylarını kısması, önceki halifelerin aksine bazı cezaların uygulama hususunda acele davranmaması veya bunların hiçbirini tatbik etmemesi gibi nedenler sayılmaktadır.³⁶

Ayrıca bu dönemdeki hadiselerde Kurra'nın³⁷ da olumsuz etkisi olduğu iddia edilmektedir. Nakledilen bilgilerden, Hiz. Osman'a karşı yürütölen muhalefet Kurra'nın önemli bir rolünün olduğu anlaşılmaktadır. Bunlar, Hiz. Osman'ın dini hükümleri tam

²⁹ Hasan Onat, a.g.e, s.65; Muhammed Ebu Zehra, *İslam'da Siyasi ve İtikadi Mezhepler Tarihi*, (çev. Hasan Karakaya, Kerim Aytekin), Hisar yay., İstanbul 1983, s.72.; Adem Apak, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi (Hulefa-i Raşidin Dönemi)*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2013, c. II, s.202.

³⁰ Ebu Muhammed Abdullah b. Müslim İbn Kuteybe, *el-İmame ve's-Siyase*, Thk.: Halil el-Mansur, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1997, I, s.31-33.; Adem Apak, a.g.e, c. II, s.205.

³¹ Hasan İbrahim Hasan, *İslam Tarihi*, (trc. İsmail Yiğit, Sadreddin Gümüş), Kayıhan yay., İstanbul 1987, c.2, s.29.

³² el-Kalhatai, *el-Keşf ve'l-Beyan*, II, s. 207; Hasan Onat, a.g.e, s.65

³³ İbnü'l-Esir, *el-Kamil fi't-Tarih*, II, s. 482-483.

³⁴ Halis Kars, *Harici Firkalarından Süfriyye'nin Doğuşu ve Gelişmesi*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum 2012, s.7

³⁵ Erdal Korkmaz, *Hiz. Osman'ın Dahili Siyaset*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum 2003, s.57

³⁶ Ethem Ruhi Fığlalı, a.g.md., c. XVI, s.169.

³⁷ **Kurra**: Siyasi firkalardan bahseden kaynaklarda böyle bir zümreden açıkça bahsedilmemektedir. Ancak ilk dönemdeki siyasi faaliyetlere bakıldığında bu dönemde Kur'an'ın zahiri hükümlerine göre hareket eden, belli bir siyasi düşünceye sahip ve katı dini bir anlayışa sahip bir zümrenin varlığından sözedilmektedir. Bu zümrenin Ridde savaşlarında dinden dönenlere karşı amansız bir mücadele verdiklerini, Cemel Vak'asında ve Sıffin'de Tahkim Olayına kadar devam eden süreçte Hiz. Ali'nin yanında yer alan ve Hiz. Ali'yi destekleyen bir zümre olduğu nakledilmektedir. (Mustafa Öz, "Kurra", *DİA*, c.XXVI, 445-446; Harun Yıldız, "Haricilerin Doğuşunda Kurra'nın Rolü" *EKEV Akademi Dergisi*, Y.8,S.18, 2004, s. 263-288)

olarak yerine getirmediğini düşündükleri için eleştirilerde buldukları ifade edilmektedir.³⁸

Hız. Osman'ın siyasetini kabul etmeyen bir grup Kurra fitneyi körüklediler. Bu hoşnutsuzluk Kufe'den³⁹ başlayıp, sonra Basra⁴⁰ ve Mısır'a yayıldı. Hız. Osman'ın dinini ayıplama etrafında bir araya geliyorlardı.⁴¹ Hız. Osman'ın ahdini bozduğunu, yakınlarına vermek üzere Müslümanların mallarına el attığını ve Hız. Ebubekir ile Hız. Ömer'in uygulamalarına muhalefet ettiğini söylüyorlardı.⁴² Onlar, insanları Hız. Osman ve valileri aleyhine kışkırtıyorlardı. Hız. Osman, valilerin "bazı Kurra'nın ceza olarak Kufe'den sürülmeleri" teklifini dinleyip, buna göre emir verince, öfke daha da kabardı, hoşnutsuzluk arttı ve fitne yayıldı.⁴³

Tüm bu hadiseler Hız. Osman, ailesi ve yakınlarını etkiledi. Fitneciler bunları halifenin aleyhine yaydılar, insanlar da bu yüzden onun uygulama ve siyasetini beğenmediler.⁴⁴ Daha sonra bunlar, Hız. Osman'ın kuşatılması ve öldürülmesine iştirak ettiler. Netice olarak, Mısır, Basra ve Kufe'den gelen isyancı gruplar tarafından Hız. Osman'ın evi kuşatıldı. İçeri giren isyancılar tarafından feci bir şekilde öldürüldü.⁴⁵

Böyle gergin bir ortamda hilafet makamına Hız. Ali seçildi. Hız. Ali birçok sorunlarla karşı karşıya kalmıştır. Özellikle Hız. Osman'ın yakınları ve Hız. Ali'ye muhalif olanlar Hız. Osman'ın kanını talep etmeye başlamışlardır.⁴⁶ Hız. Ali, Hız. Osman'ın kanını dava edenlere, biraz beklemelerini, halk sakinleşip emniyet yeniden sağlanınca, hakkın yerine getirileceğine ve Hız. Osman'ın katillerine ceza vermenin ancak o zaman mümkün olacağına dair nasihatte bulundu. Ancak onlar Hız. Ali'nin nasihatlerini dinlemediler. Hız. Aişe, Talha ve Zübeyr de Hız. Osman'ın kanını talep

³⁸ Harun Yıldız, "Haricilerin Doğuşunda Kurra'nın Rolü", *Erzurum Kültür ve Eğitim Vakfı (EKEV) Akademi Dergisi*, VIII (XVIII), Kış 2004, s. 271

³⁹ **Kufe:** Güney Irak'ta Hız. Ömer'in emriyle Sa'd b. Ebu Vakkas tarafından kurulan şehir. (Casim Avcı, "Kufe", *DİA*, Ankara 2002, XXVI, s. 339)

⁴⁰ **Basra:** Güney Irak'ta Hız. Ömer tarafından kurulan şehir. (Basra, [www. islamansiklopedisi.org.tr](http://www.islamansiklopedisi.org.tr)) 20.07.2019.

⁴¹ et-Taberi, *Tarihü'l-Ümem ve'l-Müluk*, c.V, 88,90.

⁴² Taberi, V, 96, 104; Ebu'l-Abbas Ahmet b. Yahya b. Cabir Belazuri, *Ensabu'l-Eşraf*, (thk. Abdulaziz ed-Duri), Beyrut 1978, IV, s. 41

⁴³ Taberi, V, 85,90; Harun Yıldız, "a.g.md.", s. 520.

⁴⁴ Harun Yıldız, "Hariciliğin Doğuşu", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı.10, Samsun 1988, s. 517

⁴⁵ Adnan Demircan, *Haricilik Mezhebinin Doğuşu Bağlamında Din Siyaset İlişkisi* Beyan yay., İstanbul 2000, s. 43; Halis Kars, a.g.e., s.10

⁴⁶ İbn Selam el-İbadi, *Kitab fih Bed'u'l-İslam ve şerai'u'd-Din*, s.106.

edenler arasında olmuşlardır. Bunlar halifeye karşı Hz. Osman'ın kanını talep eden bir muhalefet hareketi başlatmışlardır.⁴⁷

Cemel Vakası olarak adlandırılan bu olay İslam toplumu için yeni bir ayrışma ve fitne sebebi olmuştur.⁴⁸ Cemel Savaşı sadece siyasi bir hadise olmayıp, daha sonra ortaya çıkacak siyasi ve itikadî mezheplerin tartıştıkları en önemli meseleler sayılan amelin imandan bir cüz olup olmadığı, büyük günah işleyenlerin akıbeti gibi tartışmalara ve ihtilaflara zemin oluşturmuştur. Bu sebeple savaş ve savaşa iştirak edenlerin dini ve dünyevi durumları mezhepler tarafından farklı şekillerde değerlendirilmiştir. Nitekim Şia ile Haricilerin tamamına göre Cemel'de Hz. Ali haklı, ona karşı savaşan Hz. Aişe, Hz. Talha ve Hz. Zübeyr ise asidirler. Bu mezheplere bağlı bir kısım fırkalar ise daha da ileri giderek haksız sayılanları tekfirle suçlamışlardır.⁴⁹

Cemel savaşından sonra Hz. Ali asıl gündemi olan Muaviye ile ilgilenmeye karar verdi.⁵⁰ Hz. Ali, hakkı yerine getirme hususundaki titizliği ile fitne ve isyancıların Hz. Osman'a karşı ayaklanmalarının baş sebebi olan valileri hemen azletti.⁵¹ Hz. Ömer döneminden beri Şam valisi olan Muaviye'yi de görevinden azlederek yerine Sehl b. Huneyf'i atamıştır.⁵² Suriye mıntikasının serveti sayesinde maaşlı askerlerden güçlü bir ordu kurmuş olan Muaviye b. Ebi Süfyan, valilik görevini Sehl b. Huneyf'e devretmeyerek Hz. Ali'nin emrine karşı çıkarak isyan etti.⁵³

Muaviye akrabası olan Hz. Osman'ın katlinden yeteri kadar çaba sarf etmediği gerekçesiyle Hz. Ali'yi sorumlu tutmaktadır. Ayrıca Muaviye, katillerin cezalandırılmadan biat etmeyeceğini bildirmiş ve Hz. Osman'ın kanını talep ederek yürüttüğü muhalefet politikasıyla Hz. Ali'yi zor duruma düşürmeye çalışmıştır.⁵⁴

Bu niyetle Numan b. Beşir tarafından Medine'den getirilen Hz. Osman'ın kanlı gömleği ile onun hanımı Naile'nin saldırı esnasında kesilen parmaklarını yaklaşık bir yıl

⁴⁷ Adnan Demircan, *Ali-Muaviye Kavgası*, Beyan yay., İstanbul 2010, s.86; Hasan İbrahim Hasan, a.g.e., s.38

⁴⁸ Halis Kars, a.g.t., s. 14

⁴⁹ Adem Apak, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi (Hulefa-i Raşidin Dönemi)*, Ensar Neşriyat, c. II, İstanbul 2013, s.283; Ahmet Akbulut, *Sahabe Devri Siyasi Hadiselerin Kelami Problemlere Etkileri*, İstanbul 1992, s.252-255.

⁵⁰ Adem Apak, a.g.e., s.285; Ali Muhammed Sallabi, *Doğuştan Günümüze Hariciler*, Ravza yay., İstanbul 2018, s. 17.

⁵¹ Hasan İbrahim Hasan, a.g.e., c. II, s.43.

⁵² Taberi, IV, S.442.; İbn Esir, III, s.92; Adem Apak, a.g.e., c. II, s.285.

⁵³ Hasan İbrahim Hasan, a.g.e., c. II, s.43.

⁵⁴ Ebu Muhammed Abdullah b. Müslim İbn Kuteybe, *el-İmame ve's-Siyase*, Thk.: Halil el-Mansur, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1997, I, s..70; İsmail Yiğit, "Sıffin Savaşı", *DİA*, İstanbul 2009, c. XXXVII, s. 107

süreyile Şam Camii'nde sergileyerek halkı tahrik etti.⁵⁵ Bu propaganda faaliyetlerinden etkilenen insanlar halifenin kanını dökenlerle savaşmaya yemin ettiler. Onlar, Hz. Osman'ın katilleri öldürülmedikçe veya kendilerine teslim edilmedikçe Hz. Ali'ye bey'at etmeyeceklerini, bu uğurda savaştan çekinmeyeceklerini de ilan ettiler.⁵⁶

Muaviye'nin savaş için hazırlık yaptığını öğrenen Hz. Ali, Muaviye'yi biate ve kendisine itaate çağırarak için Cerir b. Abdullah el-Beceli'yi elçi olarak gönderdi. Muaviye yanına gelen elçiyi üç-dört ay oyaladıktan sonra eli boş bir şekilde Medine'ye geri gönderdi.⁵⁷ Cerir döndüğünde Muaviye'nin Şam halkıyla yönetime karşı savaşmak için hazırlık yaptığını halifeye bildirdi.⁵⁸ Cemel Savaşında galibiyet elde eden Hz. Ali, Muaviye'ye karşı attığı bütün diplomatik adımlar netice vermeyince Şamlılar üzerine askeri harekât başlattı.⁵⁹

Hicri 37. yılı Safer ayının ilk gününde taraflar geniş çaplı bir savaşın hazırlıklarını yapmaya başladılar.⁶⁰ Her iki taraf hazırlıklarını tamamladıktan sonra Sıffin'de savaşmaya başladılar.⁶¹ Savaş önce mübareze şeklinde devam etti. Yedi gün böyle devam ettikten sonra Hz. Ali savaşın böyle devam edemeyeceğini düşünerek askerlerine nihai saldırı emrini verdi.⁶²

Aralıksız birkaç gün, savaş tüm şiddetiyle devam edince Irak ordusunun önden gelen şahsiyetlerden Ammar b. Yasir öldürüldü.⁶³ Buna çok üzülen Hz. Ali'nin askerleri Muaviye ordusunun üzerine şiddetle yürüdü. Iraklıların saldırılarını iyice artırması üzerine iki ordu arasında çok şiddetli bir savaş başladı.⁶⁴ Özellikle, Leyletu'l-Harir denilen 8-9 Safer 37/8-9 Temmuz 657 Perşembe akşamından Cuma sabahına kadar savaş bütün şiddetiyle devam etmiş ve binlerce Müslümanın kanı dökülmüştür.⁶⁵

⁵⁵ İsmail Yiğit, "Sıffin Savaşı", *DİA*, İstanbul 2009, c. XXXVII, 107-108

⁵⁶ Taberi, IV, 562; İbn Kuteybe, I, 74; İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, c. VII, s. 254.

⁵⁷ İsmail Yiğit, "a.g.md.", *DİA*, c. XXXVII, s.107-108; Murat Sarıcık, *İlim Şehrinin Kapısı Hz. Ali*, Nesil yay. İstanbul 2010, s. 341

⁵⁸ Adem Apak, a.g.e., c. II, s.287

⁵⁹ Adem Apak, a.g.e., c. II, s.289; İsmail Yiğit, "a.g.md.", *DİA*, c. XXXVII, s.107-108; Murat Sarıcık, a.g.e., s. 344.

⁶⁰ Mesudî, *Murucuz-Zeheb*, (trc: D. Ahsen Batur), Selenge yay., İstanbul 2004, s. 15-17; Minkarî, *Vak'atu Sıffin*, (çev. Cemalettin Saylık), Ankara Okulu yay., 2018, s.202-228; İbnu'l Esir, *el-Kamil Fi't-Tarih*, c. V, s.249.

⁶¹ Ebu Hanife Ahmet b. Davut ed-Dineveri, *el-Ahbaru'l-Tival*, (Nşr. Ömer Faruk Tabba), Daru'l-Erkam, Beyrut, ty, s.161-170; İbnu'l Esir, *el-Kamil*, c.II, s.249-251.

⁶² Adem Apak, a.g.e., c.II, s.292.

⁶³ Hasan İbrahim Hasan, a.g.e., c. II, s.45

⁶⁴ İbnu'l Esir, *el-Kamil*, c.III, s.159; Adem Apak, a.g.e., c.II, s.293.

⁶⁵ İbnu'l Esir, *el-Kamil*, c.III, s.160; Minkarî, *Vak'atu Sıffin*, s.477-481

Savaş devam ettikçe ordusunun aşırı kayıplar vermesi, Muaviye’yi düşündürmeye başlatmıştır.⁶⁶ Bazı rivayetlerde savaş meydanından kaçmak için hazırlık yapmaya başladığı aktarılmaktadır.⁶⁷

Muaviye ordusunun yenilgiye uğramak üzere olduğunu gören Amr b. As, Muaviye’ye tahkime gitme teklifinde bulundu.⁶⁸ Amr b. As’ın bu dâhiyane fikri, zor durumda olan Muaviye’ye adeta ilaç gibi gelmiş ve hemen eyleme geçmiştir. Muaviye Amr b. As’ın teklifi ile Şam askerlerine Kur’an sayfalarını mızrakların ucuna takarak Hz. Ali ve ordusunu Kur’an’ın hakemliğine çağırma emrini verdi.⁶⁹ Muaviye’nin emriyle Şamlılar ellerinde bulunan Mushafı kaldırmak suretiyle Hz. Ali ve adamlarını Kur’an’ın hakemliğine başvurmaya çağırdılar.⁷⁰

Bu çağrı kısa sürede Hz. Ali ordusunun birbirine düşmesine ve ihtilafların baş göstermesine neden oldu. Nitekim onlardan bir kısmı tahkim çağrısına olumlu cevap verilmesi gerektiğini söylerken⁷¹ başka bir kısım ise bunun Muaviye ve adamları tarafından düzenlenen bir oyun olduğunu, dolayısıyla bu çağrının kabul edilmemesi gerektiğini ileri sürdüler. Mızraklarının uçlarına Kur’an sayfalarının takılmasının bir hile olduğunu, bu tuzağa düşmemeleri gerektiğini belirtti.⁷²

Hz. Ali, Muaviye ve adamlarının teklifine olumlu bakan taraftarlarına; Muaviye, Amr, Dahhak b. Kays, Habib b. Mesleme gibilerin din ve Kur’an ehli olmadıklarını, onların asıl gayelerinin Kitab’a başvurmak olmadığını, kendilerine karşı bu yapılanın hile olduğunu, bunun samimi bir talep olmadığını, birlik ve beraberliklerini bozmak olduğunu söyledi. Allah’ın kitabına uymak konusunda kendilerinin onlardan daha hassas olduğunu anlattı. Savaşta yenilmek üzere iken Kur’an sayfalarını mızraklarının uçlarına takarak Allah’ın kitabına davet edilmelerinin tuzak amaçlı bir plan olduğunu söyleyerek tahkimi isteyenleri düşüncelerinden vazgeçirmeye çalıştı.⁷³ Fakat ordusu içindeki tahkim yanlıları onun nasihatlerini dikkate almadıkları gibi, aksine şayet teklife karşı çıkarsa ordudan ayrılmak, onu Şamlılara teslim etmek, hatta öldürmekle tehdit

⁶⁶ Halis Kars, a.g.t., s.17.

⁶⁷ Halis Kars, a.g.t., s.17.

⁶⁸ İbnu’l Esir, *el-Kamil*, c. III, s.265

⁶⁹ Halis Kars, “a.g.t., s.17.

⁷⁰ İbnu’l Esir, *el-Kamil*, c.III, s.160; Mesudi, *Mürüci’z-Zeheb*, c.II, s. 400; Taberi, *Tarih*, c.V, s. 48; Minkarî, *Vak’atu Siffin*, s.478-481

⁷¹ Adem Apak, a.g.e., c. II, s.295.

⁷² Hacer Suiçmez, *Hz. Ali’nin Savaşları ve İslam Mezhepler Tarihi Açısından Önemi*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2010, s. 39

⁷³ İbnu’l Esir, *el-Kamil*, c.III, s.161; Minkarî, *Vak’atu Siffin*, s.489; Şemmahi, *Kitabu’s-Siyer*, c. I, s.49-50

ettiler. Hz. Ali, tahkimi kabul etmek isteyen askerlerin çoğunlukta olduğunu görünce daha fazla direnemeyerek Tahkimi kabul etti.⁷⁴

Buna göre, karşılıklı seçilecek iki temsilci marifetiyle Kur'an'ın hakemliğine başvurulacak ve aralarındaki soruna bir çözüm bulunacaktı.⁷⁵ Muaviye ve adamları kendileri için Amr b. As'ı⁷⁶ seçtiklerini bildirdiler.⁷⁷

Iraklılar, Ebu Musa el-Eş'ari'yi, Şamlılar da Amr b. As'ı, kendilerini temsil etmek amacıyla hakem tayin ettikten sonra, taraflar tahkimname hazırlayarak tahkim anlaşmasını imzaladılar (17 Safer 37/4 Ağustos 657).⁷⁸ Anlaşma metninin hazırlanmasından sonra Eş'as b. Kays, bu anlaşma metnini kabileler arasında dolaştırıp okudu. Eş'as, Temimoğullarına uğrayarak onlara da hakemlerin kararını okudu. Orada bulunan Urve b. Udeyye, Allah'ın dini hakkında hakem olması için insanların tayin edildiğini duyunca tepki gösterdi. Müslümanlar arasındaki meselenin çözümünde insanların hakem olmasını kabul etmediğini, "*Lâ hükme illâ lillâh, hüküm ancak Allah'ındır.*"⁷⁹ Diyerek tahkime karşı çıktı.⁸⁰

Hakemler, Hz. Ali ile Muaviye'nin gönderdiği dört yüz kişilik heyetlerle beraber önce 37/658 Ramazan ayında Dumetü'l-Cendel'de bir araya geldiler, sonrada 38/659 yılı Şaban ayında Erzuh'ta toplandılar. Yapılan toplantı sonucunda Ebu Musa dışarıda bekleyen insanlara, Hz. Ali ve Muaviye'yi azlettiğini, hilafete Abdullah b. Ömer'i uygun gördüğünü söyledi.⁸¹ Ebu Musa konuşmasını tamamladıktan sonra Amr b. As ayağa kalkarak insanlara, Ebu Musa, Ali'yi azlettiğini ve kendisinin de Ali'yi azlettiğini ve Ali'nin yerine Muaviye'yi tayin ettiğini ilan etti.⁸²

Sıffin savaşı Hz. Ali ve Iraklıların galibiyetiyle neticelenmek üzere iken, Amr b. As'ın, tahkim çağrısından önce planladığı Hz. Ali taraftarlarını ihtilafa düşürme taktiği, Iraklılar arasında ihtilafa neden oldu.⁸³ Hz. Ali'nin ordusunda bulunan bir grup tahkime razı olmakla, tarafların dinden sapmış olduklarını dillendirmeye başladılar. Onlar

⁷⁴ Adnan Dmircan, "Ali b. Ebi Talib'i Tahkimi Kabul Etmeye Zorlayanlar Üzerine", *İSTEM*, yıl.3, s. 6, Konya 2005, s. 51-58

⁷⁵ Adem Apak, a.g.e., c. II, s.296

⁷⁶ Ahmet Önkal, "Amr b. As", *DİA*, İstanbul 1991, III, s. 79-81.

⁷⁷ Murat Sarıcık, a.g.e., s. 353

⁷⁸ Abdullah Bakır, İdari ve İktisadi Yönden Hz. Ali Dönemi, (Yayınlanmamış Doktora Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, ty. s.27.

⁷⁹ Yusuf Suresi, 12/40.

⁸⁰ Şemmahî, *Kitabu's-Siyer*, c. I, s.474

⁸¹ Adem Apak, a.g.e., c. II, s.301

⁸² İbnu'l Esir, *el-Kamil*, c.III, s.167; Dineveri, *el-Ahabrut't-Tıval*, s. 182-183; Mesudi, *Mürücü'z-Zeheb*, c. II, s. 408-409

⁸³ Adem Apak, a.g.e. c. II, s.323

Kur'an'da açık hüküm varken Allah'ın dini hususunda insanların hakem yapılmasını kabul etmemişler ve “*hüküm ancak Allah'ındır*” sözünü kendilerine slogan yapmışlardır.⁸⁴

Bunlar Hz. Ali'yi tahkimi kabul etmesi için zorladılar, daha sonra da, Allah'tan başkasını hakem yaptığını, Allah'ın dininde adil olmayan insanların hakemliğine rıza gösterdiğini söyleyerek Hz. Ali ile yollarını ayırdılar.⁸⁵ Yaklaşık 12 bin kişilik grup halifeye isyan ederek Harura denilen mevkie çekildiler.⁸⁶ Bunlar Hz. Ali'yi tahkimi kabul ettiği için protesto ediyorlar, yaptığı antlaşmadan vazgeçerek hep beraber tekrardan savaşıma çağırıyorlardı.⁸⁷ Ancak Hz. Ali Nahl suresinin 91. ayetini⁸⁸ delil göstererek verdiği sözden hiçbir şekilde geri dönmeyeceğini ve geri adım atmayacağını açıkladı.⁸⁹

Hz. Ali'yi terk ederek Harura denilen yere çekilen bu ayrılıkçı topluluk Sıffin 'de Hz. Ali ordusunun sol kanadına kumanda eden Şebes b. Rib'i'yi ordu komutanı, Abdullah b. Kevva'yı da namaz kıldırmak için imam olarak seçtiler.⁹⁰ Bunlar yönetimi ellerine aldıktan sonra artık İslami meselelerin şura yoluyla icra edileceğini, biatın Allah'a olduğunu ve iyiliğin emredilip kötülüğün yasaklanacağını ilan ettiler.⁹¹ Hz. Ali, bunları ikna etmek için Abdullah b. Abbas'ı vazifelendirdi. Abdullah kendileriyle yaptığı görüşmeler ve ikna çalışmalarından sonra bir sonuç elde edemedi.⁹² Bu sefer Hz. Ali bizzat kendisi giderek İbn Kevva ile görüştü. Onlara kendilerinden neden ayrıldıklarını sordu. İbn Kevva tahkime gidilmesinden dolayı kendilerinden ayrıldıklarını söyledi. Hz. Ali, tahkime kendi taraftarlarının yoğun istek ve baskıları nedeniyle kabul ettiğini, hakemlerin Kur'an'ın ahkâmına tabi olmaları şartıyla uyacağını, aksi halde onlara uymayacağını ve en doğrusunun hakemlerin kararlarını beklemek olduğunu, alınacak sonuca göre hareket edeceklerini söyleyerek onları tekrar ordusuna katılmaya davet etti. Bunun üzerine çoğu Harura'dan ayrılarak Kufe'ye döndüler.⁹³ Ancak onlar halifeye karşı sert muhalefetlerini devam ettirdiler.⁹⁴

⁸⁴ İbnu'l Esir, *el-Kamil*, III, s.165; Taberi, V, 58

⁸⁵ Muhammed Ebu Zehra, a.g.e, s. 72.

⁸⁶ İbnu'l Esir, *el-Kamil*, c. III, s.165; Taberi, V, 57,63; Mesudi, *Mürücü'z-Zeheb*, c. II, s. 405-406

⁸⁷ İbnu'l Esir, *el-Kamil*, c. III, s.165

⁸⁸ “Antlaşma yaptığımız zaman, Allah'a karşı verdiğiniz sözü yerine getirin.”

⁸⁹ Taberi, c.V, 64-67; İbnu'l Esir, *el-Kamil*, c.III, s.169

⁹⁰ Ya'kubi, *Tarih*, c.II, s. 191.

⁹¹ Ethem Ruhi Fırlalı, “Hariciler”, *DİA*, c. XVI, 175-178

⁹² Taberi, c.V, 64-65; İbnu'l Esir, *el-Kamil*, c. III, s.166

⁹³ İbnu'l Esir, *el-Kamil*, c. III, s.169

⁹⁴ Adem Apak, a.g.e., c. II, s.325

Hariciler Kufe'ye döndükten sonra, Hz. Ali'nin tahkimden vazgeçtiğini insanlar arasında yaymaya başladılar. Bunu duyan Hz. Ali, mescitte bir konuşma yaparak ortada bir anlaşma olduğunu ve verdiği sözden caymanın doğru olmadığını açıkladı.⁹⁵ Bu açıklamadan sonra hariciler Hz. Ali'nin tahkimden vazgeçmediğini düşündüler ve tekrardan Hz. Ali'den ayrıldılar. Daha sonra Hariciler küçük gruplar halinde Kufe'den Nehrevan'a⁹⁶ gittiler.⁹⁷

Hakemlerin kararının ilanından sonra, Hz. Ali, kararın Kur'an ve Sünnete aykırı olduğu gerekçesiyle kabul etmediğini açıkladı. Bunun üzerine Hz. Ali, Nehrevan'da toplanmış olan Haricilere bir mektup yazarak onlara hakemlerin Kur'an'a aykırı davrandıkları için tekrar Şamlılarla savaşıacaklarını, bundan dolayı Kufe'ye dönüp kendilerine katılmalarını istedi. Ancak Hariciler bunu kabul etmeyerek başlarına Abdullah b. Vehb'i getirdiler (19 Şevval 37/30 Mart 658) ve Hz. Ali'yi kendi seçtikleri imama biat etmesini istediler.⁹⁸

Yapılan tüm girişimlere rağmen Hariciler, halifenin çağrısına olumlu cevap vermediler. Bunun üzerine Şam seferi için hazırlıklarını tamamlayan Hz. Ali, harekete geçmek üzereyken Haricilerin insanlara zülm ettiklerini hatta cinayet işlediklerini ve son olarak da ashaptan ve aynı zamanda Hz. Ali'nin samimi arkadaşı olan Abdullah b. Habbab'ı yanında çocuğu ve hamile hanımı ile birlikte boğazlanarak öldürdükleri bilgisini aldı.⁹⁹ Bu hadisenin doğruluğunu teyit etmek için gönderdiği Haris b. Müre el-Abdi de Hariciler tarafından öldürüldü. Bunun üzerine ordusunda etkili olan bazı kişiler Hz. Ali'ye giderek, emniyet sağlanmadan bölgeyi terk etmenin tehlikeli olacağını anlattılar.¹⁰⁰ Hz. Ali bunu değerlendirdikten sonra Şam seferini erteleyerek önce Hariciler üzerine yürümeye karar verdi.¹⁰¹ Yapılan savaşta Haricilerin çoğu katledildi.¹⁰²

Nehrevan savaşından sonra, savaş yapılmadan önce savaş alanından ayrılan yaklaşık iki bin kişilik bir grup harici, arkadaşlarının intikamını almak için Nuhayle'de

⁹⁵ Hacer suiçmez, a.g.t., s. 52

⁹⁶ **Nehrevan:** Bağdat'la Hilvan arasındaki bir yerin ismidir. (Nehrevan, www. islamansiklopedisi.org.tr) 20.07.2019.

⁹⁷ İbn Kuteybe, *el-İmame*, c. I, 121-123

⁹⁸ Taberi, V, 77; İbnu'l-A'sem el-Kufi, *Kitabu'l-Futuh*, c. II, Beyrut 1986, s. 253; İbn Kuteybe, *el-İmame*, c. I, 43.

⁹⁹ Mesudi, *Mürücü'z-Zeheb*, c. II, s. 415; İbn Kuteybe, *el-İmame*, c. I, 147; Dineveri, *el-Ahabrut't-Tival*, s. 209

¹⁰⁰ Mesudi, *Mürücü'z-Zeheb*, c. II, s. 415; İbn Kuteybe, *el-İmame*, c. I, 147

¹⁰¹ İbnu'l Esir, *el-Kamil*, c. III, s.172-173; Taberi, V, 80-82; İbn Kuteybe, *el-İmame*, c.I, 126

¹⁰² Dineveri, *el-Ahabrut't-Tival*, s. 210; Mesudi, *Mürücü'z-Zeheb*, c.II, s. 416-417

toplandılar.¹⁰³ Hz. Ali bunların üzerine yürüdü ve meydana gelen çatışmada Haricilerin çoğu öldürüldü.¹⁰⁴

Hz. Ali, halifeliği boyunca yönetime karşı gelen ve kendisine isyan eden Haricilere karşı mücadele etmişti. Bu mücadele sonucunda özellikle Nehrevan ve Nuhayle savaşlarında Haricilerin büyük çoğunluğunun öldürülmesi, geride kalan Haricilerin Hz. Ali'ye kin duymalarına ve özellikle Nehrevan'da öldürülen kardeşlerinin intikamını almak için fırsat kollamaya başladılar.

Hariciler tarafından hazırlanan suikast neticesinde Abdullah b. Mülcem, hüküm verenin yalnız Allah olduğunu diyerek zehirli kılıcıyla Hz. Ali'yi başından ağır bir darbeyle yaraladı.¹⁰⁵ Hz. Ali, aldığı yaranın etkisiyle, bir iki gün sonra 17 Ramazan 40/20 Ocak 661 yılında 63 yaşında vefat etti.¹⁰⁶

Hz. Ali, Hariciler tarafından şehit edildikten sonra hilafeti ele geçiren Muaviye döneminde Harici isyanlarının ardı arkası kesilmedi. Özellikle Hz. Hasan'ın hilafeti Muaviye'ye teslim etmesinden sonra¹⁰⁷ bu ayaklanmalar daha da arttı.¹⁰⁸

Hariciler, Hz. Ali döneminde olduğu gibi bundan sonraki süreçte de her fırsatta yönetime karşı başlattıkları şiddet eylemlerine, Emevilerin son dönemine kadar çeşitli aralık ve yoğunluklarda devam ettirmişlerdir. Gerçekleştirdikleri şiddet eylemleriyle yerel ve merkezî yönetimi zora sokacak kadar tehlikeli olan Hariciler, eylemlerini daha çok, Kufe, Musul, Basra, el-Cezire ve Arap yarımadasında yoğunlaştırmışlardır.¹⁰⁹

Emeviler döneminin en önemli iç problemi Haricilerle mücadele olmuştur. Bu dini-siyasi grup mensupları sürekli isyanlar çıkardıkları, ülkenin pek çok tarafına dağılmış vaziyette buldukları, düzenli birlik oluşturmak yerine gerilla savaşı verdikleri ve ülkede terör hareketi gerçekleştirdikleri için Emevi yönetimini uzun süreli meşgul etmişlerdir.¹¹⁰

Hariciler yönetimin en tehlikeli ve devamlı düşmanı olmuştur. Hariciler gittikleri yerlerde vahşice cinayetler işledikleri, insanlara saldırarak pek çok kişiyi öldürdükleri

¹⁰³ Ethem Ruhi Fırlalı, "Ali", *DİA*, TDV yay. İstanbul 1989, II, 375-378.

¹⁰⁴ Kalhati, *el-Keşf ve'l-beyan*, c. II, 255-256.

¹⁰⁵ Sabri Hizmetli, *İslam Tarihi*, Ankara Okulu yay. Ankara 2015, s.454-455

¹⁰⁶ M. Ali Kapar, "Hz. Ali'nin Öldürülmesiyle İlgili Rivayetlerin Değerlendirilmesi", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Konya 1994, sy.3, s. 341-346.

¹⁰⁷ Reblülevvel 41/Temmuz 661

¹⁰⁸ Ethem Ruhi Fırlalı, "Hariciler", *DİA*, c. XVI, 170-171

¹⁰⁹ Mehmet Çakırtaş, *Emeviler Dönemi Şiddet Hareketleri* (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2017, s. 66

¹¹⁰ Adem apak, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi (Emeviler Dönemi)*, Ensar yay. İstanbul 2013, c. III, s. 139.

rivayet edilir.¹¹¹ Erkek, kadın, çocuk hatta bebek demeden öldürmüşlerdir. Hamile kadınların karınlarını bile yarıdılar. Gittikleri yerlerde adeta terör estirmişlerdir.¹¹² Hariciler Emeviler'in son dönemlerinde öncekiler kadar tehlikeli olmamakla beraber hanedanın zayıflamasına paralel olarak isyanlarını yaygınlaştırdılar ve çeşitli bölgelerde çevreye korku salmaya devam ettiler. Ancak çıkan isyanlar Emevi ordusu tarafından bastırıldı. Fakat merkezi yönetimdeki problemlerden dolayı tamamen yok edilmeyen Hariciler, faaliyetlerini Abbasiler döneminde de devam ettirmişlerdir.

1.2. Haricilerin Karakteristik Özellikleri

Hariciler, Müslüman toplumların genel olarak yoksul, varlıksız ve bu yüzden hoşnutsuz tabakalarından gelen kesimleri oluşturuyorlardı. Bunlar, Arap toplumunun geleneksel yapısı içerisinde sosyal ve ekonomik bakımından en mahrum ve en alt düzeydeki sınıflardan geliyorlardı.¹¹³ Ayrıca, toplumsal taban olarak şehirli olmayıp önemli ölçüde bedevi bir kültür ve yapıya sahip olmaları, onların tüm yaşantılarını, tarihlerini etkilemiştir. Bu yüzden Hariciler, çölde göçebe bir hayat yaşayan ve medeni hayata uyum sağlama konusunda zorluklar yaşayan bedevi Arap karakterinin belirgin özelliklerini bünyesinde taşımışlardır. Bedeviliğin öne çıkardığı özellik, cahil, katı, sert ve inatçı bir insan tipidir.¹¹⁴ Bu yüzden olsa gerek, Hariciler de aynı özellikleri ortaya koymuşlardır.¹¹⁵ Ayrıca kendi içlerinde istikrarlı bir yapıları yoktu ve adaletsiz olarak algıladıkları siyasal sistemlere karşı sürekli bir mücadele içinde olmuşlardır.

Haricilere bir bütün olarak bakıldığı zaman, İslam düşünce tarihinde ortaya çıkan tepkisel din söylemi ile kabilevi zihniyetin ilk tipik temsilcileri olduğu görülür.¹¹⁶ Birer kabile insanı olan Hariciler bedevi zihniyetinin dar kalıpları içerisinde kaldıklarından dolayı, sürekli tepkisel ve dışlayıcı bir din söylemini dillendirmişlerdir. Kitabi kültür ve sistematik düşünceden yoksun olduklarından dolayı, meseleleri derinlemesine değil, yüzeysel ve basit bir şekilde analiz etmişlerdir. Cabir'in ifadesiyle, "*bedevilerin dünyası, düşünsel derinliği olmayan sade bir dünyadır.*"¹¹⁷ Bu yüzeysel kültürün bir yansıması olarak farklı düşüncelere ve eleştirilere tahammülleri olmamış ve

¹¹¹ Mehmet Çakırtaş, a.g.t., s.87

¹¹² Taberî, IV, 582.

¹¹³ Hamid Dabaşhi, *İslam'da Otorite*, (çev. Süleyman E.Gündüz), İnsan yay., İstanbul 1995, s. 23.

¹¹⁴ Mehmet Azimli, *X. Yüzyıla Kadar Şii Karakterli Hareketler*, Öykü Yayıncılık, İstanbul 2006, s. 68.

¹¹⁵ Hamid Dabaşhi, a.g.e., s. 24

¹¹⁶ Hamid Dabaşhi, a.g.e., s. 25

¹¹⁷ Muhammed Abid el-Cabiri, *Arap-İslam Aklının Oluşumu*, (çev: İbrahim Akbaba), İz yay. İstanbul 1997, s. 130.

kendi fikirlerini başkalarına karşı fikirselsel olarak savunmak yerine, şiddet ve baskı yoluyla benimsetmek yolunu tercih etmişlerdir. Böyle davranmalarının temelinde toplumsal alanda yaşayan köklü değişime tepki göstermek vardır. Hızlı değişim, katı dindarlık (taassup) ve asabiyet onları böyle davranmalarına neden olmuştur. Bu nedenle onların samimi olmaları, ya da dizleri ve alınları nasır tutuncaya kadar namaz kılmaları, ibadete aşırı düşkün olmaları, onların Kur'an'ı yanlış, aşırı ve yüzeysel biçimde yorumlamalarını engellememiştir.¹¹⁸

Hariciler, aşırı bir şekilde Kur'an'a bağlı olmalarına rağmen Kur'an-ı Kerim'i anlama ve ondan faydalanma hususunda fazla ilerleyememişlerdir. Kur'an-ı Kerim'e aşırı bağlılık, buyruklarına tabi olmak ve emirlerini uygulamadaki hassasiyet, Haricilerin en belirgin özellikleri olmuştur. Kur'an'a olan bağlılıkları şekilden ileri geçememiştir.¹¹⁹

Haricilerin Allahu Teala'nın kıyamet günündeki azabından korkuları, nefislerinde hak için kahramanlık duyguları ve hakkı uygulamadaki aşırı bağlılıkları, Allah'ın emirlerini yerine getirmek ve yasaklarından kaçınmak duygularının tahrik etmiştir. Ancak onlar, fikirlerinde çok aşırı gitmişler ve büyük günah işleyenleri kâfir kabul etmişlerdir. Hatta küçük günah işleyeni bile kâfir ilan etmişlerdir. İşledikleri küçük günahlarından dolayı kendi imamlarına karşı da ayaklanmışlardır. Kendilerinden olmayanlara hayat hakkı tanımamışlardır ve bu Müslümanları kâfir ilan etmişlerdir. Hatta kendilerinden olmayan Müslümanlara karşı, kâfirlere karşı olan muamelelerinden daha sert ve şiddetli olmuştur.¹²⁰

Hariciler, kendi mezheplerinden olmayan Müslümanlara ve kendileri gibi düşünmeyenlere karşı çok sert ve acımasızca davranmışlardır. Hatta onlardan birçoğu kadınlara, çocuklara, emzikteki bebeklere ve yaşlılara hiç acımadan sorgusuz sualsiz katletmişlerdir.¹²¹

İşte bunlar, küçük günah ve hataları işlemekten son derece sakınmak, dünya malına değer vermemek, zühd ve ibadet ehli olmakla tanınmalarına rağmen, bu şekilde şiddetli ve ağır muameleleri uygulamaktan çekinmemişlerdir. Bununla beraber Hariciler, fiillerinin doğruluğunu göstermek için Kur'an'dan açıklayıcı ayetler ve

¹¹⁸ Sönmez Kutlu, "İslam Düşüncesinde Tarihsel Din Söylemleri Olgusu", *İslamiyat*, IV, 2001, s. 20-21.

¹¹⁹ Hasan Onat, a.g.e, s.67

¹²⁰ Hasan İbrahim Hasan, a.g.e., c. II, s.70

¹²¹ Fırlalı, "Hâriciler", *DİA*, XVI, s.172.

hadisler getirmekten geri kalmamışlardır.¹²² Bu katı ve sert tavırlarından dolayı, kendi içlerinde birlik ve beraberliği koruyamamışlar ve bölünüp parçalanıp yok olmalarına neden olmuştur.¹²³

1.3. Haricilerin Temel Görüşleri

Haricilerin büyük çoğunluğunu bedevi çöl Arapları oluşturuyordu. Hayat koşulları ve yaşam biçimleri, geneli yoksul olan Haricileri kabalığa, şiddete ve sertliğe itmiştir. Heyecanlı bir ruha, cesur bir mizaca sahiptiler. İslam'a samimiyetiyle inanmışlardı ancak kavrayışları dar, görüşleri yüzeyseldi. Bu nedenle inançlarındaki samimiyet onları mutaassıplığa, sertliğe, hoşgörüsüzlüğe götürmüştür. Kendilerini bilgi değil, bir din haline getirdikleri slogan ve heyecanları yönlendiriyor, muhalif olma düşüncesi gerçeğe ulaşmalarına engel oluyordu. Kur'an'ı çok okuyor, zahiri anlamına sarılıyor, kendi anladıklarının dışında başka bir anlam kabul etmiyorlardı. Kendilerinin haklılık ve doğruluğundan öylesine emindiler ki, her an ölmeye, kendilerini feda etmeye hazırdılar. Hiçbir önemli neden olmadan tehlikelere atılmaktan çekinmiyorlardı. Kendileri gibi düşünmeyenleri kâfir sayıyor, öldürülmeleri gerektiğine inanıyor ve bu yolda son derece acımasızca davranıyorlardı.¹²⁴

Başlangıçta tek bir slogan (La Hükme illa lillah)¹²⁵ etrafında toplanan Hariciler, Nehrevan olayından sonra çeşitli kişileri önder tanıyarak kollara ayrıldılar ve kendilerine özgü kimi inanç ve düşünce ilkeleri belirlediler.¹²⁶

Mezhepler tarihi kaynaklarında bütün Hariciler yalnızca üç noktada görüş birliği içindedirler.¹²⁷ Bunlardan birincisi, Hz. Ali ve Hz. Osman'ı, Hakemler Amr b. As ve Ebu Musa el-Eş'ari'yi, Cemel savaşına katılan Hz. Aişe, Talha ve Zubeyir'i ve hakemlerin hükmüne razı olan herkesi kâfir ilan etmişlerdir. İkincisi, büyük günah işleyen bir kimseyi cehennemde ebedi olarak kalacak kâfirlerden saymışlardır. Üçüncüsü ise zalim devlet başkanına karşı isyanı farz kabul etmişleridir.¹²⁸

Haricilere göre, bir kişinin halife olması için Kureyşli olmak şart değildir. Özgür seçimle ve gerekli şartlara sahip olan her Müslüman halife olabilir.¹²⁹ Seçimle halife

¹²² Muhammed Ebu Zehra, a.g.e., s.72-76

¹²³ Sönmez Kutlu, a.g.m., *İslamiyat*, IV, 2001,s. 20-21.

¹²⁴ Hasan İbrahim Hasan, a.g.e., c. II, s.67-70; Hasan Onat, a.g.e, s.67-68.

¹²⁵ En'âm 6/57; Yûsuf 12/40, 67; İbnu'l-Esir, II, 386; Taberî, IV,52-54

¹²⁶ Hasan Onat, a.g.e, s.66

¹²⁷ Hasan Onat, a.g.e, s.66

¹²⁸ Hasan Onat, a.g.e, s.66; Muhammed Ebu Zehra, a.g.e., s. 72-76

¹²⁹ Muhammed Ebu Zehra, *Mezhepler Tarihi*, s. 77.

olan kişi doğru yoldan sapıp yanlış yola girerse azledilmesi, hatta katledilmesi farzdır. Yine Haricilere göre, amel ve iman bir bütündür. Büyük günah işleyen bir kişi dinden çıkarak kâfir olmuştur. Emr-i bi'l-Maruf ve Nehy-i 'ani'l-Münker vacip¹³⁰ olup cihat etmek de imanın esaslarından biridir.¹³¹ Ne yazık ki, kendilerinden başka hiç kimseyi Müslüman olarak kabul etmemeleri, dinde aşırılıkları, Haricilerin, tarih sahnesinden silinmelerine neden olmuştur.¹³²

1.4. Haricilerin Fırkalara Ayrılışı

Hariciler, kendi aralarında meydana gelen çeşitli ihtilaflar yüzünden, birbirlerine zıt muhtelif grup ve fırkalara ayrıldılar.¹³³ Bu fırkalar Ezarika, İbaziyye, Sufriyye, Necdiyye ve Beyhesiyye'dir. Bu fırkalardan İbaziyye dışındaki diğer fırkalar insan fitratına aykırı aşırı görüşlerinden dolayı varlıklarını sürdüremeyerek kaybolmuştur.¹³⁴

1.4.1. Ezarika (Ezrakiler)

Bu fırkanın kurucusu Nafi b.Ezrak'tır.¹³⁵ Ezarika kolu¹³⁶, en aşırı olan kolu ve çoğunluğu oluşturan kesimi temsil etmektedir.¹³⁷ el-Ezrak, taraftarlarıyla birlikte 64/883 yılında Basra'da ayaklandı.¹³⁸ Ehvaz'da Basra valisinin kuvvetleriyle girdiği çatışmada öldürüldü (ö.65/684).¹³⁹ Ezarika'nın görüşleri şöyle özetlenebilir:

Hz. Ali, Hz. Osman, Hz. Aişe, Talha, Zubeyir, Abdullah b. Abbas ve bunlarla hareket edenlerin tümü kâfirdir ve cehennemde ebedi olarak kalacaklardır. Savaşlarda kendilerine katılmayanlar da kâfirdir. Hem bunlar, hem de kadın ve çocuklarının öldürülmesi helaldir. Zina suçunun cezası kırbaçtır, recm uygulamak doğru değildir. Müşriklerin çocukları da babaları ile birlikte cehennemde ebedi olarak kalacaklardır. Takiyye hiçbir şekilde caiz değildir. Çalınan malın miktarına bakılmaksızın hırsızlık haddi uygulanır. Büyük günah işleyen kimse kâfirdir. İmam'ın emrine itaat, emri ister

¹³⁰ İbnu'l-Esîr, II, 393; Taberî, IV, 46.

¹³¹ Mehmet Çakırtaş, a.g.t., s.57.

¹³² Hasan Onat, a.g.e, s.67

¹³³ Muhammed Ebu Zehra, *Mezhepler Tarihi*, s. 86-87.

¹³⁴ Hasan Onat, a.g.e, s.70

¹³⁵ Mustafa Öz, "Nafi b. Ezrak", *DİA*, İstanbul 2006, c. XXXII, s. 289-290.

¹³⁶ Mustafa Öz, "Ezarika", *DİA*, İstanbul 1995, c. XII, s. 45-46.

¹³⁷ Hasan İbrahim Hasan, a.g.e., c. II, s. 72

¹³⁸ Şehristani, *el-milel ve'n-Nihal*, (thk. M. Seyyid Kilani), Maskat 1987, c. I, s.121-122

¹³⁹ Mustafa Öz, "Ezarika", c. XII, s.45-46.

haklı, ister haksız olsun, farzdır. İmanın emrine karşı gelen kâfir olur ve öldürülmesi gerekir.¹⁴⁰

1.4.2. İbaziyye

Bu fırkanın kurucusu Abdullah b. İbaz'dır.¹⁴¹ Günümüze kadar varlığını sürdüren ve mutedil tek Harici fırkasıdır.¹⁴² Umman Sultanlığı ve Zengibar'ın resmi mezhebidir.¹⁴³ Kendilerini asla Haricilerin bir fırkası olarak görmezler.¹⁴⁴ Bunlar barış içinde yaşamaya meyillidirler.¹⁴⁵ İbaziyye'nin görüşlerini şöyle özetlenebilir:

İbaziyye, dâhilde Müslümanlara karşı kılıç kullanmanın doğru olmadığını savunurlar. Hz. Osman ve Hz. Ali'yi hatalı bulurlar ancak küfürle itham etmezler. Büyük günah işleyenler din küfrü ile değil, nimet küfrü ile kâfir olurlar. Ameli imanın ayrılmaz bir parçası olarak görürler. Allah'ın hem dünyada hem de ahirette görülmeyeceğini savunurlar. Kur'an'ın mahlûk olduğunu iddia etmişlerdir. Muhaliflerinin gizlice öldürmenin caiz olmadığını, onlara savaş ilan edilmeden önce delil getirilip davet yapılmadan esir edilmeyeceklerini kabul etmişlerdir. Muhaliflerle savaşıp, mallarını ganimet olarak alacakları zaman, o mallardan sadece silah ve atların helal olduğunu kabul etmişlerdir.¹⁴⁶

1.4.3. Sufriyye

Bu fırkanın kurucusu Ziyad b. Asfar'dır.¹⁴⁷ Muhakkime içerisinde çıkan, Ezarika gibi aşırı fırkalardan biridir.¹⁴⁸ Eş'ari'ye göre Haricilerin ana fırkalarından biri olup Ezarika, İbaziyye ve Necedat dışındaki bütün Harici alt grupları ondan türemiştir.¹⁴⁹

¹⁴⁰ Eş'ari, Ebu'l Hasan Ali b. İsmail b. İshak (324/936), *makalatü'l-İslamiyyin ve İhtilafü'l-Müsallin*, (thk. Hellmut Ritter), Wiesbaden 1980, c. I, s. 156; Hasan İbrahim Hasan, a.g.e., c. II, s.72.

¹⁴¹ Ethem Ruhi Fırlalı, "Abdullah b. İbaz", *DİA*, İstanbul 1988, I, 109; J. Wellhausen, *el-Havaric ve 'ş-Şia* (trc. Abdurrahman Bedevi), Kahire 1958, s. 69.

¹⁴² Hasan Onat, a.g.e, s.72; Ethem Ruhi Fırlalı, "İbaziyye", *DİA*, İstanbul 1999, c. XIX, 256-261.

¹⁴³ İbaziyye Mezhebi, www.insanveislam.org, 11.05.2019

¹⁴⁴ Kadir Gömbeyaz, "Haricilerin Günümüzdeki Devamı İbadiler Mi, Selefiler Mi? Metodik Bir Tartışma", *Mezhep Araştırmaları Dergisi*, (2016). Sayı 1, s. 77-98

¹⁴⁵ Hasan İbrahim Hasan, a.g.e., c. II.s. 75.

¹⁴⁶ Ethem Ruhi Fırlalı, "Hariciliğin Doğuşu ve Fırkalara Ayrılışı", *Ankara Üniveritesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c.XX, s. 219-247; Hasan İbrahim Hasan, a.g.e., c. II, s.72,75.

¹⁴⁷ Mehmet Dalkılıç, "Sufriyye", *DİA*, İstanbul 2009, XXXVII, 472-473.

¹⁴⁸ Hasan Onat, a.g.e, s.72.

¹⁴⁹ Eş'ari, *Makalat*, s. 101

Sufriyye'nin¹⁵⁰ görüşlerini şöyle özetleyebiliriz: Sufriyye, dini ve itikadi meselelerde kendi taraflarından oldukları sürece savaşa katılmayanları kâfir olarak kabul etmezler. Müşrik çocuklarının öldürülmemesi gerektiğini, onların kâfir veya ebedi cehennemlik olmadıklarını savunmuşlardır. Takiyye'nin fiilde değil ancak sözde caiz olduğunu kabul ederler. Zina ve hırsızlık gibi hakkında ceza bulunan fiilleri işleyenlere zani, hırsız denir; kâfir veya müşrik denmez. Ancak hakkında belli bir ceza bulunmayan fiilleri işleyen kimse küfre düşer. Sufriyye aşırı fikirlerinden dolayı yaşama şansı bulamamıştır.¹⁵¹

1.4.4. Necdiyye

Bu fırkanın kurucusu Necd b. Amir'dir.¹⁵² Bu fırkanın temel görüşlerini şöyle özetleyebiliriz: Onlara göre insanlar kendi sorumluluklarını bireysel olarak yerine getirmeleri durumunda bir devlete ihtiyaç yoktur. Yani imam tayin etmenin şer'i bir gereklilik olmadığını savunmuşlardır. Başka hiçbir haricinin getirmediği bir görüşü benimsemişlerdir. Bu görüş "takiyye" prensibidir. Buna göre bir harici fırkasına mensup olan bir kişi, kendini her türlü tehlikelere karşı korumak için gerçek inancını gizleyebilir. Zina, hırsızlık ve içki içmek gibi günahları işleyenlerin mümin toplumun dışına atılmasının doğru olmadığını savunurlar. Ancak küçük de olsa günahta ısrar etmek kişinin zamanla müşrik olmasına ve İslam ümmetinin dışına çıkmasına neden olabilir.¹⁵³

1.4.5. Beyhesiyye

Bu fırkanın kurucusu Ebu Beyhes Heysem b. Cabir'dir. Ebu Beyhes, Emevi Halifesi I. Velid zamanında Haccac'ın takibinden kurtulmak için Medine'ye kaçar. Burada yaklanan Ebu Beyhes, halifenin emri üzerine öldürüldü. Bu fırkanın ortaya çıkışı basit bir fıkhi tartışmaya dayanır. Rivayete göre İbaziyye'den İbrahim adında bir kişi, kendi mezhebinin mensuplarından bir topluluğu evine davet etmiş, bu sırada cariyesi hizmette kusur edince, onu kendi akidelerini benimsemeyen kâfirlere satmak

¹⁵⁰ Mehmet Şerefeddin Yaltkaya, "İslam'da İlk Fikri Hareketler ve Dini Mezhepler: Havaric", *DİFM*, sy. 14, 1930, s. 4-16.

¹⁵¹ Şehristani, *el-Milel*, c. I, 137; Adnan Demircan, *Haricilerin Siyasi Faaliyetleri*, İstanbul 1996 s. 195-210; Hasan İbrahim Hasan, a.g.e., c. II, s. 72, 76; Hasan Onat, a.g.e, s.72; Muhammed Ebu Zehra, *Mezhepler Tarihi*, s. 90-91.

¹⁵² Hasan Onat, a.g.e, s.72

¹⁵³ Şehristani, *el-Milel*, c. I, 162; Hasan Onat, a.g.e. s.71; Muhammed Ebu Zehra, *Mezhepler Tarihi*, s. 88-89; Necd b. Amir, <https://www.dunyadinleri.com> 12.05.2019.

ister. Meymun isimli bir kişi kendi inançlarını taşıyan mümin bir cariyeyi kâfirlere satılamayacağını söyler. Bunun üzerine aralarında ihtilaf çıkar. Ebu Beyhes cariyenin satılabileceğini söyler ve karşı görüşte olanları tekfir eder.¹⁵⁴

Bu fırkanın görüşlerini şöyle özetleyebiliriz: Bu fırkaya göre domuz eti, kan, ölmüş hayvan ve Allah'tan başkası adına kesilen hayvanların dışındaki şeylerin yenmesinin helal olduğunu belirttiler. Büyük günah işleyenler imam veya vali tarafından cezalandırılmadıkça kâfir veya mümin diye nitelendirilemez. İman, ilim, ikrar ve amelden meydana gelir. Bir kimse Allah'ı, peygamberlerini, Hz. Muhammed'in mesajını bilip ikrar etmedikçe, aynı zamanda Allah'ın emir ve yasakların gereklerini yerine getirmedikçe, Allah'ın dostlarını sevip düşmanlarından ilgisini kesmedikçe Müslüman diye isimlendirilmez.¹⁵⁵

2. KUZEY AFRİKA VE MAĞRİB'İN COĞRAFİ DURUMU

İslâm coğrafyacıları ve tarihçileri Kuzey Afrika (İfrikıyye) ve Mağrib'in¹⁵⁶ coğrafyası hakkında ittifak halinde değillerdir. İlk tarihçiler ve coğrafyacılarından itibaren İfrikıyye ve Mağrib coğrafyası hakkında muhtelif rivayetler nakledilmiştir.¹⁵⁷ İfrikıyye coğrafyası ile ilgili rivayetleri üç grupta değerlendirilebilir. Birinci rivayete göre İfrikıyye'nin Mağrib'de bir vilayet olduğu, Müslümanların İfrikıyye'yi fethettiklerinden sonra şehrin kalıntıları üzerine Ukbe b. Nafi tarafından 670 yılında Kayrevan'ın kurulduğu nakledilmektedir. İkinci rivayete göre İfrikıyye'nin bütün Mağrib'i kapsadığını, üçüncü rivayete göre ise Berka¹⁵⁸ ile Tanca¹⁵⁹ arasında kalan yerleri içine aldığı nakledilmektedir.¹⁶⁰ Yakut el-Hamevî,¹⁶¹ İfrikıyye'nin sınırlarının, doğuda Berka'dan başlayıp batıda Tanca'da son bulduğunu, kuzeyde Akdeniz sahillerinden başlayıp güneyde Sûdan'ın üst taraflarında bulunan ve doğudan batıya doğru kesintisiz bir şekilde uzanan çöllere kadar olduğunu rivayet etmektedir.¹⁶²

¹⁵⁴ Hasan İbrahim Hasan, a.g.e., s. 74-75.

¹⁵⁵ Şehristani, *el-milel*, I, 162; Hasan İbrahim Hasan, a.g.e., c. II, s. 74; Hasan Onat, a.g.e., s.72; Beyhesiyye Mezhebi, <https://www.dunyadinleri.com> 12.05.2019.

¹⁵⁶ Ebu İshak İbrahim b. el-Kasım El-Kayrevani er-Rakik, *Tarihu İfrikıyye ve'l-Mağrib, Daru'l Arabiyye li'l-Kitab*, Tunus 2005. S. 44.

¹⁵⁷ Mehmet Salih Arı, a.g.e., s.32.

¹⁵⁸ **Berka**: Libya'da eski bir şehir ve bölge. (Mustafa L. Bilge, "Berka", *DİA*, İstanbul 1992, V, 504.)

¹⁵⁹ **Tanca**: Atlas okyanusu sahilinde bulunan İfrikıyye'nin son sınırıdır. Berberilerin yaşadığı yerdir burası.(Yakut el-Hamevi, Ebu Abdillah Şihabuddin Yakut b. Abdillah, *Mu'cemü'l-Buldan*, Beyrut 1986 c. IV, s.43.)

¹⁶⁰ Nadir Özkuyumcu, "İfrikıyye", *DİA*, İstanbul 2000, XXI, 515-516.

¹⁶¹ Casim Avcı, Yakup el-Hamevi", *DİA*, İstanbul 2013, XLIII, 288-291.

¹⁶² Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Buldan*, c.I, s. 325.

Mağrib'e gelince, İslâm coğrafyacıları, Mağrib'in sınırları hakkında da, İfrikiyye'de olduğu gibi, ittifak halinde olmamışlardır. İslâm coğrafyacılarının, bu konuda naklettikleri rivayetleri de üç grup halinde değerlendirmek mümkündür. Birinci grup rivayetlerde; Mağrib'in Tanca'dan başlayıp Atlas Okyanusu sahilini takiple güneydeki Sûdan çöllerine kadar olan bölge kastedilmektedir.¹⁶³ İkinci grup rivayetlerde Mağrib; Mısır'ın batısındaki Berka'dan başlayıp Atlas Okyanusu'nda son bulmaktadır.¹⁶⁴ Üçüncü grup rivayetlerde ise, Mağrib yine Mısır'ın batısındaki Berka'da başlamakta ve Endülüs'ü de içine almaktadır. Bu gruptaki rivayetlere bakıldığında, Mağrib'in doğu ve batı diye ikiye ayrıldığını görmekteyiz. Doğu Mağrib, Atlas Okyanusuna kadar İfrikiyye'nin de içinde olduğu bölgedir. Batı Mağrib'in ise Endülüs'ün olduğu yerdir.¹⁶⁵

İslâm coğrafyacıları, İslâm'ın erken devirlerinde fethedilen Mısır'ın batısında kalan yerlere "Mağrib" diye isimlendirmişlerdir. Bu ayırım, ilk dönemlerde, Mısır ve Hicaz Yarımadası esas alınarak, güneşin doğuş ve batışına göre belirlenmiştir. Ancak, İfrikiyye coğrafyası ise, siyasî coğrafya dikkate alınarak tespit edilmiştir. İslâm fetihleri esnasında, coğrafi olarak Mağrib, siyasî olarak İfrikiyye adı verilen bu bölge, daha sonra tamamen coğrafi bir özellik kazanmış ve kıtanın tümüne Afrika (İfrikiyye) olarak isimlendirilmiştir. Kıtanın kuzey bölgesi için ise, bugün Mısır ve Mağrib de dâhil olmak üzere, "Şimâlî İfrikiyye" yani "Kuzey Afrika" terimi kullanılmaktadır.¹⁶⁶

Doğu İslam dünyasının (meşrik) sınırı olarak kabul edilen Mısır'dan Atlantik Okyanusu'na kadar uzanan Kuzey Afrika bölgesi ve Güney Sahra İslam kaynaklarında Mağrib adıyla anılmaktadır. Günümüzde bu coğrafyada Fas, Tunus, Cezayir, Libya ve Moritanya ülkeleri yer almaktadır. Mısır'ın batısında yer almasından dolayı bazı kaynaklarda Endülüs de Mağrib coğrafyasına dâhil edilmektedir. Ortaçağ İslam tarih ve coğrafyacıları Mağrib'i çeşitli şekillerde bölümlere ayırmıştır. Bunlar arasında en fazla kullanılan Uzak Mağrib (Mağrib-i Aksa), Orta Mağrib (Mağrib-i Evsat) ve Yakın Mağrib (Mağrib-i Edna) şeklinde sınıflandırılmıştır.¹⁶⁷

¹⁶³ Nadir Özkuyumcu, "Mısır ve Kuzey Afrika'nın Müslümanlar Tarafından Fethi" *Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, İstanbul 1993, s. 10

¹⁶⁴ Mehmet Salih Arı, a.g.e., s.33.

¹⁶⁵ Mehmet Salih Arı, a.g.e., s.33; Nadir Özkuyumcu, a.g.e., s. 10.

¹⁶⁶ Mehmet Salih Arı, a.g.e., s.34.

¹⁶⁷ İbrahim Harekat, "Mağrib", *DİA*, Ankara 2003, XXVII, s.314.

3. MİDRARİ VE RÜSTEMİ DEVLETLER'İN KURULUŞUNDAN ÖNCE KUZEY AFRİKA VE MAGRİB'İN SİYASİ DURUMU

3.1. Müslümanların Afrika'ya İlk Girişleri

İfrikiyye'nin doğu kısmında yer alan Mısır,¹⁶⁸ Hz. Ömer'in halifeliği zamanında Amr b. As komutasındaki birlikler tarafından fethedildi.¹⁶⁹ Amr b. As, Mısır'ı fethettikten sonra ülke halkıyla, belirlediği vergiyi ödemeleri koşuluyla anlaştı. Daha sonra 641 yılında İskenderiye'yi fethettikten sonra, Mağrib'e gitmek üzere yola çıkan Amr b. As, Berka'yagelerek oranın halkıyla cizye ödemeleri koşuluyla anlaşmaya vardı.¹⁷⁰ Amr b. As, Mağrib Valiliğine Ukbe b. Nafi'yi¹⁷¹ atadı. Ukbe b. Nafi Zevile denilen yere kadar ilerleyerek Zevile¹⁷² ile Berka arasındaki topraklarda yaşayan halk herhangi bir mukavemet göstermeden teslim oldular.¹⁷³ Berka'nın fethi ile Trablusgarp yolu Müslümanlara açılarak Trablusgarp'ın fethi kolaylaştı. Amr b. As, 22/642 yılında Trablusgarp'ın fethi için yola çıktı. Trablusgarp'a¹⁷⁴ ulaşan İslam ordusu şehri kuşatma altına aldı. Uzun süre kuşatma altında kalan şehir, Müslümanlar tarafından fethedildi. (22/642-643)¹⁷⁵. Trablusgarp'ı fethettikten sonra İfrikiyye'nin bazı yerleşim alanlarına askeri birlikler gönderen Amr b. As, Hz. Ömer' e bir mektup yazarak İfrikiyye'nin fethi için izin istedi,¹⁷⁶ ancak Hz. Ömer, daha ileriye gitmenin, ele geçirilen yerlerin güvenliğini tehlikeye düşüreceği endişesiyle İfrikiyye'nin (Kuzey Afrika) fethine izin vermedi.¹⁷⁷ Fetih izni alamayan Amr b. As, Mısır'a geri döndü.¹⁷⁸

Hz. Osman halife olduktan sonra, 27/647 yılında Amr b. As'ı valilik görevinden alarak yerine Abdullah b. Sa'd b. Ebi Serhi atadı. Bundan dolayı daha sonraki Kuzey

¹⁶⁸ Suna Doğaner, "Mısır", *DİA*, Ankara 2004, XXIX, s. 553-555.

¹⁶⁹ Adem Apak, "Mısır'ın Müslümanlar Tarafından Fethi ve Fetih Sonrası Ülkede Sosyal ve Dini Alanda Meydana Gelen Değişimler Üzerine Değerlendirmeler", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c.10, sy.2, 2001, ss. 145-159.

¹⁷⁰ Ahmet b. Yahya el-Belazuri, *Futuhu'l-Buldan*, trc: Mustafa Fayda, Siyer yay. İstanbul 2013. s. 250.

¹⁷¹ Muhammed İsa Hariri, *ed-Devletü'r-Rüstemiyye bi'i-Mağribi İslami: Hadaretuha ve Alakatuha el-Hariciyye bi'l Mağrib ve'l-Endülüüs*, Daru'l Kalem yay. Kuveyt 1987, 26.

¹⁷² **Zevile**: Sudan hududunda bir şehirdir. İfrikiyye'ye dahildir. (Bkz. Yakut el-Hamevî, *Mu'cem*, II, 960)

¹⁷³ Belazuri, *Futuhu'l-Buldan*, s.256; Halife b. Hayyat, *Tarih*, s.101.

¹⁷⁴ **Trablusgarp**: Berka'dan Mağrib'e giden yol üzerinde bir sahil şehridir. (Yakut el-Hamevî, *Mu'cem*, I, 309.)

¹⁷⁵ İbnu'l-Esîr, *el-Kamil*, c. II, s.12.

¹⁷⁶ Nadir Özkuyumcu, "İfrikiyye", *DİA*, İstanbul 2000, c. XXI, s. 515.

¹⁷⁷ Adem Apak, "Mısır'ın Müslümanlar Tarafından Fethi ve Fetih Sonrası Ülkede Sosyal ve Dini Alanda Meydana Gelen Değişimler Üzerine Değerlendirmeler", c.10, sy.2, 2001, ss. 145-159.

¹⁷⁸ Mehmet Salih Arı, a.g.e., s.35.

Afrika fetihleriyle ilgili faaliyetler Abdullah b. Sa'd Ebi Serh tarafından gerçekleştirilmiştir.¹⁷⁹

Hız. Osman'ın emriyle Mısır ve Mağrib'e vali olan Abdullah b. Sa'd b. Ebi Serh, Müslümanları süvari birlikler halinde Afrika'nın çeşitli yerlerine gönderdi. Afrika'nın muharebeleri konusunda birtakım endişeleri olan Hız. Osman, yaptığı istişareler neticesinde İfrikıyye'ye asker göndermeye karar verdi. Bu kararını Abdullah'a bildirmek üzere bir mektup yazdı. Abdullah b. Sa'd'a yazdığı mektupta İfrikıyye'ye (Kuzey Afrika) savaşmaya gidilmesini emretti. Halifeden müsaade alan Abdullah b. Sa'd, büyük bir ordu ile Afrika'ya sefere çıktı. 647 yılında, hazırladığı kuvvetle Libya çölünü geçerek, Trablus önlerine geldi. Burada karşısına, Bizans'ın Trablus'tan Tanca'ya kadar uzanan bölgesinin valiliğini ve komutanlığını yapan Yorgi (Gregerius) çıktı. Abdullah b. Sa'd, ilerleyerek Akube'ye ulaştı. Burada Yorgi isimli patrikle günlerce savaştı. Yapılan savaş sonucunda Yorgi yakalanarak öldürüldü. İslam ordusunun on beş ay devam eden bu seferi sonunda, Merakeş'e kadar bütün Afrika bölgesini ele geçirdi. Bu durumu gören Afrika'nın önde gelenleri Abdullah b. Sa'd'a, üç yüz kantar altın karşılığında kendilerini serbest bırakıp ülkelerini terk etmelerini istedi. Bu teklifi kabul eden Abdullah b. Sa'd, sulh akdini yaptıktan sonra, Afrika'ya kimseyi vali tayin etmeyerek Mısır'a döndü.¹⁸⁰ Ancak İfrikıyeliler'in anlaşmayı bozmaları üzerine 653 veya 654-55 ikinci defa bölgenin fethine çıkan Abdullah b. Sa'd onları tekrar itaat altına aldı.¹⁸¹

Hız. Ali ile Muaviye arasındaki çekişmeler sırasında İfrikıyye ile ilgilenilmedi ve bölge İslam hâkimiyetinden çıktı. Muaviye iktidarı ele geçirdikten sonra bölgenin tekrar itaat altına alınmasına karar verdi. Bu gayeyle Muaviye b. Hudeyc'i 40/660 yılında bölgenin fethiyle görevlendirdi.¹⁸² Daha sonra Muaviye, Muaviye b. Hudeyc'i İfrikıyye valiliğinden azlederek¹⁸³ yerine Ukbe b. Nafi'yi atadı.¹⁸⁴

Ukbe b. Nafi, Araplara husumetle bakmakta olan Afrika'daki Berberi kabilelerine muhabbet ve İslam'ın büyüklüğünü göstermek için birkaç büyük Berberi

¹⁷⁹ Adem Apak, "Kuzey Afrika'da İlk İslam Fetihleri", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c.17, sy. 2, 2008, s.165.

¹⁸⁰ İbnü'l-Esîr, el-Kamil, III, s.45-46; Belazuri, *Futuhu'l-Buldan*, s.259; Mehmet Salih Arı, a.g.e., s.35-36; Hayati Ülkü, *Başlangıçtan Günümüze İslam Tarihi*, (thk: Mustafa Müftüoğlu), Akit yay. c. II, s.63.

¹⁸¹ Nadir Özkuyumcu, "İfrikıyye", *DİA*, TDV yay., İstanbul 2000, c. XXI, s. 515.

¹⁸² Nadir Özkuyumcu, "İfrikıyye", c. XXI, s. 515.

¹⁸³ İbn Abdilhakem, abdurrahman b. Abdillah, "Fütuhu Mısır ve'l-Mağrib", (thk. Muhammed Huceyri), Beyrut 1996, s.50.

¹⁸⁴ Mehmet Salih Arı, a.g.e., s.37.

kabileleri ile savaşarak onları itaat altına aldı. Ancak Ukbe b. Nafi, Mısır'a döndüğünde bu kabileler tekrar isyan ettiler. Bu sefer yine geri dönüp onları itaat altına aldı. Ve bundan sonra onlara adil bir şekilde davranarak gönüllerini aldı.¹⁸⁵

H.49/M.669 tarihinden H.55/M.675 tarihine kadar Mısır ve İfrikiyye valiliğinde kalan Ukbe b. Nafi'i azleden Muaviye b. Süfyan, Mısır ve Mağrip valiliğine Mesleme b. Muhalled'i tayin etti.¹⁸⁶ Mesleme b. Muhalled bölge komutanı olan Ukbe b. Nafi'nin yerine Ebu'l Muhacir b. Dinar'ı¹⁸⁷ Kuzey Afrika ordularının başkomutanlığına atadı.¹⁸⁸ Ebu'l Muhacir b. Dinar, Ukbe'nin yaptığı şehri yıktırarak kendi karargâhının bulunduğu yerde Tekrevan adıyla yeni bir şehir kurma çalışmalarına başladı.¹⁸⁹ Yeni vali Ebu'l-Muhacir Berberi kabileleriyle iş birliği yaparak bütün gücünü Bizans'la mücadeleye verdi. Ebu'l Muhacir'in 675 yılında mağlup ettiği Evrebe kabilesi¹⁹⁰ şeyhi Küseyle b. Lemzem ve maiyeti Hıristiyanlığı terk edip müslüman oldu, böylece bölgenin tarihinde yeni bir dönem başladı.¹⁹¹ Ebu'l Muhacir b. Dinar selefinin yolundan yürüyerek Tlemsen'e¹⁹² kadar olan bütün bölgeyi denetimi altına aldı. Böylece, şimdiki Cezayir ülkesini tamamen zaptetmiş oldu.¹⁹³

Muaviye b. Süfyan'ın ölümünden sonra yerine geçen Yezid b. Muaviye, Ebu'l Muhacir b. Dinar'ı görevinden azlederek yerine tekrardan Ukbe b. Nafi'yi atadı.¹⁹⁴ Ukbe göreve gelir gelmez, Ebu'l Muhacir b. Dinar'ı yakalatarak zincire vurdu ve hapse attı. Daha sonra Bağaye¹⁹⁵, Evrebe ve Tahert¹⁹⁶ şehirlerini ele geçirdi. Tahert'ten ayrılan Ukbe b. Nafi, Tanca'ya vardı. Burada Bizans valisi olan Julianus ile karşılaştı. Julianus, Ukbe b. Nafi'nin idaresine girmeyi kabul ederek ona çeşitli hediyeler verdi.¹⁹⁷

Ukbe b. Nafi, kazandığı başarılar sebebiyle rakiplerini küçümsemesi ve alınması gereken tedbirleri almayarak tedbirsiz davranması üzerine bölgedeki Berberi

¹⁸⁵ İbnu'l-Esîr, *el-Kamil*, III, s. 230-231.

¹⁸⁶ Hayati Ülkü, "Başlangıçtan Günümüze İslam Tarihi", c.II, s.123.

¹⁸⁷ Muhammed İsa Hariri, a.g.e, s. 27.

¹⁸⁸ Taberi *Tarih*, V, 240.

¹⁸⁹ Nadir Özkuyumcu, "Kayrevan", *DİA*, Ankara 2002, c. XXV, s.88-90.

¹⁹⁰ **Evrebe Kabilesi:** Fas'ta bir Berberi kabilesi. (Mustafa Öz, Evrebe, *DİA*, İstanbul 1995, c. XI, s. 236.)

¹⁹¹ Hakkı Dursun Yıldız, "Berberiler", *DİA*, İstanbul 1992, c. V, s.480.

¹⁹² **Tlemsen:** Cezayir sınırları içerisinde yer alan bir şehir. (Yakut el-Hamevî, *Mu'cem*, I, s. 820).

¹⁹³ Hayati Ülkü, c. II, s.123.

¹⁹⁴ Komisyon, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, (Redektör, Hakkı Dursun Yıldız), Çağ yay., Konya 1992, II, s. 307.

¹⁹⁵ **Bağaye:** İfrikiyye'de, Maccâne ile Kostantiyye arasında büyük bir şehirdir. (Yakut el-Hamevî, *Mu'cem*, III, 473)

¹⁹⁶ **Tâhert:** Mağribu'l-Aksâ'da, karşılıklı iki şehrin ismidir. Biri eski Tâhert, diğeri yeni Tâhert'dir. (Yakut el-Hamevî, *Mu'cem*, I, 813-815).

¹⁹⁷ İbnu'l-Esîr, *el-Kamil*, c. IV, s. 105-106; Komisyon, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, c.II, s. 332-333.

kabilelerini bir araya toplayan Küseyle, Bizanslılarla beraber Müslümanlara saldırmaları sonucunda Ukbe b. Nafi ve Ebul Muhacir b. Dinar da dâhil olmak üzere askerlerin tamamı şehit edildi (63/683).¹⁹⁸

Ukbe b. Nafi'nin şehit edilmesi ve merkezi yönetime karşı başlatılan isyanlardan dolayı, Kuzey Afrika'ya gerekli askeri yardım gönderilmemesinden dolayı büyük emeklerle kazanılan bu bölge çok kötü duruma düşmüştür. Bütün bu gelişmeler Kuzey Afrika'daki Müslümanların hâkimiyetini ve İslamlaşma sürecini tehlikeye düşürdü. Bunu üzerine Emevi Halifesi Abdülmelik b. Mervan (65-87/684-705), Afrika'ya Züheyr b. Kays el-Belevi'yi vali olarak atadı. Berberilere karşı büyük bir mücadele veren Züheyr b. Kays, Kuzey Afrika'daki dengeleri yeniden Müslümanların lehine çevirmeyi başarmıştır.¹⁹⁹

Züheyr b. Kays'ın ölümünden sonra, Abdülmelik b. Mervan, Afrika valiliğine Hassan b. Nu'man el-Gassani'yi atadı.²⁰⁰ Hassan b. Numan²⁰¹ Mısır'da donattığı 40.000 kişilik bir ordu ile 74/693 yılında Afrika seferine çıktı. İlk olarak Bizans ordusunun saldırılarına karşı sahil şehirleri olan Trablus ve Berka'yı güvene aldı. Daha sonra Kayrevan'ı²⁰² tekrardan ele geçiren Hassan b. Numan'ın hedefi Bizans'ın elinde bulunan Kartaca'yı almaktı. Kartaca üzerine yürüyen Hassan b. Numan şehre girerek birçok esirle ganimet elde etti (75-76/694-695). Şehir halkının çoğu Sicilya'ya kaçmak mecburiyetinde kaldı.²⁰³ Hassan'ın ilk olarak bu sahil kenti almak istemesinin gayesi Berberileri, Bizanslılar tarafından deniz yolu ile gönderebileceği yardımların önünü kesmektir.²⁰⁴

Afrika'da istikrarı tam sağlamak gayesiyle Ebu Salih'i yerine vekil bırakarak Berberilerin büyük çoğunluğunun etrafında toplandığı ve Avras denilen dağlık bir bölgede hüküm sürmekte olan *Kâhine* adlı bir kadına karşı harekete geçti. Hassan b. Numan'ın haberini alan Kâhine, Nini vadisinde Hassan b. Numan'ın ordusuyla karşı karşıya geldi. Yapılan savaşta Müslümanlar yenildiler ve pek çok kişi öldürüldü. Hassan b. Numan Berka'ya çekildi. Daha sonra durumu Abdülmelik b. Mervan'a haber vererek kendisinden yardım istedi. Merkezi yönetime karşı başlatılan isyanlardan dolayı, halife

¹⁹⁸ Adem Apak, "Kuzey Afrika'da İlk İslam Fetihleri", c.17, sy. 2, 2008, s.165; Mehmet Salih Arı, a.g.e., s.40.

¹⁹⁹ İbnu'l-Esîr, *el-Kamil*, III, s. 309; Belazuri, *Futuhu'l-Buldan*, s.321.

²⁰⁰ Belazuri, *Futuhu'l-Buldan*, s.321.

²⁰¹ Muhammed İsa Hariri, a.g.e., s. 35.

²⁰² **Kayrevan**: Kuzey Afrika'nın VII-XI. Yüzyıllarındaki başşehir. (Yakut el-Hamevî, *Mu'cem*, c. II, 309)

²⁰³ Nadir Özkuyumcu, "Hassan b. Numan", *DİA*, İstanbul 1997, XVI, 398.

²⁰⁴ Mehmet Salih Arı, a.g.e., s.41.

bir süre olduğu yerde kalmasını emretti. Bu emir üzerine Hassan b. Numan, Berka'da beş yıl kaldı.²⁰⁵

Merkezi yönetimdeki iç problemleri halleden Abdumelik b. Mervan, Hassan b. Numan'ın yeniden Afrika seferlerine çıkması için kendisine yardımcı birlikler gönderdi. Hassan ilk önce Kahine'nin üzerine yürüdü. Hassan b. Numan'ın haberini alan Kâhine, bütün şehir ve kaleleri tahrip etti. Kahine'nin bu davranışı, Berberileri kendisinden soğumasına neden oldu. Avras bölgesinde iki ordu arasında meydana gelen savaşta Berberiler bozguna uğradı. Kâhine yakalanarak öldürüldü. Kahine'nin ölümünden sonra lidersiz kalan Berberiler, Hassan b. Numan'ın da müsamahalı tutumu sayesinde kitleler halinde müslüman oldular. Böylece Kuzey Afrika tam anlamıyla İslam hâkimiyetine girmiş oldu.²⁰⁶

3.2. Valiler Dönemi Afrika Ve Mağrib'in Durumu

Afrika ve Mağrib ülkeleri için valiler dönemi oldukça hareketli bir dönemdir. Bu dönem genellikle, 96-184/715-801 yılları arasındaki süreci içine almaktadır. Bu dönemde Afrika'nın yerli halkı olan Berberiler'e adaletli bir şekilde muamele eden, onların gönüllerini kazanan, huzurlu bir şekilde yaşamalarını sağlayan ve onların İslam dinini benimsemelerini sağlayan valiler olduğu gibi, onları idari, iktisadi ve sosyal bakımlarından ikinci sınıf olarak gören, haraç ve cizye meselesinde onları Hıristiyan ve zimmilerle eşit durumda gören valiler de olmuştur.²⁰⁷

Emevi devletinin takip ettiği arap asabiyeti politikası nedeniyle Arap olmayanlardan Müslüman olsalar bile cizye vergisi alınması, devlet yönetiminde yetki verilmemeleri ve onları idari, iktisadi ve sosyal bakımlarından ikinci sınıf olarak görmeleri gibi sebeplerden dolayı Berberiler arasında Emevi yönetimine karşı çeşitli hoşnutsuzlukların ve memnuniyetsizliklerin doğmasına ve isyanların çıkmasına zemin hazırlamıştır.²⁰⁸ Emevilerin son döneminde Afrika, Kelbi²⁰⁹ ve Kaysi çekişmesine sahne oldu. Halifeler artık buna göre valiler tayin ediyordu. Afrika'daki Arapların çoğu Kelbi idi. Dolayısıyla bölgenin huzuru ve sükûneti istenildiğinde genellikle Kelbi valiler

²⁰⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kamil*, IV, s. 370; Nadir Özkuyumcu, "Hassan b. Numan", *DİA*, c. XVI, s. 398.

²⁰⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kamil*, IV, s. 371-372; Komisyon, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, c. II, s. 373.

²⁰⁷ Mehmet Salih Arı, a.g.e., s.45.

²⁰⁸ Hakkı Dursun Yıldız, "Berberiler", *DİA*, İstanbul 1992, c. V, s. 480-481.

²⁰⁹ **Kelbi**: Kahtanilere mensup bir Arap kabilesi.(Yakut el-Hamevî, *Mu'cem*, II, 164-165)

atanırdı. Kaysı valiler atandığı zaman Mağrib, huzursuzluk, iç çekişmelere ve çatışmalara sahne oluyordu.²¹⁰

Halife Süleyman b. Abdulmelik'in ölümünden sonra, halife olan Ömer b. Abdulaziz, 718 yılında Afrika ve Mağrib Valiliğine İsmail b. Ubeydillah b. Ebi'l-Muhacir'i atadı.²¹¹ Halife Ömer b. Abdulaziz, İsmail b. Ubeydullah ile beraber dokuz kişilik bir heyeti de Kayrevan şehri için görevlendirdi. "Aşere" adı verilen bu on kişilik heyetin şehre geliş gayeleri her açıdan ilmin ve sünnetin burada kök salıp yayılmasıydı. İsmail b. Ubeydullah'ın adaleti ve hoşgörüsü sayesinde daha önce müslüman olmamış Berberilerin tümü onun valiliği zamanında İslamiyet'i kabul etti ve İslam dini Afrika'da adeta kök saldı. Onun valiliği döneminde Kayrevan batıda ilmin başkenti haline geldi.²¹²

Bişr b. Safvan'ın ölümünden sonra, Hişam b. Abdulmelik tarafından Kaysi valilerden Ubeyde b. Abdurrahman es-Sülemi tayin edildi (109-114/727-732).²¹³ Ubeyde b. Abdurrahman, Akdeniz adalarına seferlere devam etti. Ubeyde b. Abdurrahman valiliği döneminde, kabile asabiyetçiliği yaparak Kelbi tüm valileri azletmiş ve yerine Kaysi valileri atamıştır.²¹⁴ Aynı zamanda mevaliye karşı olumsuz icraatlarda bulunarak onlara sert davranarak işkence etti ve onları hapse attı.²¹⁵ Ubeyde b. Abdurrahman'ın menfi milliyetçilik yaptığını, halk arasında eşitlik ilkesine riayet etmediğini bir şiirle dile getiren Ebu'l-Hattar el-Hüsâm b. Dırâr el-Kelbî, Hişam b. Abdulmelik'e mektup yazarak Ubeyde'nin haksızlıklarını dile getirmiş ve onun azledilmesini istemiş, Halife de Ubeyde b. Abdurrahman'ı görevinden azletmiştir.²¹⁶ Ubeyde b. Abdurrahman, Berberiler'e baskın düzenleyerek, onların kadınlarını esir olarak tutmuştur. Onun Berberiler'e karşı bu sert tutumunu, daha sonraki yıllarda Berberiler'in Hariciliği benimsemelerine neden olmuştur.²¹⁷

Sonuç olarak Berberiler, Yezid b. Ebî Müslim'in valiliği döneminde, Arap-mevâlî çekişmesi ile başlayan ve müslüman Arapların mevâlî müslümanlardan üstün tutulması şeklindeki uygulamalardan sonra, Irak bölgesinde kendilerine yapılan baskılar

²¹⁰ Mehmet Salih Arı, a.g.e., s.47.

²¹¹ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, V, 23; İbn Abdilhakem, *Fütûhu Mısır ve'l-Mağrib*, s. 213.

²¹² İbnü'l-Esîr, "el-Kâmil", V, 23; Esra Keskin, "Kuzey Afrika'nın İslamlaşmasında Bir Dönüm Noktası: 'Aşere' Heyeti", IV. *Türkiye Lisansüstü Çalışmaları Kongresi*, Bildiri Kitabı III, s.250.

²¹³ Halife b. Hayyat, *Tarih*, s. 271.

²¹⁴ Belazuri, *Ensabü'l-Eşraf*, V, 142; Nadir Özkuyumcu, a.g.e., s. 196-197.

²¹⁵ Mehmet Salih Arı, a.g.e., s.47.

²¹⁶ Yakubi, *Tarih*, II, 318; İbn Abdilhakem, *Fütûhu Mısır ve'l-Mağrib*, s. 217.

²¹⁷ Mehmet Salih Arı, a.g.e., s.47.

ve takibattan kurtulmak için muhtelif bölgelere kaçan ve bu arada İfrikiyye ve Mağrib'e de gelen Hâricîlerin, İslâm kardeşliği ve eşitlik gibi konularda yaptıkları propogandaların etkisi ile hâricîliğe meyletmişlerdir. Haricilerin siyasi ve sosyal eşitliği savunan fikirleri Emevi yönetimine karşı olan tavırları, valilerin Berberilere karşı şiddetli ve kötü politikaları, Harici mezhebinin Berberi karakteriyle uyumlu olması gibi nedenlerden dolayı da Berberileri Haricilere yakınlattırıştır.

Mağribu'l-Aksâ'da yaşayan, Bütr kabilesinin bilhassa Zenate²¹⁸ ve Hevvare kabileleri²¹⁹ hâricîliğin Sufriyye kolunu benimserken, Mağribu'l-Evsat'ta yaşayan Berberiler de İbazîliği benimsemişlerdir.²²⁰

Emevi devletinin son zamanlarında meydana gelen iç problemler nedeniyle devletin gücünün zayıflaması üzerine başlayan ayrılıklar Abbasiler'in hilafeti devralmasından sonra da devam etmiştir. Emevi dönemindeki iç karışıklıkları en iyi bir şekilde değerlendirerek idareyi ele geçiren Abbasi hanedanı ülkenin batı vilayetlerinde hâkimiyetini kuramadı. Bu dönemde Kuzey Afrika'nın tamamı ve Endülüs devletten kopmuştu. Halife Mansur doğudaki sorunlarla ilgilendiğinden dolayı batıya müdahale edemiyordu. Meydana gelen iç isyanlardan dolayı merkezi otoritenin zayıflaması ve hatta ortadan kalkması, Kuzey Afrika'da Berberi devletlerinin kurulmasına zemin hazırlamıştır. Burada asıl önemli olan husus ise, kurulan devletlerin Harici veya Şii karakterli devletler olmasıdır.²²¹

Kuzey Afrika'da kurulan devletlerin başında, İbazi Haricilerine mensup olan Abdurrahman b. Rüstem,²²² yönetimden memnun olmayan berberileri etrafında toplayarak Tahert'te kurmuş olduğu Rüstemiler devletidir (777-909).²²³ Daha sonra kurulan Berberi devletlerini şöyle sıralamak mümkündür: Sicilmase ve çevresinde Midrariler (772-977),²²⁴ Tlemsen Beni İfren, Rif'te Nakur Emirliği, Atlantik sahillerinde Bergavata, Fas'ta İdrisiler (788-985),²²⁵ Tunus'ta Ağlebiler (800-909),²²⁶ Doğu

²¹⁸ **Zenate Kabilesi:** Berberilerin en büyük kollarından biridir. Orta Mağrib'ten çıkıp Mağrib'in her yerine dağılan bölgenin ikinci kabilesidir. (Lütfi Şeyban, "Zenate", *DİA*, İstanbul 2013, XLIV, s. '46)

²¹⁹ **Hevvare kabilesi:** Kuzey Afrika'nın en önemli ve en köklü Berberi kabilesidir. (İbrahim Harekat, "Hevvare", *DİA*, Ankara 1998, XVII, 281.)

²²⁰ Nadir Özkuyumcu, a.g.e., s. 196; Bkz. Ethem Ruhi Fığlalı, *İbâdiliğin Doğuşu ve Görüşleri*, Ankara Okulu yay., Ankara 1983, 99-100; Mehmet Salih Arı, a.g.e., s.52.

²²¹ Hakkı Dursun Yıldız, "Berberiler", *DİA*, İstanbul 1992, V, s. 478-483.

²²² Sabri Hizmetli, "Abdurrahman b. Rüstem", *DİA*, İstanbul 1988, I, 170-171.

²²³ Nadir Özkuyumcu, "Rüstemiler", *DİA*, İstanbul 2008, XXXV, s.296.

²²⁴ İbrahim Harekat, "Midrariler", *DİA*, İstanbul 2005, XXX, 14-16.

²²⁵ Muhammed Razuk, "İdrisiler", *DİA*, İstanbul 2000, XXI, 495-497.

²²⁶ Mühittin Kapanşahin, *Ağlebiler*, Yalın yay., İstanbul 2013, s. 19.

Cezayir'de Ziriler (972-1148)²²⁷ ve Hammadiler (1015-1152).²²⁸ Berberiler'in çoğunluğunu denetimi altına alan Fatimiler (909-1171)²²⁹ Murabıtlar (1056-1147),²³⁰ Muvahhidler (1130-1269)²³¹ gibi devletler ortaya çıkmıştır.²³²

²²⁷ Yakut, *Mu'cemü'l-Büldan*, I, s.202.

²²⁸ Yakut, *Mu'cemü'l-Büldan*, I, s.203.

²²⁹ İbn Müeyesser, *Ahbaru Mısır*, (nşr. Eymen Fuad Seyyid), Kahire 1981, s. 107-110, 326-327.

²³⁰ İbnu'l-Esîr, *el-Kamil*, X, s. 151-155.

²³¹ Ebu Abdullah ez-Zerkeşi, *"Tarihu'd-Devleteyni'l-Muvahhidiye ve'l-Hafsiyye"*, (nşr: Muhammed Madur), Tunus, 1966.

²³² Hakkı dursun Yıldız, "Berberiler", *DİA*, c. V, s. 478-483.

BİRİNCİ BÖLÜM

ABBASİ-HARİCİ İLİŞKİLERİ

1. ABBASİLER DÖNEMİNE GENEL BİR BAKIŞ

İsmi Hz. Muhammed'in (sav) amcası Abbas b. Abdulmuttalip'ten alan ve kendilerine “*Haşimiler*” de denilen Abbasi Devleti, H.132-656/ M.750-1258 tarihleri arasında kurulmuştur.²³³

Emevi idaresinden hoşnut olmayan önemli şahısların temsil ettiği ve öncülüğünü yaptığı yoğun bir propaganda ve örgütlenen büyük bir kitlenin faaliyetleri sonucunda Abbasiler iktidara gelmiştir. Emevi halifelerinin benimsedikleri siyasi görüşler ve yaptıkları uygulamalardan hareketle birtakım gayri memnun unsurların ortaya çıkmasına ve sonunda Emevi Devletinin yıkılmasına ve Abbasi Devleti'nin kurulmasına yol açmıştır.²³⁴

Hz. Osman'ın öldürülmesiyle ortaya çıkan hadiseler, İslam âleminde asırlarca devam edecek karışıklıkların çıkmasına sebep olmuştur. Hz. Osman'ın öldürülmesi, Muaviye'nin Hz. Ali'nin halife oluşunu kabul etmemesi üzerine Cemel ve Sıffin savaşları meydana geldi. Bu iki savaşta Müslümanlar karşı karşıya gelmiş ve kardeşkanı dökülmüştü. Hz. Ali'nin 661 senesinde öldürülmesi ve Hz. Hasan'ın da Müslümanların selameti için halifelikten vazgeçmesiyle Muaviye'nin halifeliği kesinleşti. Ancak Hz. Ali taraftarları Irak'ta iktidara karşı sert bir muhalefet başlattı. Muaviye'nin Irak Valisi Ziyad b. Ebih'in sert tutumu, aradaki gerginliği daha da artırdı. Özellikle Hz. Hüseyin'in 680 yılında şehit edilmesiyle neticelenen Kerbela olayı, iktidara karşı başlatılan mücadeleyi daha da sertleştirdi. Şiilerin başlattığı propaganda kısa sürede müessir oldu ve doğu vilayetlerinde yoğun bir taraftar kitlesi oluştu.²³⁵

Aynı zamanda Emeviler döneminde mevali adı verilen Arap olmayan Müslümanları idari, iktisadi ve sosyal bakımlarından ikinci sınıf olarak görüyorlardı.²³⁶ İktidarda bulunan yöneticilerin çoğunun Müslümanların eşitliği ilkesi bir kenara bırakılarak Mevali'ye ikinci sınıf muamelesi yapıldığı, mevaliye İslam'da yeri olmayan

²³³ Hakkı Dursun Yıldız, “Abbasiiler” *DİA*. İstanbul 1988, I, s. 31; Murat Akkuş, *Abbasi Halifelerinin Ölüm Sebepleri*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya 2010, s.14; Aşır Karagöz, *Abbasi Halifesi Mu'tezz ve Dönemi*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Kayseri 2013, s.5.

²³⁴ Hakkı Dursun Yıldız, a.g.md., s.31

²³⁵ Hakkı Dursun Yıldız, a.g.md., s.31

²³⁶ Aşır Karagöz, “a.g.t.,” s.5

bazı vergilerle mükellef tuttuğu ve fetihlere iştirak ettikleri halde bazı bölgelerde Mevali olanları askeri maaş divanına kaydedilmemiştir.²³⁷ Emevi Devleti'nin menfi milliyetçilik yapması Araplarla mevali arasındaki kırılmayı derinleştirmiştir. Kendilerine yönelik küçümseyici bakış yanında devlet tarafından bazı haklardan mahrum bırakıldığını gören Mevali, Müslümanlar arasında ayırım yapan Emevileri İslam hâkimiyetinin değil Arap sultanının temsilcisi olarak görmeye başladı. Emevi ailesinin başlangıçta İslam'a karşı cephe alması, Muaviye'nin halifeliği saltanata dönüştürmesi, Yezid'in Kerbela katliamı,²³⁸ Harre Vak'ası'nda²³⁹ Medine'nin yağmalanıp halkın can, mal ve ırzına tecavüz edilmesi ve Mekke kuşatmaları, bazı halifelerin İslam ve ahlakdışı davranışları Mevali'nin Emevilere karşı tavrını sertleşmesine neden oldu.²⁴⁰ Emevilerin bu tavırları mevalinin devlet aleyhine girişilen isyanlara katılmalarını ve yine buna tepki olarak Şuûbiyye hareketinin²⁴¹ ortaya çıkmasına sebep oldu.²⁴²

Emevi Devleti'nin mevaliye karşı sert yaklaşımı, mevalinin Şiiiler'in fikirleri istikametinde Hz. Peygamberin soyundan gelen meşru bir halife fikrini benimsedi. Böylece Emevi iktidarına karşı mevali ile Şiiiler arasında bir ittifak kurulmuş oluyordu.²⁴³ Mevali, Ali evladı adına çıkarılan pek çok isyana iştirak etmişler ve sonunda Abbasi ihtilal hareketine yaptığı büyük destekle Emevilerin yıkılışında önemli bir rol oynamıştır.²⁴⁴

Haricîler, Hz. Ali döneminde olduğu gibi bundan sonraki süreçte de her fırsatta yönetime karşı başlattıkları şiddet eylemlerine, Emevilerin son dönemine kadar çeşitli aralık ve yoğunluklarda devam etmişlerdir. Gerçekleştirdikleri şiddet eylemleriyle yerel ve merkezi yönetimi zora sokacak kadar tehlikeli olan Haricîler, eylemlerini daha çok,

²³⁷ İsmail Yiğit, "Mevali", *DİA*, TDV yay., Ankara 2004, XXIX, s. 424-426

²³⁸ Mustafa Öz, "Kerbela", *DİA*, TDV yay., Ankara 2002, XXV, s. 274-275

²³⁹ Medineliler ile Emevilerin arasında meydana gelen savaş. (Mustafa Sabri Küçükbaşçı, "Harre Savaşı", *DİA*, İstanbul 1997, XVI, 245-247.)

²⁴⁰ İsmail Yiğit, "Mevali", XXIX, s. 424-426.

²⁴¹ Arap olmayanların Araplar'dan üstün olduğunu iddia eden siyasi, edebi ve fikri bir hareket. (Adem Apak, "Şuubiyye", *DİA*, İstanbul 2010, XXXIX, s. 244-246.)

²⁴² Ali Aksu, "Emeviler Döneminde Sosyal Tabakalar" *İstem Dergisi*, Yıl:4, Sayı:8, 2006, s. 73

²⁴³ Hakkı Dursun Yıldız, a.g.md., s.31

²⁴⁴ İsmail Yiğit, "Mevali", XXIX, s. 424-426.

Kufe, Musul, Basra, el-Cezire ve Arap yarımadasında yoğunlaştırmışlardır.²⁴⁵ Bu tür isyanlar devlet otoritesinin zayıflamasına neden olmuştur.²⁴⁶

Emeviler devrinde Kuzey Afrika'da başlangıcı 102 (720) yılına dayanan Harici isyanları yirmi yıl sonra genel bir hal aldı. Matgara kabilesi reisi Meysere el-Medgari²⁴⁷ isyan etti. Bu isyan hareketi Fas'ta süratle gelişti. İsyancılara büyük kabileler katıldı. Bunlar girdikleri yerleri tahrip ederek yağmaladılar. İsyanın bastırılması için gönderilen devlet kuvvetlerini yendiler. Bu isyan Mağrib'in hemen her yerinde hissedildi. Meysere'nin ölümünden sonra Zenate kabilesinden²⁴⁸ Halid b. Hamid, Emevi Valisi Külsum b. İyaz'a karşı Harici mücadelesini devam ettirdi, Halid b. Hamid valiyi öldürdü ve bunun üzerine şöhreti daha da arttı. Ebu Kurre el-Magili'nin liderliğinde devam ettirilen Harici Berberi isyanları Emeviler'in son yıllarında gönderilen güçlerle de bastırılmadı.²⁴⁹

Sonuç olarak Emeviler, aynı anda birden fazla muhalif grupla mücadele ettiklerinden Hâricîleri tamamen ortadan kaldıramadılar. Hâricî isyanları, Emeviler Devleti'nin parçalanıp yıkılmasında önemli bir rol oynamıştır. Emeviler döneminin en önemli iç problemi Haricilerle mücadele olmuştur. Bu dini-siyasi grup mensupları sürekli isyanlar çıkardıkları, ülkenin pek çok tarafına dağılmış vaziyette buldukları, düzenli birlik oluşturmak yerine gerilla savaşı verdikleri ve ülkede terör hareketi gerçekleştirdikleri için Emevi yönetimini uzun süreli meşgul etmişlerdir.²⁵⁰

Emevi iktidarının aleyhine olan bu gelişmeleri akıllıca değerlendiren ise Abbasiler oldu. Abbasiler hilafet makamını ele geçirmek için bütün gayri memnun olan muhalifleri tek çatı altında toplamak suretiyle Emevi Devleti'nin düştüğü durumu ustaca kullanmasını bildiler. Onlar Emevi Devleti'ne karşı yaygın bir şekilde hissedilen memnuniyetsizlikten istifade ederek mevcut yönetime karşı ihtilal girişimini başlattılar.²⁵¹

²⁴⁵ Mehmet Çakırtaş, *Emeviler Dönemi Şiddet Hareketleri*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 2017, s. 66

²⁴⁶ Mehmet Çakırtaş, "a.g.t.", s.112; Hakkı Dursun Yılmaz, "Abbasiler", *DİA*, I, s.31.

²⁴⁷ Ahmet Kavas, "Meysere el-Medgari", *DİA*, Ankara 2004, XXIX, s.507-508.

²⁴⁸ Lütfi Şeyban, "Zenate", *DİA*, TDV yay., İstanbul 2013, XLIV, s.246-247.

²⁴⁹ Ethem Ruhi Fırlı, a.g.md., *DİA*, İstanbul 1997, XVI, s.170-171

²⁵⁰ Adem apak, a.g.e., III, s. 139.

²⁵¹ Adem Apak, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi-Abbasiler*, Ensar yay. İstanbul 2013, c. IV, s. 23.

Emevilerin²⁵² ortadan kaldırılması için en fazla faaliyet gösteren Muhammed b. Ali b. Abdullah b. Abbas olmuştur.²⁵³ Muhammed b. Ali,²⁵⁴ hazırladığı ihtilal planıyla, nakibler ve davetçiler tayin etti. Onlara daveti yayarken bazı kurallara riayet etmelerini ve propagandayı gizlice yürütmelerini emretti. Yapılacak davetler Hz. Ali evladının desteğini kaybetmemek için Hz. Peygamberin ailesi adına yapılacak ve böylece hareket, hem Abbasoğulları'nı hem de Hz. Ali evladını içine alacaktı.²⁵⁵

Muhammed b. Ali'nin H.126/M.744 yılında vefat etmesi üzerine yerine oğlu İbrahim b. Muhammed'i tayin etti.²⁵⁶ İbrahim b. Muhammed Ebu Müslim el-Horasani'yi²⁵⁷ Horasan'a göndermesi ve Ebu Müslim'in burada hareketin idaresini ele almasıyla hareket gizli propaganda safhasından çıkıp eylem safhasına dönüştü.²⁵⁸ Böylece Abbasiler, her tarafta kendilerini yavaş yavaş gösterme yoluna gittiler. Bu durum karşısında Emevi halifesi II. Mervan, İbrahim b. Muhammed'i hapsederek, isyanı önleyebileceğini düşündü. Fakat herhangi bir sonuç elde edemedi.

Abbasi İhtilaline karşı hiçbir şey yapamayan son Emevi halifesi II. Mervan'ın Cemaziyelahir 132/Ocak 750 tarihinde Zap suyu kenarında yapılan savaşta mağlup olması, Şam'ın ele geçirilmesi ve savaş alanından kurtulmayı başaran II. Mervan'ın öldürülmesiyle birlikte Emevi Devleti tarihe karışırken, H.132/M.750 yılında Abbasi Devleti de resmen kurulmuş oldu.²⁵⁹

2. ABBASİLER DÖNEMİ HARİCİ İSYANLARI VE SİYASİ FAALİYETLERİ

Abbasiler ile Hariciler, ortak düşmanı olan Emevilere karşı bir süre beraber hareket etmişlerdir. Fakat bu beraberlik kısa sürdü. Abbasiler yönetimi ele geçirdikten sonra Hariciler Emevilere karşı takındığı tavrın aynısını Abbasilere karşı da takınmaya

²⁵² Adem Apak, a.g.e., III, s. 89; Carl Brockelmann, *İslam Ulusları ve Devletler Tarihi*, (trc. Neşet Çağatay), Ankara Okulu yay., Ankara 1992, s. 57-85.

²⁵³ Hayati Ülkü, *Başlangıçtan Günümüze İslam Tarihi*, takriz: Mustafa Müftüoğlu, II, s. 223

²⁵⁴ Komisyon, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, c. III, s. 19.

²⁵⁵ Hasan İbrahim Hasan, II, 293.

²⁵⁶ Hayati Ülkü, a.g.e., II, s. 223.

²⁵⁷ Hakkı Dursun Yıldız, "Ebu Müslim el-Horasani", *DİA*, İstanbul 1994, X, s.197-199; bkz. Nadir Karakuş, *Ebu Müslim el-Horasani'in Kişiliği ve Faaliyetleri*, (Basılmamış Doktora Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 1996.

²⁵⁸ Aşır Karagöz, "a.g.t.", s.6

²⁵⁹ Mesudi, *Murucu'z-Zeheb*, c. III, s.260; Taberi, VII, s.421; İbn Kuteybe, *el-İmame*, c. II, s. 119-120.

başladı. Haricilere göre Abbasiler de aynen Emeviler gibi hilafeti gasp etmişlerdir. Bu nedenle Hariciler, Abbasilerin kuruluşunun ilk yılında isyan etmeye başladılar.²⁶⁰

Haricîler, eylemlerini daha çok, Kufe, Musul, Basra, el-Cezire ve Arap yarımadasında yoğunlaştırmışlardır.²⁶¹ Sufri Berberiler, Emeviler devrinde Mağrib'deki faaliyetlerine Abbasiler devrinde de devam ettirmişlerdir. Abbasiler döneminde Harici isyanları ve siyasi faaliyetleri hakkında kısaca bilgi verilmesinde yarar vardır.

2.1. Bureyke el-Hâricî İsyanı(H.132/M.750)

Abbasiler devletin yönetimini ele geçirdikten sonra Emevi hanedanına karşı sert bir politika izledi. Bunun neticesinde yer yer isyanlar meydana geldi. Ebu'l Abbas es-Saffah'ın halifelığının ilk senesinde Abbasilere karşı muhalif olanlar Bureyke b. Humeyd eş-Şeybanı liderliğinde Cezire bölgesinde vali olan Ebu Cafer Mansur'a karşı isyan ettiler (h.130/m.750).²⁶² İsyancılar Harran'a doğru hareket ederek orada ordusuyla bulunan Musa b. Ka'b'a saldırdılar ve orayı kuşatma altına aldılar. Bu kuşatma yaklaşık iki ay sürdü.²⁶³

Ebu'l Abbas es-Saffah isyanı bastırmak için Ebu Cafer Mansur'u görevlendi. Ebu cafer halkın isyan ettiği Rakka²⁶⁴ ve Karkısy'a²⁶⁵ geldi. Oradan da Hacir'e geçti. Musa b. Ka'b kuşatmadan kurtulmayı başararak Ebu Cafer Mansur'a katıldı. Daha sonra yapılan savaşta Bureyke el-Harici yenilerek savaş meydanında öldürüldü. İsyanın lideri öldürüldükten sonra isyancılar dağıldılar.²⁶⁶

2.2. Mülebbed b. Harmele İsyanı (H. 137/M. 754)

Mülebbed b. Harmele es-Şeybânî, yaklaşık 1000 kişilik Harici grubuyla birlikte Ebu Cafer Mansur hilafeti döneminde el-Cezire'de isyan etti (H. 137/M. 754).²⁶⁷

Ebu Cafer Mansur, Bekkar el-Mervezi liderliğinde 1000 kişilik bir birlikle isyanı bastırmak üzere Mülebbed'in üzerine gönderdi. Fakat yapılan savaş sonucunda Bekkar el-

²⁶⁰ Cem Zorlu, *Abbasilere Yönelik Dini ve Siyasi İsyanlar*, Ankara Okulu yay. Ankara 2001, s. 167-168.

²⁶¹ Mehmet Çakırtaş, "Emeviler Dönemi Şiddet Hareketleri" (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara '2017, s. 66

²⁶² Cem Zorlu, s. 168; Adem Apak, a.g.e., IV, s. 50-51.

²⁶³ İbrahim Konak, *Abbasiler Döneminde el-Cezire Bölgesindeki Harici Ayaklanmaları*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Şanlıurfa 2006, s. 25.

²⁶⁴ **Rakka**: Fırat'ın dogusunda, Harran'a üç günlük mesafede bir sehirdir. ; Yakut el-Hamevî, *Mu'cem*, III, 59

²⁶⁵ **Karkısy**a: Fırat'ın dogu yakasında Sam ile Hire arasında Diyâr-ı Rabîa'ya ait bir kasabadır. (Yakut el-Hamevî, *Mu'cem*, II, s. 321)

²⁶⁶ Taberi, IV, 359.

²⁶⁷ Taberi, c. IV, s. 389; İbn Esir, c.V, s.114

Mervezi mağlup oldu ve askerlerinin çoğu öldürüldü. Daha sonra Mülebbed b. Harmele ordusuyla beraber Musul'a girerek vali Abdulhamit b. Rib'i'yi şehirden uzaklaştırdı. Yezid b. Hatim el-Mühellebi'nin ordusu ile Mülebbed'in ordusu arasında çok çetin bir savaş meydana geldi. Mülebbed savaşı kazanarak Yezid b. Hatim'in birçok komutanını öldürdü. Ebu Cafer Mansur bu sefer Mühelhil b. Safvan'ı Mülebbed'in üzerine gönderdi. Mülebbed bu savaşı da kazanmıştır. Ebu Cafer Mansur, isyanın bastırılması için bu kez Horasan komutanlarından Nezzar'ı Mülebbed'in üzerine gönderdi. Mülebbed, bu orduyu da mağlup ederek komutan Nezzar'ı öldürdü.

Sonra Halife Mansur, Ermeniye eski valisi Sâlih b. Subeyh'i güçlü bir orduyla Mülebbed'in üzerine gönderdi. Meydana gelen şiddetli çatışmalar sonucunda Salih b. Subeyh mağlup oldu. Sonra Ebu Cafer Mansur, Cezîre valisi olan Humeyd b. Kahtaba'ya isyanı bastırması için Mülebbed'in üzerine gönderdi. Mülebbed, bu orduyu da mağlup edince Humeyd eman diledi. 100.000 bin dirhem karşılığında Humeyd canını kurtardı.²⁶⁸

Sonra Ebu Cafer Mansur, İsyanın tamamen bastırılması için Hazım b. Huzeyme'yi 8.000 suvariden oluşan büyük bir orduyla Musul'a gönderdi.²⁶⁹Yapılan şiddetli çatışmalar neticesinde Mülebbed, yaklaşık 1.100 askeriyle beraber öldürüldü (138/756). Böylece Ebu Cafer el-Mansur için çok büyük bir problem halini alan Mülebbed b. Harmele isyanı bastırılmış oldu.²⁷⁰

2.3. Hassan b. Mücalid İsyanı (H. 148/M. 765)

Ebu Cafer el-Mansur halifeliği döneminde meydana gelen bir diğer Hâricî isyanı da Hassan b. Mücalid b. Yahya b. Malik b. Ecda' el-Hemdânî liderliğindeki isyandır.

Hassan b. Mücalid, Musul'a yakın olan el-Bafahhara köyünde isyan etti (148/765). Hassan isyan edince, Musul valisi Sakr b. Necde komutasındaki Musul askerleri, Hassan b. Mücalid ve askerleriyle karşılaştılar. Yapılan savaş neticesinde Musul ordusu mağlup oldu. Hâricîler burada bulunan çarşuyu yakıp yıktılar ve mallarını yağmaladılar. Bu arada Hassan, Umman Hâricîleri ile birleşip Umman'ayerleşmek istedi fakat Ummanlılar kabul etmedi. Umman, Hâricîlerin İbaziyye kolunun hâkimiyetindeydi. Birleşme teklifine red cevabı alan Hassan, Musul'a geri döndü.²⁷¹

Musul valisi Sakr b. Necde, isyanı bastırmak ve şehirdeki huzuru sağlamak için Hassan'ın üzerine yürüdü. İki ordu arasında meydana gelen çatışmanın sonucunda Sakr

²⁶⁸ Taberi, c. IV, s. 389; İbrahim Konak, a.g.t., s. 27.

²⁶⁹ Halife b. Hayyat, I, 417.

²⁷⁰ İbrahim Konak, a.g.t., s. 28.

²⁷¹ Cem Zorlu, s. 189; İbrahim Konak, a.g.t., s. 29-30.

b. Necde mağlup oldu. Ebu Cafer Mansur Musul'u kılıçtan geçirerek Hâricîleri tamamen ortadan kaldırmayı düşündü. Ama halktan destek alması için dönemin din âlimlerine ihtiyacı vardı. Dönemin âlimleri olan Ebu Hanîfe ve İbn Ebi Leyla'dan olumsuz cevap alan Mansur, Musul halkını kılıçtan geçirme fikrinden vazgeçerek Haricilerin üzerine bir birlik göndererek isyan hareketini bastırmıştır (148/765).²⁷²

2.4. Abdüsselam b. Hasim el-Yeskûrî İsyanı (H. 160/M. 777)

Abdüsselam b. Hâşim el-Yeskûrî Mehdi'nin halifeliği döneminde Cezîre bölgesinde isyan etti (160/777). Bu isyan hareketinin merkezi Kınnesrin idi. Abdüsselam b. Hâşim el-Yeskûrî kısa sürede kalabalık bir kitle topladı. Gücünü artıran Abdüsselam, Nusaybin'e²⁷³ geldi. Daha sonra Amid'e doğru yola çıkan Abdüsselam, İsa b. Musa el-Horasanî ile karşılaştı. Meydana gelen çatışmada İsa b. Musa'nın ordusu yenildi. İsa b. Musa savaş meydanında öldürüldü.²⁷⁴

Son olarak Halife Mehdi, Abdüsselam'ın başlattığı ayaklanmayı bastırmak için Sebîb b. Vac el-Mervürüzî komutasında 1.000 kişilik bir ordu görevlendirdi. Bu ordudaki askerleri tam teçhizatlı bir şekilde donattı ve her birine muharebe öncesi 1.000'er dirhem dağıttı. Sebîb'in ordusu Hâricîleri kuşatma altına aldı. Bu kuşatmayı gören Abdüsselam, Kınnesrin'e kaçmak zorunda kaldı. Onu takip eden Sebîb Kınnesrin'de yakalayıp öldürdü.²⁷⁵

Bu isyan hareketi, Abbasîleri iki yıl uğraştırdı. Yapılan mücadeleler neticesinde Abdüsselam b. Hâşim'in öldürülmesiyle isyan bastırılmış oldu (162/779).²⁷⁶

2.5. Hamza b. Mâlik İsyanı (H. 169/M. 785)

Hamza b. Malik, Abbasi Halifesi Hadî'nin hilafeti döneminde isyan etti. Bu isyanın gerekçesi ise Abbasi yöneticilerinin izlemiş oldukları mali siyaseti beğenmemeleri olmuştur. Hamza b. Malik Musul'da isyan etti. Musul yakınlarında Abbasi ordusuyla savaşan Hamza b. Malik, Abbasi ordusunu mağlup ederek gücünü daha da pekiştirdi. Fakat kendisine dost olarak görünen iki kişi tarafından Hamza b. Malik öldürüldü. Daha sonra taraftarları da dağıldılar.²⁷⁷

²⁷² Cem Zorlu, s.187.

²⁷³Nusaybin: Musul-Sam ticaret yolu üzerinde, suyu ve bahçeleriyle ünlü bir şehirdir. Yakut el- Hamevî, V, 288.

²⁷⁴ Halife b. Hayyat, I, 443; İbrahim Konak, a.g.t., s. 31.

²⁷⁵Ethem Ruhi Fırlalı, "Hâricîler", *DİA.*, XVI, 172.

²⁷⁶ İbn Kesir, X, 135; İbrahim Konak, a.g.t., s. 31.

²⁷⁷ Ethem Ruhi Fırlalı, "Hâricîler", *DİA.*, XVI, 172.

2.6. Fadl el-Hâricî İsyanı (H. 176/M. 792)

Fadl el-Harici h.176/m. 792 yılında Abbasi Halifesi Harun Reşid döneminde isyan etti. Fadl el-Harici, Cizre, Nusaybin, Dara²⁷⁸, Amid, Erzan, Hal'at şehirlerine giderek buraları haraca bağlamıştır. Daha sonra Nusaybin'e gelmek için yola çıkan Fadl el-Harici, Zap nehrinde Muammer b. İsa el-Abdi'nin 12.000 kişilik ordusunun saldırısına uğradı. Çıkan çatışma sonucunda Fadl el-Harici ve arakadaşları öldürüldü (176/ 792).²⁷⁹

2.7. Velid b. Tarîf İsyanı (H. 178/M. 794)

Halife Harun Reşid devrinde ortaya çıkan bir diğer Harici isyanı Velid b. Tarif isyanıdır. Harun Resîd'in Ravh b. Salih isminde bir zekat görevlisinin Benû Taglib tarafından katledilmesi ve bunun intikamının kardeşi Hâtim b. Salih tarafından 171/787 yılında ürpertici bir biçimde alınmasından yedi sene sonra Tağlibîler, Velid b. Tarîf önderliğinde isyan ettiler.²⁸⁰

Velid b. Tarif isyan ettiği dönemde Cezire Valisi Abdülmelik b. Sâlih idi.²⁸¹ Velid b. Tarif, Re'sü'l-Ayn²⁸² denilen yere doğru yola çıktığında yolda Basralı Amr b. Mansur'la beraber Nastas isminde iki kişiyle karşılaştı. Velid b. Tarif, Amr b. Mansur'u, Hâricîliği kabul etmediğinden dolayı öldürdü ve malına el koydu. Amr'la beraber olan Nastas'ı da Hıristiyan olduğu için serbest bıraktı.²⁸³

Hâricîler kendileri gibi düşünmeyen ve kendilerinden olmayan Müslümanları öldürmenin gerekli olduğuna inanıyorlardı; çünkü Haricilere göre onlar müşrik idiler. Nastas'ı öldürmedi; çünkü Nastas müslüman olmayıp bir hıristiyan idi. Dolayısıyla onun kendileri gibi düşünme mecburiyetleri yoktu. Daha sonra Nusaybin'e doğru yola çıktı. Nusaybin'de komutan İbrahim b. Hazım el-Hüzeyme'yi öldürdü. Nusaybin'den Ermeniyye'ye gitti. Hal'at'ı 20 gün muhasara altına aldı. 30 bin dirhem karşılığında oradaki halkı serbest bıraktı. Ardından Beled sehrine doğru harekete geçti. Oradan da 100 bin dirhem karşılığında onlardan vazgeçerek el-Cezîre'deki faaliyetlerine devam etti.²⁸⁴

²⁷⁸**Dara:** Nusaybin ile Mardin arasında dağın eteginde bir köydür. Yakut el-Hamevî, II, 418

²⁷⁹ Halife b. Hayyat, I, 454-456.

²⁸⁰ İbrahim Konak, a.g.t., s. 36.

²⁸¹ İbrahim Konak, a.g.t., s. 37.

²⁸²**Re'sü'l-Ayn:** Harran ile Nusaybin arasında bir şehirdir. Yakut el-Hamevî, III, 14

²⁸³ Halife b. Hayyat, I, 451.

²⁸⁴ İbrahim Konak, a.g.t., s. 37.

Bunun üzerine Harun Reşid, Musa b. Hazım et-Temimi'yi isyanı bastırmak için görevlendirdi. Velid b. Tarif'le yaptığı savaşta mağlup olan Musa b. Hazım, Velid b. Tarif tarafından öldürüldü. Harun Reşid, bu sefer Muammer b. İsa el-Abdi'yi görevlendirdi. Ancak Velid b. Tarif bu orduyu da mağlup ederek Muammer'i öldürdü. Daha sonra Harun Reşid, Yezid b. Mezyed eş-Şeybani'yi görevlendirdi. İki ordu 179/795 yılında Hadise denilen yerde karşı karşıya geldiler. O gün herkes çok ciddi bir şekilde su sıkıntısı yaşadılar. İnsanlar susuzluklarını gidermek için yaş bitkileri emmeye başladılar. Yezid b. Mezyed'in başarılı ve taktiksel hamleleri sayesinde Velid b. Tarif'in ordusu mağlup oldu. Velid b. Tarif savaş meydanında öldürüldü. Velid'in öldürülmesiyle ayaklanma bastırıldı. Bunun için Harun Reşid, Ramazan ayında şükür umresini yaptı. Umreden sonra Medine'ye giderek insanlarla birlikte hac yaptı.²⁸⁵

2.8. Hurâşe es-Şeybânî İsyanı (H. 179/M. 796)

Halife Harun Reşid devrinde isyan eden ve isyanı güçlkle bastırılan Velid b. Tarif öldürülünce taraftarlarından bir kısmı Huraşe eş-Şeybani'nin etrafında toplanmaya başladılar. Bunlar 179/796 yılında Cezire bölgesinde isyan ettiler.²⁸⁶

Huraşe eş-Şeybani, önce Sevad'a daha sonra da Bendeniceyn'e gelerek Ömer b. İmran b. Cemil el-Fezzari'yi katletti. Daha sonra Hulvan'a gelen Huraşe, Hulvan'a 30 km mesafede bulunan Kındab denilen yerde Hulvan emiri Malik b. Ali el-Huzai ile karşılaştılar. Çıkan şiddetli çatışmalarda Huraşe'nin zaferiyle sonuçlandı. Huraşe, Şhrezur denilen yere geldi. Şehirde yaşayan insanlar Huraşe'den kendilerini korumak için etrafa hendekler kazdılar. Bunun üzerine Huraşe, şehri 18 gün kuşatma altına aldı. Daha sonra Yahya b. Nadr ile belli bir ücret karşılığında anlaşarak kuşatmayı kaldırdı.²⁸⁷ Anlaşma yapıldıktan sonra Huraşe Hemdan'a geçti. Fadl b. Yahya, İbrahim b. Cibril'i Huraşe'yi bulması için görevlendirdi. Huraşe ile İbrahim b. Cibril karşı karşıya geldiler. Çıkan çatışmada Huraşe yaralandı. Huraşe savaş meydanında kaçmayı başardı. Haricilerden 150 kişi öldürüldü. Daha sonra Huraşe ve 13 adamı yakalanarak öldürüldü.²⁸⁸

²⁸⁵ İbnu'l-Esîr, V, 303, 306;

²⁸⁶ İbn Kesir, X, s. 175.

²⁸⁷ İbrahim Konak, a.g.t., s. 41-42.

²⁸⁸ Taberi, IV, 644; Halife b. Hayyat, I, 455-456; İbnu'l-Esîr, V, 311.

2.9. Muhammed b. Amr eş-Şeybânî İsyanı (H. 231/M. 845)

Muhammed b. Amr eş-Şeybani el-Harici halife Vasık devrinde isyan etti. Ebu Said Muhammed b. Yusuf isyanı bastırmak için Muhammed b. Amr'ı takibe aldı. İsyancılar Musul'a kaçtılar. Ebu Said sonunda Muhammed b. Amr'ı yakalayarak hapse attırdı ve adamlarını da öldürdü.²⁸⁹

2.10. Muhammed b. Ömer eş-Şârî İsyanı (H. 248/M. 862)

Muhammed b. Ömer eş-Şari Halife Muntasır Billah devrinde Musul'da isyan etti. Muntasır Billah, isyanı ortadan kaldırmak için İshak b. Sabit el-Fer'ani'yi görevlendirdi. İsyana kanlı bir şekilde bastırıldı.²⁹⁰

2.11. Ebu'l-Amud es-Sa'lebî İsyanı (H. 248/M. 862)

Ebu'l-Amud es-Sa'lebi Halife Mustain Billah döneminde Diyâr-ı Rabîa'da isyan etti (248/862). Mustain Billah isyanın bastırılması için onun üzerine Ebu Cevr et-Türkî'yi gönderdi. İki ordu Kefertusa'da karşı karşıya geldi. Çatışma sonunda Ebu Amud öldürülerek isyan bastırıldı (248/862).²⁹¹

2.12. Müsavir b. Abdulhamid el-Becelî İsyanı (H. 252/M. 866)

Musavir b. Abdulhamid, Halife Mu'tez Billah devrinde isyan etti (h. 252/866). Musavir b. Abdullah'ın isyan sebebini İbn Esir şöyle nakleder: Musul Emiri Hüseyin b. Bukeyr, Musavir'in Havsere isimindeki oğlunu yakalayarak Hadisiyye denilen yerde hapsetti. Bunun haberini alan Musavir, oğlunu kurtarmak için Kürtlerden ve Araplardan oluşan büyük bir birlikle isyan etti.²⁹²

Musavir ve emrindeki kişilerle beraber Hadisiyye'ye gelerek oğlunu hapisten kurtardı. Musavir oğlunu kurtardıktan sonra askerleriyle beraber Musul'a doğru yola çıktı. Musul'a yakın bir yerde dinlenmek için konakladılar. Musul valisi Ukbe b. Muhammed b. Cafer b. Muhammed el-Huzai, Musavir'i ortadan kaldırmak için iki kişiyi görevlendirdi. Bu iki kişi Musavir'in yanına geldiklerinde Hariciler tarafından ikisi de öldürüldü.²⁹³

²⁸⁹ Ya'kûbî, II, s. 483.

²⁹⁰ Taberi, V, 353; İbnu'l-Esîr, V, 321.

²⁹¹ Taberi, V, 355; İbnu'l-Esîr, VI, 151

²⁹² İbnu'l-Esîr, VI, 186.

²⁹³ İbrahim Konak, a.g.t., s. 46.

Musavir, savaşmadan geri döndü. Daha sonra 253/867 yılında 700 kişiyle beraber Bevacic denilen yerde yeniden isyan etti. Bezavic valisi Bindar et-Taberi Musavir'i ortadan kaldırmak için Müzaffer b. Seylan ile anlaştı. Meydana gelen şiddetli çatışmada Bindar et-Taberi mağlup oldu. Bindar et-Taberi savaş meydanında feci bir şekilde öldürüldü.²⁹⁴

Musavir, Musul'un çoğunu ele geçirmişti. Daha sonra Musul valisi olan Hasan b. Eyyub b. el-Hattab el-Adevi et-Tağlibi ile savaşan Musavir, onu da mağlup etti. Musul valisini yenerek daha da güçlendi.²⁹⁵ Kendisine güveni artan Musavir, Musul'a doğru hareket etti. Musul'un emiri Abdullah b. Süleyman zayıf olduğundan karşı koyamayacağı düşüncesiyle saklandı. Musavir, şehre girer girmez Abdullah b. Süleyman'ın evini ateşe verdi. Savaşmadan şehri aldı. Musul'un kendisi için güvenli bir yer olmadığını düşünen Musavir, Musul'dan ayrılarak Hadisiyye'ye gitti.²⁹⁶

870 senesinde Hanıkın denilen yerde Musavir'in askerleriyle Musa b. Boğa'nın askerleri karşı karşıya geldi. Meydana gelen çarpışmada Musa'nın ordusu mağlup oldu. Musavir, daha sonra Celula'da halifenin ordusuyla karşılaştı. Yapılan savaşta Halife'nin ordusu da mağlup oldu. Bundan güç alan Musavir, Musul'a girdi. Irak'ın çoğunu kendi denetimine alan Musavir, merkeze giden zekâtın önünü de kesmiş oldu. Halife'nin önemli bir gelir kaynağı olan bu parayla Musavir, ordusunu daha da güçlü hale getirdi. Özellikle Musavir'in devletin malına çökmesi ve halifenin yönetim gücüne ortak olması merkezi yönetimin ağına gitti. Bu nedenle Musa b. Boğa tekrar Musavir'e saldırdı. Ancak ikinci sefer de mağlup oldu.²⁹⁷

877 senesinde Halife Mu'tez Billah'ın veziri Ubeydullah b. Yahya b. Hakan, Musavir'e saldırdı. Yoğun çatışma esnasında atına darbe alan Musavir, kafa üstü yere düştü. Kısa bir süre sonra da hayatını kaybetti. Daha sonra halkın da desteğini kaybeden bu isyan hareketi bastırıldı.²⁹⁸

²⁹⁴ İbnu'l-Esîr, VI, 190; İbrahim Konak, a.g.t., s. 47.

²⁹⁵ İbnu'l-Esîr, VI, 195.

²⁹⁶ İbrahim Konak, a.g.t., s. 48.

²⁹⁷ İbnu'l-Esîr, VI, s. 219.

²⁹⁸ İbn Kesir, XI, s. 36.

2.13. Verfecüme Hareketi (Asım b. Cemil ve Abdumelik b. Ca'd)

Sufri Berberiler, Emeviler devrinde Mağrib'deki faaliyetlerini Abbasiler devrinde de devam ettirmişlerdir. Özellikle Tilimsan ve Sicilmase bölgelerinde başlattıkları ayaklanmalarla kendi yönetimlerini kurma şansını elde etmişlerdir.²⁹⁹

Hicri 138 Miladi 755 senesinde Kayravan'da valiliğini ilan eden Habib b. Abdurrahman, babasının katillerinden biri olup ve Verfecume kabilesine sığınan Abdulvaris'i, Verfecume kabilesinin lideri olan Asım b. Cemil'den kendisine iade edilmesini istemiştir. Fakat Asım b. Cemil, Habib b. Abdurrahman'ın bu teklifini kabul etmedi. Bu sebepten dolayı aralarında mücadele başlamıştır. Meydana gelen çatışmada Habib b. Abdurrahman mağlup oldu. H. 138 senesinde Kayravan'ı işgal eden Asım b. Cemil, kadın ve çocuk demeden hepsini esir aldı.³⁰⁰

Daha sonra Kabis'te Asım b. Cemil ile Habib b. Abdurrahman arasında meydana gelen çatışmada Habib mağlup olmuştur. Habib Evras dağına sığınmak zorunda kalmıştır. Evras dağında meydana gelen çatışmada Asım ve birçok taraftarı öldürülmüştür.³⁰¹ Asım b. Cemil'in ölümünden sonra Verfecüme kabilesinin başına Abdumelik b. Ca'd geçmiştir. H. 140 miladi 757 senesinde Habib b. Abdurrahman ile yapılan savaşta Habib b. Abdurrahman mağlup olmuştur. Habib b. Abdurrahman ile birçok taraftarı savaş meydanında öldürülmüştür. Bu galibiyetten sonra Verfecume kabilesi yeniden Kayravan'a girmişlerdir.³⁰²

Kayravan'da insanlara büyük zulüm ve haksızlıklar yapan Verfecume kabilesi, İbadilerle yaptıkları savaşta liderleri Abdumelik b. Ca'd öldürülmüştür. Böylece Kayravan'daki Verfecume Sufriyelerinin hâkimiyeti H. 140/M757 sona ermiştir.³⁰³

2.14. Ebu Kurre el-Yefreni

Sufriyelerin, İbadiler karşısında aldığı mağlubiyetten sonra Kayravan'dan ayrılarak orta ve uzak Mağrib'e gitmişlerdir. Burada faaliyetlerine devam ettirmişlerdir. Daha sonra adını Midrari Devleti ile duyurmuştur.³⁰⁴

Kaynaklardaki bilgi yetersizliğinden veya bilgilerin birbirinden kopuk olmasından dolayı Ebu Kurre'nin faaliyetleri hakkında yeteri bilgi mevcut değildir.

²⁹⁹ Halis Kars, *a.g.t.*, s.79.

³⁰⁰ Ebü'l-Abbas Şihabüddin Ahmed b. Halid b. Hammad Selavi, *el-İstiksa li-Ahbari'd-Düveli'l-Mağribi'l-Aksa*, Kahire 1894, c. I, s. 55.

³⁰¹ İbnu'l-Esîr, IV, s. 503; Halit Kars, *a.g.t.*, s.79.

³⁰² İbnu'l-Esîr, IV, s. 503.

³⁰³ İbn İzari, I, s. 70-71.

³⁰⁴ Cem Zorlu, s. 200.

Özellikle Ağlebiler döneminde Kuzey Afrika’da valilik yapan Ağleb b. Salim devrinde Ebu Kurre ayaklanarak dikkatleri üzerine çekmiştir. Berberi Sufriler H. 150 M.767 yılında Ebu Kurre liderliğinde isyan etmişlerdir.³⁰⁵

Ağleb b. Salim, Ebu Kurre’nin başlatmış olduğu ayaklanmayı bastırmak için Salim b. Sevade’yi Kayravan’da yerine vekil bırakarak Ebu Kurre’nin üzerine yürümüştür. Bunu duyan Ebu Kurre, Ekâbir denilen bir yere kaçmış ve etrafındaki adamları da dağılmıştı. Ağleb b. Salim’in amacı Haricileri tamamen temizlemektir. Fakat başarılı olamamıştır.³⁰⁶

Bölgeye vali olarak görevlendirilen Ömer b. Hafs’ın döneminde de Ebu Kurre faaliyetlerine devam etmiştir. Ömer b. Hafs ilk olarak yapmak istediği şey bölgede huzuru ve sükûneti sağlamak olmuştur.³⁰⁷ Halife’nin amacı ise Sicilmase, Tahert ve Tilimsan’ı Haricilerden temizlemektir.³⁰⁸

Halife’nin emri üzerine büyük bir orduyla Zap bölgesine gitmeden önce yerine vekil olarak Habib b. Habib b. Yezid b. Mühelleb’i bırakmıştır. Daha sonra Ömer b. Hafs Tubne’ye³⁰⁹ yönelince, İbaziler ve sufriler birleşerek büyük bir ayaklanma başlatmışlardır. Fakat yapılan çatışmalar sonucunda Habib, isyancılar tarafından öldürülmüştür.³¹⁰

Bu zaferden sonra İbaziler, Ebu Hatim liderliğinde Trablus’a saldırmışlardır. Abbasilerin Trablus’tan sorumlu olan Cüneyd b. Beşşar el-Esedi’nin yardım çağrısı üzerine Ömer tarafından gönderilen Halid b. Yezid komutasındaki birlikleri bozguna uğratmışlardır. Abbasi askerleri Kabis’e çekildiler. İbadiler de Trablus’a girmişlerdir.³¹¹

Ebu Hatim, Sufrilerle birlikte Tubne şehrini kuşatmışlardır. Bu kuşatmada on iki Harici boyu yer almıştır. Ebu Kurre 40 bin asker, Mesut ez-Zenati 10 bin kişi, Abdurrahman b. Rüstem 15 bin asker, Asım es-Sedrati 6 bin kişi, Ebu Hatim ve öbür Haricilerle birlikte yaklaşık 350 bin kişiyi bulmuştur.³¹²

Bu büyük ordu karşısında dayanmanın mümkün olmayacağını ve savaşmanın kesin bir yenilgi ile sonuçlanacağını anlayan Ömer b. Hafs, Haricileri birbirine

³⁰⁵ İbn İzari, I, s. 74; İbnu'l-Esîr, V, s. 186.

³⁰⁶ İbn İzari, I, s. 74; İbnu'l-Esîr, V, s. 186.

³⁰⁷ İbn İzari, I, s. 75; Halit Kars, *a.g.t.*, s.81.

³⁰⁸ Cem Zorlu, s. 203; Halit Kars, *a.g.t.*, s.81.

³⁰⁹ **Tubne:** İfrikiyye’nin Mağrib sınırında ve Zâb Nehri kıyısında bir şehirdir. Yakut el-Hamevî, III, 515

³¹⁰ İbnu'l-Esîr, V, s. 195.

³¹¹ İbnu'l-Esîr, V, s. 195.

³¹² Halis Kars, *a.g.t.*, s.82.

düşürerek onları parçalama yollarını aramıştır.³¹³ Bunu gerçekleştirmek için Ebu Kurre'nin savaştan çekilmesi karşılığında altmış bin dirhem teklif etmiştir. Fakat Ebu Kurre bu teklifi kabul etmemiştir. Bu hamlesinde başarılı olamayan Ömer b. Hafs, Ebu Kurre'nin kardeşine dört bin dirhem ve giyecekler vereceğini söyleyerek Ebu Kurre'den ayrılmasını teklif etmiştir. Bu teklifi kabul eden Ebu Kurre'nin kardeşi, Ebu Kurre'nin adamlarıyla birlikte ordudan ayrılmışlardır. Bu durumdan dolayı Ebu Kurre de geri dönmek mecburiyetinde kalmıştır.³¹⁴

Haricilerin arasına fitne sokmayı başararak onları zayıf düşüren Ömer b. Hafs, zayıflayan rakiplerine karşı saldırıya geçmiştir. İlk önce Abdurrahman b. Rüstem'e saldırdı. Bu saldırı karşısında tutunamayan Abdurrahman b. Rüstem, Tahert'e çekilmek zorunda kalmıştır. Ebu Hatim'in Kayravan'a saldıracağını düşünen Ömer b. Hafs, Kayravan'a yönelmiştir. Ömer b. Hafs'ın Kayravan'a gittiğini haber alan Ebu Kurre Tubne şehrini kuşatmıştır. Fakat burada giriştiği savaşta mağlup olmuştur. Savaşta adamlarının çoğu öldürüldü ve kendisi de kurtulmayı başararak Ekadir'e geri dönmüştür. Bu mağlubiyetten sonra Ebu Kurre'nin itibarı sarsılmıştır. Böylece Sufrilik bölgede yok olmaya mahkûm olmuştur.³¹⁵

³¹³ İbn İzari, I, s. 76; İbnu'l-Esîr, V, s. 196.

³¹⁴ İbn İzari, I, s. 76; İbnu'l-Esîr, V, s. 196; Halit Kars, *a.g.e.*, s.82.

³¹⁵ İbnu'l-Esîr, V, s. 196; Halit Kars, *a.g.e.*, s.82.

İKİNCİ BÖLÜM

MİDRARİLER DEVLETİ

1. MİDRARİ DEVLETİ'NİN KURULUŞU

Emevilerin İfrikiyye bölgesindeki valilerinin olumsuz tutumlarından kaynaklanan sıkıntı ve isyanlar neticesinde ortaya çıkan Midrariler, Berberilerin Miknase³¹⁶ koluna mensuptur. Midrariler, Emevi Devleti'nin baskıcı yönetimine karşı çıkan Harici Sufri isyanlarına katılarak güneye doğru Fas yakınlarına gelerek bu bölgeye yerleşmişlerdir.

Midrariler de Arap ırkçılığından kaynaklanan bir tepki sonucunda ortaya çıkmıştır. Midrariler, Berberi Zenata kabilesinin Miknase koluna mensupturlar. Benu Vasul olarak da tanınmaktadırlar. Mağrib diye bilinen bölgede hüküm sürmüşlerdir. Mısır'dan Atlas Okyanusu'na kadar uzanan Kuzey Afrika bölgesi ve Güney Sahra İslam kaynaklarında Mağrib olarak adlandırılmaktadır. Günümüzde bu coğrafyada Libya, Tunus, Cezayir, Moritanya ve Fas bulunmaktadır. Mağrib coğrafyası en yaygın olarak Mağrib-i Edna (Yakın Mağrib), Mağrib-i Evsat (Orta Mağrib) ve Mağrib-i Aksa (Uzak Mağrib) şeklinde tasnif edilmiştir.³¹⁷

Midrariler ise Mağrib-i Aksa (Uzak Mağrib) bölgesinde kurulmuş ve hüküm sürmüştür. Abbasilerin ilk ortaya çıkış yıllarında bu devletin de temelleri belirginleşmiştir. Devletin yöneticilerine baktığımız zaman birçoğunun Harici mezhebinin Sufriyye görüşünü benimsediğini görmekteyiz.

Fas yakınlarındaki bölgeye gelenlerin sayısı giderek artınca kabilenin reisi Ebu'l-Kasım b. Semku (Semğü, Semğun) b. Vasul evler yaptırarak Sicilmase³¹⁸ şehrinin temellerini atmıştır (140/757). Ebu'l-Kâsım, besicilikle uğraşan ve sürüleri olan biriydi. Hayvanlarına mera bulmak için o dönemde çok geniş bir yer olan Sicilmâse'yi merkez edinmiştir. Aynı zamanda hayvan pazarının olduğu buraya diğer Berberîler de yerleşmişlerdir. Bu durumu fırsat olarak gören Ebu'l-Kâsım, Sufriyye mezhebini Berberiler arasında yaymaya çalışmıştır. Çevredeki Berberî kabileler de gelerek Ebu'l-

³¹⁶ İbn Haldun, *Tarihu İbn Haldun*, Beyrut 2000, c. VI, s. 129-130.

³¹⁷ Mehmet Salih Arı, s. 34.

³¹⁸ **Sicilmase**: Uzak Mağrib olarak bilinen Mağrib-i Aksa'nın güneyinde bulunmaktadır. Sudan tarafında Deran dağı yakınlarında Zîr nehri üzerinde Fas şehrine yaklaşık 10 günlük mesafe uzaklıkta bir yerdedir (Yakut el-Hamevi, "Mu'cemu'l-Buldan, III, Beyrut 1984, s. 192).

Kâsım Semkû'nun çadırının etrafına yerleşmişlerdir.³¹⁹ Ebu'l- Kasım kendisinden sonra kabileye reis seçilen İsa b. Mezyed (Yezid) el-Esved'i on beş yıl sonra halkın mallarını haksız yere üzerine geçirdiği için görevden almış ve idareyi tekrardan ele almıştır (155-772). Midrariler bu tarihten 976 yılına kadar Sicilmase'ye hâkim olmuşlardır.³²⁰ Şehrin kurulmasıyla birlikte bölgedeki konargöçer topluluklar yerleşik hayata geçmiştir. Artık şehrin yeni hâkimi olan Miknase kabilesi yönetici olmuştur.

2. MİDRARİ EMİRLERİ/İMAMLARI

İmamet meselesi Harici düşüncesinin en önemli konularından birini oluşturmaktadır. Genel harici düşüncesine göre Kureyş dışında herhangi birinin imam olabileceğini benimsemişlerdir. Onlara göre likayatlı olan herkes imam olabilir. İmamın adil olması, zulümden uzak durması gibi hususlar onlar için önemli hususlardır. Şayet imam doğruluktan saparak zulme ve adaletsizliğe meylederse imamın görevden uzaklaştırılması ve öldürülmesi gerekir. Haricilere göre imamsız bir islam toplumu olabilir; fakat imama ihtiyaç duyulması halinde kişinin kabilesine ve statüsüne bakılmaksızın imam seçilebilir.³²¹

Sufriyye fırkası imamet meselesine diğer anlayışlardan farklı bir anlayış ortaya koymuştur. Sufriyye'ye göre şartlara uygun bir imam seçilinceye kadar başka bir kişinin imam tayin etmenin gerekli olduğunu benimsemişlerdir. Aynı zamanda insanların başında bir imamın olması zorunluluk olmadığını ifade etmişlerdir. Hatta Şemrahiyye ve Sufriyye'den bir grup tanımadıkları bir imamın arkasında namaz kıldıkları nakledilmektedir.³²²

Her ne kadar Sufriyye fırkası insanların başında bir imamın olması şart olmadığını söyleseler de kurmuş oldukları Midrari Devleti'nde imamlar seçmişlerdir. Midrari Devleti'nde imam otoritenin tamamını temsil etmektedir. Genel olarak halifeler ile ilgili lakapların tamamını kullanmışlardır.³²³

³¹⁹ İbn Haldun, *Tarihu İbn Haldun*, VI, s. 172; İbn İzari, c. I, s. 156

³²⁰ İbrahim Harekât, "Midrariler", *DİA*, İstanbul 2005, XXX, s.14

³²¹ Mehmet Said Hatipoğlu, *İslam'da İlk Siyasi Kavmiyetçilik; Hilafetin Kureyşliliği*, Kitabiyat yay., Ankara 2005, s. 61-63.

³²² Eş'ari, *Makalatü'l-İslamiyyin ve İhtilafü'l-Müsallin*, s. 131.

³²³ Mehmet Salih Arı, s. 160.

2.1. İsa b. Yezid el-Esved(140-155/757-771)

Midrari Devleti'nin ilk imamı İsa b. Yezid el-Esved'dir.³²⁴ Miknase kabilesinden bir grup Bağdat bölgesinde bulunan Abbasi halifelerinin otoritesini tanımayarak Fas şehrinin yaklaşık 300 km. güneyindeki ovalara gelerek buralara yerleşmişlerdir. Ebu'l-Kasım Semku b. Vasul önderliğindeki bu grub muhtemelen kendi rızalarıyla Harici-Sufri bir âlim olması sebebiyle İsa b. Yezid el-Esved'i kendilerine imam olarak seçmişlerdir.³²⁵

İsa b. Yezid 15 yıl kadar görevde kalmıştır. Görevde kaldığı süre boyunca pek çok çalışma yapmıştır. Kanallarla şehre su getirmiş, şehrin etrafını surlarla çevirmiş, şehrin her yerine eşit miktarda su dağıtımında bulunmuştur. Hurma ağacı dikimine önem vermiştir. Sicilmase şehrini geliştirerek şehrin kuruluş sürecine önemli katkılarda bulunmuştur. İsa b. Yezid halka kötü davrandığı ve hainlik yaptığı gerekçesiyle görevden alınmıştır. Kendisi halk tarafından çıkarılan bir isyan sonucunda dağa götürülmüş ve bir ağaca bağlanmıştır. İsa b. Yezid vefat edene kadar bu ağaca bağlı kalmıştır.³²⁶

2.2. Ebu'l Kasım Semku b. Vesul b. Maslan b. Ebi Nuzul (155-167/771-783)

Midrar lakabıyla tanınan Ebu'l Kasım'ın babası Semku'nun Medine-i Münevvere'ye gelerek İbn Abbas'ın mevlası İkrime'den ilim öğrenmiş âlim bir zat olduğu düşünülmektedir. Ayrıca kendisinin Endülüslü bir demirci olduğu da rivayet edilmektedir. Ebu'l Kasım'ın hutbeyi Abbasi Halifesi Mansur sonra da el-Mehdi adına okutmuş ve Abbasi hâkimiyetini kabul etmiştir. Sufri mezhebini kabul etmiş bir kişidir.³²⁷ Ayrıca Hariciliğin iki önemli kolu olan Sufriyye ve İbaziye'yi birleştiren bir düşünceye sahiptir.

İsa b. Yezid el-Esved'in imam seçilmesi ve halkın ona itaat etmesi için halkı yönlendiren kişi Ebu'l-Kasım Semku olmuştur. Fakat daha sonra yönetimi tekrar ele almıştır.³²⁸ İsa b. Yezid'e göre Ebu'l Kasım Semku'nun mezhebi geçmiş olarak daha üstün ve faziletli biri olduğu düşünülmektedir. Ancak İsa b. Yezid'i kendisinden önce

³²⁴ Vefa Yakup Cibril Bernavi, *Devletü Beni Midrar 'es-Sufriyyetü' bi'l- Mağrib 'il-Aksa'l-İslamiyyi*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ümmü'l-Kurra Üniversitesi, Mekke 2003, s. 28.

³²⁵ İbn Haldûn, *Tarihu İbn Haldûn*, VI, s. 172.

³²⁶ İbn Hatib, *Lisanü'd-Din, Tarihu'l-Mağrib fi Asri'l-Vasit*, III. Kısım, Tah. Ahmet Muhtar vd., Daru'l-Beyzâ 1964, s. 139-140.

³²⁷ Kalkaşandî, *Subh'l-A'sâ fi Sınâati'l-İnşâ*, V, s. 165.

³²⁸ Ahmed b. Halid en-Nâsrî, *el-İstiksâ li Ahbâri Duveli'l-Mağribi'l-Aksâ*, I, Daru'l-Beyzâ 1954, s. 55-56.

yönetime getirmesinin sebebi Sufriyye toplumunda çok sayıda siyahinin bulunması gösterilebilir. Ebu'l Kasım'ın diğer uyguladığı bir taktik olan Abbasi halifeleri adına hutbe okutması da ülkesinin ve halkının güvenliğini koruma amaçlı olduğu söylenebilir.³²⁹ 12 yıl boyunca yönetimde kalan Ebu'l Kasım Semku 167/783 yılında ani bir şekilde vefat etmiştir.

2.3. Ebu'l Vezir İlyas b. Ebi'l Kasım (167-170/783-790)

Ebu'l Kasım Semku'nun ani ölümünden sonra yerine oğlu İlyas b. Ebi'l-Kasım geçmiştir (167/783-174/791). Yaklaşık 7 yıl boyunca yönetimde kalmıştır. Muhtemelen kardeşi Elyesa b. Ebi'l Kasım'ın da içinde bulunduğu halkın çıkardığı bir isyan neticesinde tahttan indirilmiştir.³³⁰

2.4. Elyesa b. Ebi'l Kasım (174-208/790-823)

Kardeşini tahttan indirdikten sonra göreve gelmiştir. I. Elyesa 791-824 yılları arasında 33 yıl süren saltanatı sırasında ülkesini batıya Der'a'ya doğru genişletmiştir. Bölgede isyana katılan Berberi halkını hâkimiyeti altına almayı başarmıştır. Atılgan, cesur ama katı kalpli bir kişiliğe sahiptir. Nüfus bakımından yoğun, gümüş madenleri bakımından zengin Der'a şehrini ele geçirmiş ve buranın maden gelirlerine beşte bir vergi koymuştur. 199 (814-15) yılında Sicilmase'yi dış tehlikelere karşı korumak için başkent etrafındaki surların alt kısımlarını taş, üst kısımlarını ise kerpiç olarak yeniden inşa etmiştir.³³¹ Ayrıca şehri daha da genişletip kabileleri mahallelere yerleştirmiştir. Bu sırada sahralarda yaşayan bazı kabileler de gelerek bu şehre yerleşmiştir. Köşkler, ulu camiler ve idari binaların inşa edildiği Sicilmase İslam mimarisinin önemli merkezlerinden biri haline gelmiştir.³³² Sicilmase şehrine yaptırdığı surlara 8 tane demir kapı olmak üzere toplamda 12 kapı inşa ettirmiştir.³³³

Şehir I. Elyesa sayesinde önemli ölçüde imar edilmiş ve gelişmiştir. Şehirde inşa ettirdiği camilerin ve köşkerlerin yanı sıra atölyelerde inşa ettirmiştir. Bir anlamda şehrin imarlaşmasında önemli adımlar atmıştır.

³²⁹ Vefa Yakup Cibril Bernavi, a.g.t. s. 32.

³³⁰ İbn Haldûn, *Tarihu İbn Haldûn*, VI, s. 172.

³³¹ İbn Hatib, a.g.e, III. Kısım, s. 142-143

³³² İbrahim Harekât, a.g.md. , DİA, XXX, s. 14.

³³³ Ebu Ubeydullah el-Bekrî, *el-Muğrib fi Zikri Bilâdi İfrikiyye ve'l-Meğrib/el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, Bağdat ty, s. 148.

I.Elyesa komşularıyla iyi geçinmeye dikkat etmiştir. Tahert merkezli kurulan Rüstemi Devleti ile iyi geçinmiş ve yakın ilişki içerisinde olmuştur. Hatta oğlu Midrar'ı Rüstemi Devleti'nin imamı Abdurahman b. Rüstem'in kızı Erva ile evlendirmiştir.³³⁴ I. Elyesa 208(823-824) yılında vefat etmiştir.

2.5. Midrar b. Elyesa b. Ebi'l Kasım (208-253/823-867)

Babasının ölümünün ardından Midrar lakabıyla tanınan ve bazı tarihçiler tarafından devletin gerçek kurucusu olarak da kabul gören Midrar b. Elyesa b. Ebi'l Kasım yönetime geçmiştir. Midrar, Tahert'te hüküm süren İbazi Rüstemiler'le ve Endülüs Emeviler'i ile babası gibi iyi ilişkiler içinde olmaya çalışmıştır. İbaziliği benimseyerek Sufriliği bırakmıştır.³³⁵

Rüstemi Devleti'nin kurucusu Abdurrahman b. Rüstem'in kızı Erva ile evlenerek komşuluk ilişkilerini güçlendirmiştir. Biri kendi kabilesinden olan eşinden diğeri de Abdurrahman b. Rüstem'in kızı Erva'dan olmak üzere iki oğlu vardır. Her iki oğlunun da adı Meymun'dur. Oğullarının biri İbn Rüstemiyye diğeri İbn Sakıyye olarak tanınmaktadır. Kendisi henüz daha vefat etmemişken iki oğlu arasında üç yıl kadar süren bir iktidar savaşı yaşanmıştır. Böyle bir duruma son vermek için Midrar daha hayatta iken oğlu İbn Rüstemiyye'yi veliaht tayin etmiştir. Bir süre sonra ise oğlu İbn Rüstemiyye rahat durmamış babasını tahttan indirip kendi tahta geçmiştir. Bu kez Miknase liderleri bu durumu kabul etmeyerek taht için Midrar'ın diğeri oğlu İbn Sakıyye'yi teklif etmişlerdir. Fakat o bu teklifi kabul etmemiş yönetime ise tekrardan Midrar'ın getirilmesi uygun görülmüştür.³³⁶ Midrar 253 (867) yılında ölünce bu kez yerine oğlu İbn Sakıyye geçmiştir.

2.6. Meymun b. Sakıyye b. Midrar Elyesa b. Ebi'l Kasım (253-263/867-876)

Daha öncede belirttiğimiz gibi Midrar daha hayatta iken iki oğlu arasında yaşanan taht kavgasına bir son vermek amaçlı oğlu İbn Rüstemiyye'yi veliaht tayin etmiştir. Sicilmase halkı kabileciliğin vemiş olduğu saiklerden olsa gerek bu durumdan hiç hoşlanmamış ve saraya yürüyerek Midrar yerine İbn Sakıyye'yi yönetime geçirmek istemiştir. Bütün bu karışıklıklar içerisinde Midrar vefat etmiştir. Buradaki önemli bir ayrıntı da Rüstemiler'in çıkan bu karışıklıklar içerisinde doğrudan bir etkisinin

³³⁴ İbn Haldûn, *Tarihu İbn Haldûn*, VI, s. 172.

³³⁵ Vefa Yakup Cibril Bernavi, a.g.t. s. 35.

³³⁶ İbn İzari, I, s.157; İbrahim Harekât, a.g.md., DİA, XXX, s. 14.

olmamasıdır. Baktığımız zaman İbn Rüstemiyye ana tarafından Rüstemi Devleti'ne dayanmaktaydı. Babası ise onu kendisinden sonra devleti yönetmek için veliaht tayin etmişti. Ancak gelişen hadiseler neticesinde Midrar'ın ölümünden sonra kabilelerin desteğini alan İbn Sakıyye yönetime geçmiştir. Onun iktidarda kaldığı on yıl boyunca güçlü bir yönetim sergilediği görülmektedir.³³⁷ İbn Sakıyye'nin vefatının ardından yerine oğlu Muhammed geçmiştir.

2.7. Muhammed b. Meymun Midrar b. Elyesa (263-270/876-883)

Babasının ölümünün ardından tahta bu kez Muhammed b. Meymun geçmiştir. Muhammed devletin nüfuzunu Mağrib'in Sahra bölgesine kadar genişletmiştir. Muhammed b. Meymun'un atılgan, cesur yürekli bir kişiliğe sahip olduğu belirtilmektedir. Onun zamanında Sicilmase'nin batı kısmında bulunan Tafilat şehri ülke topraklarına katılmıştır. Kendisi mezhep olarak İbaziliği benimsemiştir.³³⁸

2.8. Elyesa b. El-Muntasır b. Elyesa b. Ebi'l Kasım (270-296/883-909)

II. Elyesa güzel ahlaklı bir kişiliğe sahiptir. Onun döneminde devlet daha da güçlenmiş ve yönetimde istikrar, ülkede güven sağlanmıştır.

Sicilmase yakınlarında ve Fas, Tilimsan şehirleri arasında kalan kentlerde yaşamakta olan Zenate kabilesini hâkimiyet altına almak istemiş ancak bu kabilenin Metgare kolunun Suffriliği bırakıp Sunni Endülüs Emevileri'ne yakınlaşması üzerine o da bu durumdan vazgeçmiştir. II. Elyesa son zamanlarına geldiğinde Şii Fatımiler'in hâkimiyeti altına girmek zorunda kalmıştır. Kuzey Afrika'da İsmaili devletini yöneten Ebu Abdullah eş-Şii, Fatımiler'in kurucusu Ubeydullah el-Mehdi'yi Kuzey Afrika'ya davet etmiştir. Ubeydullah, oğlunu ve adamlarını da yanına alarak tacir görünümünde bölgeye girmiştir. Sicilmase'ye kadar gelen Ubeydullah el-Mehdi II. Elyesa'ya takdim ettiği hediyelerle gönlünü kazanmayı başarmıştır. Ancak Harici-İbazi olan II. Elyesa, Abbasiler ile iyi ilişkiler içinde bulunmuştur. Abbasi halifesinin emri, Ağlebi emirinin isteği üzerine Ubeydullah'ı ve oğlunu tutuklatmıştır. Bu durumu haber alan Ebu Abdullah eş-Şii, Kitame kabilesinden oluşturduğu ordunun başında İfrikiye'den yola çıkarak önce Tahert'teki Rüstemileri itaat altına almış, ardından 909 tarihinde Sicilmase kentini kuşatmıştır. Elyesa ise bu ordu karşısında fazla direnememiş ve yenilgiye uğramıştır. Ebu Abdullah eş-Şii böylece Ubeydullah'ı ve oğlunu tutsaklıktan

³³⁷ İbn Haldûn, *Tarihu İbn Haldûn*, VI, s. 172-173.

³³⁸ İbn Haldûn, *Tarihu İbn Haldûn*, VI, s. 173; Vefa Yakup Cibril Bernavi, a.g.t. s. 36.

kurtarmıştır. Beklenen imamın Ubeydullah olduğunu söyleyerek de bütün hak ve yetkilerini ona devretmiştir. Ubeydullah bu görev kendisine verildikten sonra Sicilmase’de kırk gün kadar kalmıştır. Bu süre zarfı içerisinde çoğunluğu Şii olan Der’a ve Sus bölgelerinden gelen heyetleri kabul etmiştir. II. Elyesa ise Fatimi askerleri tarafından yakalanıp hapse atılmıştır. Hapiste iken tuttuğu ölüm orucu yüzünden hayatını kaybetmiştir.³³⁹

Ebu Abdullah eş-Şii bölgeden ayrılırken vali olarak İbrahim b. Galib el-Mezati’yi yanında bir muhafız birliği ile beraber bırakmıştır. Muhafızların sayıca azlığını fırsat olarak değerlendiren Midrariler, Şiilerden hoşlanmayan halkın da desteğini alarak Fatimi ordusunun ayrılmasından elli gün sonra çıkardıkları bir isyan sonucunda yönetimi tekrardan ele geçirmişlerdir. Valiyi ve muhafızları ise öldürmüşlerdir.³⁴⁰ Böylece ülkenin idaresi tekrardan Midrarilerin eline geçmiştir 297(910).

2.9. Vasul el-Feth b. Meymun b. Midrar (298-300/912-921)

Fatimilerin tayin etmiş olduğu İbrahim b. Galib el-Mezati’nin öldürülmesinin ardından bu kez devletin idaresine Vasul el-Feth b. Meymun geçmiştir. Kendisi ile Fatimiler arasında ilişkinin nasıl olduğu hakkında pek fazla bilgi bulunmamaktadır. Küçük yaşta tahta getirildiği için devlet yönetiminde pek etkili olamamıştır. Üç yıl kadar yönetimde kalabilmiş ve vefat ettiğinde yerine kardeşi Ahmet b. Meymun geçmiştir.³⁴¹

2.10. Ahmed b. Meymun b. Midrar (300-309/912-921)

Kardeşinin vefat etmesinin ardından yönetime Ahmed b. Meymun b. Midrar geçmiştir. Onun idareciliğinin beşinci yılında Tahert valisi Mesale b. Habbus el-Kitami tarafından Sicilmase ikinci kez kuşatıldı. Mesale kuşatmanın ardından Midrarilerden Şiiliği benimsemiş Fatimi Devleti’ne bağlı birini vali olarak bırakmıştır. Fakat çıkardığı isyanla yönetimi tekrardan Ahmed b. Meymun ele geçirmiştir. Bu hadise üzerine Mesale ise halka şiddetli bir baskı yapmış ve Ahmed b. Meymun’u yakalatarak idaresine son vermiştir.³⁴²

³³⁹Vefa Yakup Cibril Bernavi, a.g.t. s. 37-38.

³⁴⁰İbrahim Harekât, a.g.md., DİA, XXX, s. 14-15.

³⁴¹Vefa Yakup Cibril Bernavi, a.g.t. s. 39.

³⁴²İbn Haldûn, *Tarihu İbn Haldûn*, VI, s. 173; Kalkaşandî, *Subhu’l-A’sâ fi Sinâati’l-İnşâ*, V, s. 166.

2.11. Mu'tez b. Muhammed b. Savur b. Midrar (309-321/921-933)

Fatimîlerin atadığı Şîî valisi Mesâle b. Habbûs Sicilmâse'yi işgal ettikten sonra Şîî Fatimî Devletine bağlı kalacak şekilde Midrarîler'den Ahmet b. Meymûn'un amcasının oğlu Mu'tez b. Muhammed b. Sâvûr b. Midrar'ı yönetici olarak atadı. Mu'tez yaklaşık 12 yıl Midrari Devletini yönetti. Ancak 12 yıl boyunca Fatimîler adına hareket ederek onlara sadık kalmıştır.³⁴³

2.12. Muntasır Muhammed b. Mu'tez b. Savur b. Midrar (331-321/933-942)

Mu'tez'in vefatından sonra yerine geçen Muntasır Muhammed, devleti yaklaşık on yıl yönetti. Bu süre zarfında Fatimiler Devletine bağlı kalmış ve devletini onlar adına idare etmiştir.³⁴⁴

2.13. Muntasır Semku b. Muhammed b. el-Mu'tez b. Savur b. Midrar (331/942)

Babası Muhammed vefat ettiğinde Muhammed Semku henüz 13 yaşındaydı. O 13 yaşında tahta çıkarılmıştır. Yaşının küçüklüğünden dolayı tüm işleri ninesi idare etmiştir. Yönetimin ikinci ayında amcasının oğlu Muhammed b. el-Feth ona karşı isyan ederek yönetimi ele geçirmiş ve onu yönetimden uzaklaştırmıştır.³⁴⁵

2.14. eş-Şakir Lillah Muhammed b. el-Feth b. Meymun b. Midrar 322-347/943-965)

Muhammed b. el-Feth, yönetime el koyduktan sonra Fatimî imamı Şîî el-Mehdi'ye olan bağlılığı sona erdirdi. Aynı zamanda Sufri-İbâzî olan mezhebini de terk eden Muhammed b. el-Feth, Sünnî-Malikîliği kabul etmiştir. Sunni-Malikîliği benimsemesinin en önemli faktörü Endülüs Emevîleri'yle olan olumlu münasebeti etkili olmuştur. Öte yandan hutbeleri de Sünnî Abbasî halifelerinin adına okutmaya başlamıştır. Daha sonra da 'Emirü'l-Mü'minîn Şâkir Lillâh' unvanıyla anılmıştır. 'Şâkiriyye' adıyla da para bastırmıştır. Zamanında adalet, emniyet ve istikrar sağlanmıştır. Onun bu şekilde davranması Fatimîleri kızdırmıştır. Fatimî halifesi Mu'iz Lidinillâh, Cevher es-Sıkkîlî ismindeki komutanını ordunun başında bölgeye sevk etmiştir. Cevher, Sicilmâse'ye yürüyünce onunla savaşmayı göze alamayan Muhammed b. el-Feth ailesiyle beraber habersizce şehri terk ederek Teskirât isimli

³⁴³ İbn Hatib, a.g.e, III. Kısım, s. 146-147; Vefa Yakup Cibril Bernavi, a.g.t. s. 40.

³⁴⁴ Vefa Yakup Cibril Bernavi, a.g.t. s. 40.

³⁴⁵ İbn Hatib, *Tarihu'l-Mağrib fi Asri'l-Vasit*, III. Kısım, s. 147.

kaleye sığınmıştır. Fatimî komutanı Cevher es-Sıkillî'nin şehre girmesinden sonra şehrin durumu hakkında bilgi edinmek için tebdil-i kıyafetle şehre girmek için uğraşan Muhammed b. el-Feth, Metgâre kabilesinden bir grup tarafından tutuklanarak Cevher es-Sıkillî'ye teslim edilmiştir. Cevher onu tutuklayıp Kayravan'a göndermiştir. Rakka'da da hapsedilen Muhammed, orada ölmüştür.³⁴⁶

2.15.Muntasır Billah b. Emiri'l-Mü'minin eş-Şakir Lillah Muhammed b. el-Feth b. el-Emir Meymun b. Midrar (352/963)

El-Muntasır Billâh'ın yönetime ne zaman geldiğine dair bir bilgi bulunmamaktadır. Bu dönemlerde Endülüs Emevî Devleti güçlü bir devlet haline gelmiş ve devletlerarası ilişkilerinde belirleyici duruma gelmişti. Diğer taraftan Mağrib bölgesinde Şîi Fatimîlere karşı açıkça bir memnuniyetsizlik ortaya çıkmıştır. Bundan dolayı bölgedeki bir kısım kabileler Endülüs Emevî Devletine yanaşmıştır. Bunlardan Zenata kabilesi Endülüs ile dostane ilişkiler kurmuş ve Fatimîlere karşı mücadele ediyordu. Fatimîler bu karışıklıklarla uğraşırken eş-Şâkir Lillâh Muhammed'in oğlu da bu durumundan istifade ederek Cevher es-Sıkillî'nin atamış olduğu Sicilmâse idaresine karşı ayaklanmış ve idareyi ele geçirmiştir. 'el-Muntasır Billâh' unvanını almış ve kardeşi Ebu Muhammed tarafından tahttan indirilinceye kadar yönetimde kalmıştır.³⁴⁷

2.16. Mu'tez Billah Ebu Muhammed b. Emiri'l-Mü'minin eş-Şakir Lillah Muhammed b. el-Feth b. el-Emir b. Midrar (352/963)

Kardeşi el-Muntasır Billâh'ı öldürerek yönetimi ele geçirmiştir. 'el-Mu'tez Billâh' unvanını almıştır. Onun döneminde Miknâse kabilesi zayıflamış ve güç kaybetmeye başlamıştır. Buna karşın Zenata kabilesinin gücü artmıştır. Bazı kabileler Endülüs Emevî Devletiyle iyi ilişkiler kurmaya başlamışlardır. Endülüs Emevî halifesi tarafından Sicilmâse'ye vali olarak atanan Mağrâve kabilesi reisi Hazrûn b. el-Fulfül, Sicilmâse'ye girerek Midrarî Devletinin hâkimiyetine son vermiştir.³⁴⁸

³⁴⁶Vefa Yakup Cibril Bernavi, a.g.t. s.41-42; İbrahim Harekât, a.g.md., DİA, XXX, s. 15.

³⁴⁷Vefa Yakup Cibril Bernavi, a.g.t. s. 43.

³⁴⁸İbn Haldûn, *Tarihu İbn Haldûn*, VI, s. 172; Kalkaşandî, *Subhu'l-A'sâ fi Sinâati'l-İnşâ*, V, s. 167.

3. MİDRARİ DEVLETİNDE KÜLTÜR VE MEDENİYET

Midrarîler, kurulduğu coğrafi bölge olarak kısmen kenarda kalan bir konumdadır. Toplum konar-göçer hayat tarzını bırakmış ve yerleşik hayata geçmiştir. Sicilmase, önemli bir ticaret merkezi olmuştur. Sicilmase'yi ziyaret eden İbn Havkal şehrin güzelliğini, halkının zenginliğini, medeniliğini hayranlıkla anlatır. Konuyla ilgili kaynaklara baktığımız zamanda Midrari halkının günlük hayatta ticaretle uğraştığını ve bundan da önemli kazançlar elde ettiğini görülmektedir.³⁴⁹ Midrari halkı, Berberîlerin Zenate kabilesinin Miknâse koluna mensuptur. Dini mezhepleri olarak ise Haricîliğin Sufriyye koluna dayanmaktadır. Tabi bunun yanında Haricîliğin diğer kollarına mensup olanlar ve Sunniliğin Maliki koluna bağlı olanlar da vardır.

3.1. Midrariler'de Din Anlayışı

İslam dininin Afrika bölgesinde yayılmasından Midrariler de etkilenmiş ve bu dini kabul etmiştir. Bununla birlikte Emevi döneminde Arap olmayan müslümanlara ikinci sınıf vatandaş muamelesi yapılmıştır. Müslüman Araplara göre daha az haklara sahiptiler. Hz. Ali döneminden itibaren başlayan Şii-Harici gibi dini ve siyasi ayrılıklar özellikle Irak bölgesinde yoğunlaşmıştır. Hariciler olarak bilinen bu gruplar Irak bölgesinde isyanlar çıkarmış ve bu isyanlar sert bir şekilde bastırılmıştır. Bu durum karşısında Hariciler merkezi konumda olan Irak bölgesinden uzaklaşmanın yollarını aramışlardı. Bu bölgelerden birisi de merkezden uzakta bulunan Kuzey Afrika bölgesiydi. Kuzey Afrika bölgesinde yaşamakta olan Hariciler, Berberileri dini propaganda yaparak kendi mezheplerini tercih etmeleri için yönlendirmiştir. Bölgedeki Emevi politikasındaki baskıcılık da Beberiler arasında Haricîliğin daha hızlı bir şekilde yayılmasını sağlamıştır.³⁵⁰

Haricilerin, sosyal eşitlik anlayışının gereği olan devlet yönetme konusunda yeteneği olan her müslümanın devlet başkanı olabileceği görüşü Beberiler arasında Haricilik mezhebinin daha fazla kabul görmesine neden olmuştur.

Berberilerin Miknase koluna mensup Midrariler, Haricilerin bu faaliyetlerine kayıtsız kalamamış ve kuruluş felsefesi olarak Haricîliğin Sufriyye koluna bağlanmıştır. Sufriğin yanında devletin yöneticilerinden Midrar b. Elyesa b. Ebi'l Kasım ve

³⁴⁹ İbn Havkal Avdagost şehrinde karşılaştığı bir tüccarın elinde Sicilmase'li bir tüccar tarafından verilmiş 42.000 dinarlık bir senet gördüğünü, bunun Doğu İslam dünyasında imkânsız olduğunu söyler. Bkz, Ebu'l-Kasım Muhammed b.Havkal. *Süretü'l-arz*, Şirketu Nevabigi'l-Fiker, Kahire 2009, s. 91-92, 99-100

³⁵⁰Vefa Yakup Cibril Bernavi, a.g.t. s. 93.

Muhammed b. Meymun b. Midrar b. Elyesa ise Hariciliğin diğer kolu İbaziliği benimsemiştir. Bununla birlikte Hariciliği tamamen terk eden eş-Şakir Lillah Muhammed b. Feth b. Meymun b. Midrar da Sunni Maliki anlayışı benimsemiştir. Midrari yöneticilerin bu kadar farklı mezhepleri benimsemeleri hususunda yeterli bir bilgi bulunmamaktadır. Belki de hüküm sürdükleri dönemin siyasi ve sosyal şartları onların böyle bir yol izlemesine sebep olmuştur. Diğer taraftan da hilafetin saltanata dönüştürülmesini sert bir şekilde reddetmişler ve şura esasına dayalı ehil olan her Müslümanın imamete gelebilmesini kabul etmişlerdir. Ancak bu esasa uymak yerine yetki ellerine geçtiğinde şiddetle savundukları bu görüşü bırakıp kendilerinin de İmameti verasete dönüştürerek pek de tutarlı davranmadıkları görülmüştür.³⁵¹

3.2. Midrariler'de İktisadi Hayat

Midrarilerin merkezi konumundaki Sicilmase, Batı Sudan'a giden kervanların uğramak zorunda olduğu bir ticaret merkeziydi. Midrariler ticaret kervanların uğramak zorunda kaldıkları bu ticaret şehrini ellerinde tutarak büyük kazanç elde etmişlerdir. Sicilmase şehrinin gelişmesiyle beraber devletin de gelişmesi için tarım, ticaret, hayvancılık ve sanayi gibi birçok alanda çaba gösterilmiştir. Tarımın gelişmesiyle alakalı olarak Sicilmase topraklarından geçen Zir nehri etrafındaki alanları ekime uygun hale getirerek üretimi artırmışlardır. Vadilerde bulunan kumlu topraklarda kimyon, kına gibi ürünler yetiştirmişler, topraklı arazilerde ise arpa ve buğday gibi hububat üretmişlerdir. Midrariler, meyve üretiminde de bulunmuşlar, nar, badem, zeytin, incir ve üzüm yetiştirmişlerdir. Diğer yandan hurma yetiştiriciliği de oldukça yaygındır. Gerekli olan hurma ağaçları Irak'tan özel olarak getirilmiştir.³⁵²

Midrariler sadece tarımla uğraşmakla kalmamış hayvancılığın gelişmesi için de çalışmalarda bulunmuşlardır. Hayvanların hem etinden hem sütünden ve derisinden faydalanmışlardır. Halk çiftlikler kurmuş ve besicilikle uğraşmıştır. Midrari Devleti'nin kurucusu sayılan Ebu'l Kasım da aynı zamanda besicilik işiyle uğraşmaktaydı. Çölde hayati önem arz eden ulaşım ve taşımacılıkta kullanılan deve yetiştiriciliği hayvancılıkta önemli bir yere sahiptir. Deve alınıp satılan bir pazar yeri bile mevcuttur.³⁵³

³⁵¹Vefa Yakup Cibril Bernavi, a.g.t. s. 84-95.

³⁵²Zekeriyya b. Muhammed b. Mahmud el-Kazvinî, *Asâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd*, Beyrut ty, s. 42.

³⁵³el-Cüheyimî, "el-Hayatu'l-İktisadiyye fî Sicilmâse Min Neş'tihâ İlâ İktimâli Binaihâ (140-297/758-909), *Câmiatu Binğâzî Mecelletu'l-Ulûm ve'd-Dirâsâti'l-İnsaniyye*, 1989, sy, V, s. 6.

Midrariler tarım ve hayvancılığın yanı sıra mümkün mertebe sanayiciliğe de önem vermişlerdir. Elyesa b. Ebi'l Kasım döneminde çeşitli alanlarda atölyeler açılarak sanayi geliştirilmeye çalışılmıştır.

Midrariler dönemi için en fazla gelişmenin ticaret alanında olduğunu söylemek mümkündür. Bunda Sicilmase şehrinin önemli bir ticaret kavşağında bulunması etkili olmuştur. Midrariler Der'a madenlerinden de önemli gelirler elde etmişlerdir.

3.3. Midrariler'de İلمي Hayat

Süfriyye fırkası tarih boyunca gerek Basra'da gerekse Kuzey Afrika'ya geldiklerinde kurdukları Midrariler devleti zamanında ilme büyük bir önem vermişlerdir. Tarih boyunca pek çok bilgin, düşünür ve edebiyatçı yetiştirmişlerdir.

Ebu Ubeyde Ma'mer b. Müsenna et-Teymi el-Basri, h.110/m.728 senesinde Basra'da dünyaya gelen önemli bir nahivcidir. Basra'nın önemli âlimleri Ebu Hatim es-Sicistani, Ebu Osman el-Mazini, Ebu Ubeyde el-Kasım b. Sellam ve Ali b. Muğire el-Esrem gibi şahsiyetlere ders okutmuştur.³⁵⁴

İmran b. Hittan es-Sedusi, Basra'da dünyaya gelen ünlü bir şairdir. İmran b. Hittan Hariciliği benimsedikten sonra Haccac'ın takibine maruz kaldığından dolayı Şam'a kaçmış ve oradan da Umman'a kaçmak mecburiyetinde kalmıştır. Burada yoğun bir ilgi gören İmran, Haccac tarafından yakalanarak öldürülmüştür.³⁵⁵

Tirimmah b. Hakim, h. I. asrın ikinci yarısı ile II. asrın ilk yıllarında yaşamış ünlü bir hatip ve şairdir.³⁵⁶H.70. senesinde Bağdat'ta meydana gelen karışıklıkları bastırmak üzere Emevi ordusuyla beraber Kufe'ye gelmiştir. Burada yaşlı bir Hariciyle tanışarak bu fırkaya katılmıştır.³⁵⁷

Bu dönemde yetişen meşhur âlimleri eserler telif etmişler, ilmi münazaralar yaparak kendi mezheplerini yaymaya çalışmışlardır. Bu dönemin meşhur ilim adamlarını şöyle sırmalamak mümkündür: Ebu Yahya Hamid b. Yahya el-Sicilmasî, Hasan Hamid b. Yahya el-Sicilmasî, İsa b. Sa'det el-Sicilmasî, Ahmed b. el-Emir Meymun b. Midrari el-Miknasî, Ebu Hasan Ali b. Halef el-Sicilmasî.³⁵⁸

³⁵⁴ Halit Kars, a.g.e., s. 46-47.

³⁵⁵ Halit Kars, a.g.e., s. 49.

³⁵⁶ İzzet Hasan Beydili, Tirimmah, *İA*, MEB yay. İstanbul 1993, c. X, s. 251.

³⁵⁷ Vefa Yakup Cibril Bernavi, a.g.t. s. 115.

³⁵⁸ Vefa Yakup Cibril Bernavi, a.g.t. s. 117.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

RÜSTEMİLER DEVLETİ

1. İBAZİLİĞİN KUZEY AFRİKA'YA GİRİŞİ

Kuzey Afrika'ya, İbaziliğin tam olarak girişi II/VIII. asrın başlarında Seleme b. Said ve Abdullah b. Abbas'ın mevlası İkrime el-Berberi'nin çalışmaları sonucunda olmuştur.³⁵⁹

Emevi Devleti döneminde devlete bağlı askerler tarafından takip edilen İbaziler, kendilerini korumaya almak ve düşüncelerini yaymak için yer altına çekilerek gizli bir oluşuma gitmişlerdir. O dönemlerde, hareketin başında Abdullah b. İbad görünüyorsa da gizli bir şekilde Cabir b. Zeyd tarafından idare ediliyordu. Cabir b. Zeyd, aynı zamanda hareketi yönetecek teşkilatı da yetiştiriyordu. Onun vefatından sonra hareketin başına Ebu Ubeyde Müslim b. Ebi Kerime geçti. Bu dönemde Basra'da kurulan bir medresede hareketin bel kemiği olacak kadrolar yetiştiriliyordu.³⁶⁰

Bu medresede yetişen talebelere Hameletu'l-ilm (ilim taşıyıcıları) adı verilmiştir. Yetişen bu talebeler farklı bölgelere gönderilmiştir. Yemen, Umman, Horasan ve Kuzey Afrika'da bu bölgeler arasında yer almaktadır. Ebu'l Hattab el-Meafiri, Abdurrahman b. Rüstem, Asım b. Cemil es-Sidrati, Ebu Davud en-Nefzavi ve İsmail b. Derrar el-Gadamisi³⁶¹ adındaki bu beş kişi Basra'da beş yıllık eğitimlerini tamamladıktan sonra hocalarının talimatı üzerine devlet kurmak amacıyla Kuzey Afrika'ya geçtiler.³⁶²

Bu beş kişilik heyet kendilerine imam olarak Ebu'l-Hattab'ı seçtiler. İstişare ile hareket eden bu grup Kuzey Afrika'da önemli mücadeleler vermişlerdir. Kısa sürede Ebu'l-Hattab'ın etrafında Berberilerden oluşan önemli bir kitlenin oluşmasını sağlamıştır. Aynı zamanda Trablus çevresinde yaşayan Hevvar ve Zennate kabileleri başta olmak üzere birçok Berberi kabilesi tarafından desteklenmiştir. Bu Berberi kabileleri İbadiliği benimseyerek Ebu'l-Hattab'a katılmışlardır.³⁶³

³⁵⁹ eş-Şemahi, *Kitabu's-Siyer*, Maskat 1987, s. 52.

³⁶⁰ Mehmet Mahfuz Söylemez, "Afrika'da Kurulan İlk İslam Kentlerinden: Tahert", *İslami İlimler*, c.10, sy. 1, Bahar 2015, s. 8.

³⁶¹ ed-Dercini, *Kitabu Tabakati'l-Meşaih bi'l-Mağrib*, c.II, s. 19.

³⁶² Mustafa Öz, "Ebu'l-Hattab el-Meafiri", *DİA*, İstanbul 1994, c. X, s. 324.

³⁶³ Mehmet Mahfuz Söylemez, a.g.m., c.10, sy. 1, Bahar 2015, s. 8; Mustafa öz, a.g.md., X, s. 324.

Büyük bir güce kavuşan Ebu'l-Hattab, ayaklanmanın vakti geldiğini söyleyerek İbadi yönetimini kurmaya adım atmıştır. Berberi kabileleri de bu düşünceye destek vererek Abbasilerin elinde bulunan Trablus şehrine saldırdılar. Trablus'a saldıran Ebu'l-Hattab kuvvetleri, “*hüküm ancak Allah'ındır*” diyerek şehre dağıldılar.³⁶⁴

İbadilerin bu saldırıları, Abbasi yönetimini harekete geçirdi. Bölgeye önemli bir birlik sevk eden Abbasi yönetimi, İbadilere ağır kayıplar verdirmiştir. İbadi lideri Ebu'l-Hattab olmak üzere, askerlerinin çoğu öldürüldü. Dağılan İbadi gruplar Abdurrahman b. Rüstem'in liderliğinde toplandılar.³⁶⁵

Bu durumu haber alan Abdurrahman b. Rüstem, Ebu'l-Hattab'ın yardımına gitmek üzere Kabis şehrine vardığı esnada Ebu'l-Hattab'ın ölüm haberini aldı. Geride kalan İbadi güçlerle Halife Mansur tarafından vali olarak atanan Muhammed b. el-Eş'as el-Huzai'ye³⁶⁶ karşı koyamayacağını anlayan Abdurrahman b. Rüstem, güvenli bir yere gitmeye karar verdi. Etrafı sarp dağlarla çevrili olan Sufeccec vadisine yerleşti. Daha sonra Rüstemiler Devleti'nin temelini atmak için İbadilerle toplantılar yaptı.³⁶⁷

2. RÜSTEMİ EMİRLERİ

İbadiler dâhil olmak üzere Haricilerin tamamı için imamet seçimi konusunda soy önemli değildir. Adil olan, zulme meyil etmeyen, Allah ve Resulüne bağlı olan herkes imam olabilir.³⁶⁸ İbadiler, Rüstemi Devleti'ni kurarak, imamete dair düşüncelerini uygulamaya çalışmışlardır. Rüstemi Devleti'nde imam otoritenin temsilcisidir. İmam, ülkenin yöneticisi idi. Aynı zamanda ordunun başkomutanı ve yargının da başıydı. Bütün davaları karara bağlayan tek merci idi. Yönetimle ilgili yetkilerin tamamı imamın elindeydi. Halifeler ile ilgili lakapların tümünü kullanmışlardır.³⁶⁹

2.1. Abdurrahman b. Rüstem (160-171/777-787)

Abdurrahman b. Rüstem hicri ikinci asrın başında Irak'ta dünyaya geldi. Kimi kaynaklara göre soyu Endülüs Hükümdarların, kimisine göre de Sasani hükümdarlarına dayanır.³⁷⁰ Kaynakların aktardığına göre, anne ve babasıyla beraber hac ibadetini yerine getirmek amacıyla Irak'tan Hicaz bölgesine gitmişlerdir. Ancak babası vefat edince

³⁶⁴ Mustafa Öz, a.g.md., X, s. 324.

³⁶⁵ Eş-şemahi, s. 257.

³⁶⁶ Vercelani, *Kitabu's-Sire ve Ahbaru'l-E'imm*, s.66.

³⁶⁷ Mehmet Salih Arı, a.g.e, s. 65.

³⁶⁸ Eş'ari, s. 125.

³⁶⁹ Mehmet Salih Arı, a.g.e, s. 160.

³⁷⁰ Mehmet Mahfuz Söylemez, a.g.m, c.10, sy. 1, Bahar 2015, s. 9.

annesi Kuzey Afrikalı bir adamla evlenmiştir. Böylece Abdurrahman b. Rüstem, onlarla birlikte kayrevana gelip yerleşmiştir. Burada eğitimini alan Abdurrahman, İbazilerin ilim meclislerine katılarak dersler almıştır. Kayrevan'da İbadi mezhebine ait temel bilgilerini öğrenmiştir.³⁷¹

Harici-İbazi mezhebine olan ilgisi İbazi Mezhebi'nin davetçisi olan Seleme b. Sa'd vasıtasıyla başlamıştır. Seleme'den etkilenen Abdurrahman b. Rüstem, Kuzey Afrika'da bir Harici-İbazi devletinin kurulması düşüncesine sahip olmuştur.³⁷²

Kayrevan'daki eğitim kendisine yetersiz olduğunu anlayan Abdurrahman b. Rüstem, Hocası Seleme b. Sa'd'ın tavsiyesi üzerine dört arkadaşıyla beraber ilim tahsil etmek için Basra'ya gitti. Orada Ebi Ubeyde Müslim b. Ebi Kerime'nin ders halkasına katıldı. Ebu Ubeyde'nin medresesinde beş yıl eğitim gördü.³⁷³

Eğitimini tamamlayan Abdurrahman b. Rüstem ve arkadaşları Ebu Ubeyde tarafından Mağrib'e gönderildi. Mağrib'te belli bir güç elde ettikleri zaman kendilerine bir lider seçmelerini tavsiye etti. Bu beş kişi Mağrib'e vardıklarında İbadilerin Afrika'daki ilk davetçisi olan Ebu'l Hattab Abdüla'la b. Semh el Meafiri'yi lider (imam) olarak seçtiler(757).³⁷⁴ Abdurrahman b. Rüstem ise Kayrevan'da vali olarak görev yaptı.³⁷⁵

761 yılındaki Abbasi istilasından hemen sonra Sufriyye Haricilerine mensup liderlerin önderliğinde Beni İrfen kabileleri Kuzeybatı Cezayir'de büyük bir nüfuz kazandılar. Arap fetihleri nedeniyle batıya doğru göç ederek Avras bölgesinde yerleştiler. Fakat bu kabilenin bir kolu Trablus'ta kalarak İbadi fikirleri benimsemişti. Abbasi istilası bir grup İbadi-Berberi kabileyi Trablus ve Güney Tunus'tan Cezayir'e göçe zorladı. Aynı şekilde Beni İrfen kabilesi de Avras'tan Kuzeybatı Cezayir'e göç etmek zorunda kaldılar. Mağile adında başka bir berberi kabilesi Beni İrfen kabilesini destekliyordu. Cezayir'deki Abbasi hâkimiyetine karşı en kuvvetli muhalif güç olarak ortaya çıktı. Bunun üzerine halife Mansur Muhammed b. el-Eş'as el-Huzai'yi bölgedeki isyanları bastırmak için Mısır valiliğine getirdi. Muhammed b. Eş'as, Avvam b. Abdulaziz el-Beceli'yi Afrika'ya gönderdi. İbadiler'in Afrika'daki imamı olan Ebu Hattab Abbasi ordusunu mağlup etti. Gönderilen ikinci ordu da yenilince Muhammed b.

³⁷¹ Dercini, I, s.19; Vercelani, 56; Şemmahi, I, 113.

³⁷² Şemmahi, I, 113; Vercelani, s. 56.

³⁷³ Dercini, I, s.20; Mehmet Salih Arı, a.g.e, s. 66.

³⁷⁴ Vercelani, 57; Dercini, I, s.21.

³⁷⁵ Mehmet Salih Arı, a.g.e, s. 67; Sabri Hizmetli, "Abdurrahman b. Rüstem", *DİA*, İstanbul 1988, I, s. 170-171.

Eş'as bizzat kendisi sefere çıktı. Meydana gelen şiddetli çarpışmalar sonucunda Ebu Hattab mağlup oldu. Abbasi ordusu 761 yılında Kayrevan'a girdi.³⁷⁶

Savaştan sağ kurtulan Abdurrahman b. Rüstem ailesi ile beraber Cezayir'in batısına doğru kaçtı. Orta Mağrib'teki Tahert şehrine sığındılar. Daha sonra Abdurrahman b. Rüstem'in etrafında, Nefzava, Levate, Lemeye gibi kabiler ile Cebel Nefuse'den hicret eden diğer Berberi kabileler toplandı.³⁷⁷

Abdurrahman b. Rüstem'in etrafında toplanmalarının bazı önemli sebepleri vardır: Abdurrahman b. Rüstem'in deneyimli bir yönetici ve komutan olması, Ebu Ubeyde'nin ders halkasında bulunarak onun talebesi olması ve en önemlisi de kabileciliğin yoğun olduğu Berberilerden her bir kabilenin kendi kabileleri dışındaki bir yönetici istemeleri. Dolayısıyla bu durum, aralarındaki en uygun kişi yabancı olan Abdurrahman'ı kendilerine lider olarak seçmelerine neden olmuştur. O da her kabileye eşit bir şekilde davranarak adil olacağını dile getirmiştir.³⁷⁸

Daha sonra 151/768 yılında Trablus'ta İbadilerin lideri konumunda olan Ebu Hatim el-İbazi, Abdurrahman b. Rüstem'in liderliğindeki İbadilerle beraber Abbasilerin Afrika valisi Ömer b. Hafs'a karşı büyük bir isyan başlattılar. 771 yılında valiyi öldürdüler. Tubne ve Kayrevan Abbasilerden alındı. Ömer b. Hafs'ın yerine geçen Yezid b. Hatim'in komutasındaki birliklere karşı tutunamayıp Kabis'e doğru kaçtılar. Yezid b. Hatim, Trablus'ta hâkimiyeti sağladıktan sonra diğer Berberilerle anlaşarak büyük bir askeri güçle Tubne'yi kuşattı.³⁷⁹

Ebu Hatim'in mağlubiyeti ve Trablus İbadi imametinin son bulduktan sonra, buradaki İbadiler Abdurrahman b. Rüstem'e bağlandılar. Tahert, Kuzey Afrika İbadiliğin merkezi oldu.³⁸⁰

Abdurrahman b. Rüstem, Sufeccec vadisine yerleştikten sonra Trablus'un İbadi âlimlerinden altmış kişi onu desteklemek için hareketine katıldılar.³⁸¹ Daha sonra Abdurrahman b. Rüstem, Zenate, Miknase, Matmate, Zevağ, Havvare, Levate, Lemaye ve Nefzave gibi kabilelerin desteğini alarak ittifakla imam seçildi.³⁸²

³⁷⁶ Sabri Hizmetli, a.g.e., I, 170-171.

³⁷⁷ Ethem Ruhi Fırlalı, *İbâdiliğin Doğuşu ve Görüşleri*, s. 100.

³⁷⁸ Mehmet Mahfuz Söylemez, a.g.m, c.10, sy. 1, Bahar 2015, s. 10.

³⁷⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 597-598; Mustafa Öz, "Ebu Hatim el-İbazi", *DİA*, İstanbul 1994, X, s. 148; Mehmet Salih Arı, a.g.e, s. 69.

³⁸⁰ Ethem Ruhi Fırlalı, *İbâdiliğin Doğuşu ve Görüşleri*, s. 101.

³⁸¹ Dercini, I, s.36; Vercelani, s.71.

³⁸² İbn Haldun, *el-İber*, VI, 112.

Abbasilerle sürekli girişilen mücadelelerde kalıcı bir başarı elde etmenin mümkün olmayacağını düşünen İbadiler, Abbasilerle daha iyi mücadele etmek için daha güvenli bir yer olan Tahert şehrini inşa etti ve burayı merkez yaptı.³⁸³ Tahert'e geçtikten sonra Abdurrahman b. Rüstem "Emir el-Mü'minin" unvanını almıştır. Böylece ilk defa birçok Berberi kavmi bir liderin etrafında toplanmış oldu. Rüstemi Devleti pek çok kabileden oluşan bir kabileler federasyonu şeklinde olmuştur.³⁸⁴ Bu kabileler aynı görüşü benimseyip farklı soydan olan kişilerin imam seçilmesini sıkıntı etmemiştir. Bunun farkında olan Abdurrahman ise bütün kabilelere eşit ve adaletli davranmıştır. Bu tavrıyla diğer İbadiler arasında da saygınlık kazanmıştır. Yöneticisinin ününü duyan pek çok İbadi Tahert'e göç etmiştir.³⁸⁵

Bu bölgenin seçilmesinin önemli nedenleri bulunmaktadır: Çevresinde bulunan kabilelerin Berberi kökenli ve İbadi mezhebine mensup olmaları, kolay savunulabilecek bir jeopolitik konuma sahip olması, geniş tarım alanlarının olması, ticari güzergâhların üzerinde yer alması ve Abbasi devletinin nüfuz sahasının dışında yer alması³⁸⁶ gibi sebeplerden dolayı şehrin önemi artmıştır.

On yıl imamet görevinde bulunan Abdurrahman b. Rüstem, İbadilerin hoşnut olduğu bir siyaset takip etti. Basra'daki İbadiler kendi aralarında birçok yardım toplayarak kendi içlerinde güvendikleri birkaç kişiye teslim edip onlara şöyle dediler: *"Mağrib'de bir imam ortaya çıkmıştır. Adaletiyle orayı kuşatmıştır. Yakından doğuya da hâkim olacak ve oraya da adaletiyle hükmedecektir. Bu mallarla beraber onun bulunduğu şehre gidiniz. Şayet o anlatıldığı gibi iyi bir inanca ve sağlam bir yaşam biçimine sahipse, topladığımız bu malları ona veriniz. Şayet bu özellikler onda yoksa onun hal ve davranışları ile halkına karşı nasıl davrandığını ve uygulamalarına bakarak bize onun hakkında malumat getiriniz."*³⁸⁷

Basra'daki İbadiler, topladıkları yardımlarla birlikte elçilerini Tahert'e gönderdiler. Elçiler Tahert'e yakın bir yere vardıklarında malları şehrin dışında bırakarak şehre girdiler ve İbn Rüstem'i sordular. İbn Rüstem'in evine vardıklarında onun evin damında çalıştığını ve kölesinin de ona yardım ettiğini gördüler. İmamla görüşmek için kölesi vasıtasıyla izin istediler. Abdurrahman b. Rüstem işini bitirdikten

³⁸³ Mehmet Salih Arı, a.g.e, s. 75.

³⁸⁴ Mehmet Salih Arı, a.g.e, s. 73.

³⁸⁵ İbnu's-Sağır, *Ahbaru'l-e'immeti 'r-Rüstemiyyin*, (thk. Muhammed Nasır-İbrahim Behhaz), Daru'l-Garbi'l-İslami, Beyrut 1406/1986, s. 28.

³⁸⁶ Mehmet Mahfuz Söylemez, a.g.m, c.10, sy. 1, Bahar 2015, s. 12.

³⁸⁷ İbnu's-Sağır, s. 28-29; Mehmet Salih Arı, a.g.e, s. 80.

sonra onlara izin verdi. Elçiler Abdurrahman b. Rüstem'in huzuruna varıp selam verdiler. Abdurrahman b. Rüstem onlara yemek olarak eritilmiş yağ ve ekrem ikram etti.³⁸⁸ Abdurrahman b. Rüstem'in evinde bir hasır ve hasırın üzerinde kendisinin üzerinde oturduğu bir deriden başka kendisine ait bir kılıç, bir mızrak, bir yastık ve evinin bir köşesinde bağlı bulunan bir atı bulunmakta idi.³⁸⁹

Gelen elçiler Abdurrahman b. Rüstem'in sade bir hayat yaşadığı kanaatine vardılar. Yemeklerini yedikten sonra Abdurrahman b. Rüstem'den izin alarak kendi aralarında istişare ettiler. Getirdikleri malları Abdurrahman b. Rüstem'e verme konusunda görüş birliğine vardılar. Bu malların Basra'daki İbadiler tarafından yardım için gönderildiğini söyleyen elçiler, malları Abdurrahman b. Rüstem'e verdiler.³⁹⁰ Bu esnada namaz vakti geldiğinden insanlar namaz kılmak için mescitte toplanmışlardı. Abdullah b. Rüstem onlara namazı kıldırdıktan sonra kabilelerin önde gelenleriyle toplantı yaptı. Basra'dan gelen yardımın durumunu görüşmek için onlarla istişare etti. Yapılan istişare neticesinde gelen yardımın üçte biri ile silah, üçte biri ile deve ve at gibi hayvanlar satın aldılar. Üçte birini de fakirlere dağıttılar. Bu taksimat yapıldıktan sonra gelen elçiler Basra'ya gönderildi.³⁹¹

Elçiler Basra'ya döndüklerinde arkadaşlarına İmam Abdurrahman b. Rüstem'in fazileti, adaleti ve yaşantısı hakkında bilgi verdiler. Basra'daki İbadiler bu durumdan ziyadesiyle memnun kaldılar. Üç yıl aradan sonra tekrardan yardım etme kararı alan İbadiler, öncekinden daha fazla yardım toplayarak önceki elçilerle Tahert'e gönderdiler.³⁹²

Basra'dan gelen malların İbn Rüstem'e ulaştığında, namazdan sonra kabilelerin önde gelenlerle yaptığı istişare neticesinde, burada adaletin egemen olduğunu, gelen mallara ihtiyaçlarının olmadığını, asıl ihtiyacı olanların Basradaki İbadi kardeşlerinin olduğunu, onların zulüm altında yaşadıklarını, bu mallarla canlarını, mallarını ve dinlerini koruyup geçimlerini sağlamaları gerektiğini söyleyerek gelen malları kabul etmedi.³⁹³

Abdurrahman b. Rüstem'in 171(787) yılından ölümüne kadar geçen on bir yıl yönetim dönemi büyük ölçüde barış ve sakinlik içinde geçti. Onun son derece adaletli,

³⁸⁸ İbnu's-Sağır, s. 29; Dercini, I, s.45; Vercelani, s.83; Mehmet Salih Arı, a.g.e, s. 81.

³⁸⁹ İbnu's-Sağır, s. 29; Mehmet Salih Arı, a.g.e, s. 81.

³⁹⁰ İbnu's-Sağır, s. 30; Muhammed İsa Hariri, s. 102-103.

³⁹¹ İbnu's-Sağır, s. 30; Muhammed İsa Hariri, s. 102-103; Mehmet Salih Arı, a.g.e, s. 81.

³⁹² İbnu's-Sağır, s. 33-34; Muhammed İsa Hariri, s. 104.

³⁹³ Mehmet Salih Arı, a.g.e, s. 82.

Kur'an ve Sünette bağlı, iyiliği emredip kötülükten sakındıran, takva sahibi bir kişi olmuştur.³⁹⁴ Onun zahit ve abid kişiliği kendisinin halk tarafından sevilmesine ve dolayısıyla döneminin gayet sakin geçmesine neden olmuştur.³⁹⁵

2.2. Abdulvehhab b. Abdurrahman(171-208/787-823)

Tahert'e en parlak dönemini yaşatan Abdurrahman b. Rüstem, vefat etmeden önce yerine geçecek imamı seçmek için altı kişilik bir şura oluşturdu.³⁹⁶ Şura üyeleri şu kişilerden oluşuyordu: Mus'ab b. Serman, Şakir b. Salih el-Kutami, Ebu'l-Muvafik Sa'dus b. Atiyye, Abdulvehhab b. Abdurrahman b. Rüstem, Osman b. Mervan el-Endelusi, Yezid b. Fendin el-Yefrini, Ebu Kudame ve Mesud el-Endelüsi.³⁹⁷

Abdurrahman b. Rüstem 171/787 yılında vefat ettikten sonra şura heyeti toplandı. Kimin halife olacağı konusunda iki ay istişare ettiler. İbadi Müslümanların tümü iki kişinin imamlığını istediler. Bunlar Abdulvehhab b. Abdurrahman ve Mesud el-Endelüsi'dir. Bunlardan bazıları Abdulvehhab'ın imam seçilmesini isterken; bazıları ise Mesud el-Endelüsi'nin imam seçilmesini istiyorlardı. Görüşlerini açıklamak için iki ay beklediler. Çoğunluk Mesud'un imam seçilmesini istiyorlardı. Halkın çoğunluğu Mesud'a biat etmek için acele davranarak ona doğru koşuştular. Mesud imameti istemiyordu. Bu sebeple kaçıp gizlendi. Bunun üzerine halk Abdulvehhab b. Abdurrahman'a biat etmeye başladı. Mesud halkın kendisini terk ettiğini ve Abdulvehhab b. Abdurrahman'a biat ettiklerini gördüğünde ilk önce biat etmek için acele etti.³⁹⁸

Abdulvehhab b. Abdurrahman 171/787 yılında 52 yaşında devlet başkanı olarak seçilmiştir.³⁹⁹ Abdurrahman b. Rüstem oğlu Abdulvehhab için rol model olmuştur. Abdulvehhab, babasının yanında hayatının her alanında deneyim kazanarak ve birçok sıkıntının içerisinde yetişerek büyük bir mesafe katetmiştir. Devlet yönetimi, siyaset ve savaş taktiği konularında büyük bir tecrübe kazanmıştır. Bununla birlikte ilmi olarak da kendini yetiştirmiştir.⁴⁰⁰

Altı kişilik şura heyeti Abdulvahhab b. Rüstemi imam seçtikten sonra, şura heyetinde bulunan Yezid b. Fendin Abdulvahhab'a biat ederken "*Biz sana yapacağın*

³⁹⁴ Ethem Ruhi Fıglalı, *İbâdiliğin Doğuşu ve Görüşleri*, s. 101.

³⁹⁵ Mehmet Mahfuz Söylemez, a.g.md, c.10, sy. 1, Bahar 2015, s. 22.

³⁹⁶ Dercini, I, s.46.

³⁹⁷ Dercini, I, s.46.

³⁹⁸ Dercini, I, s.46-47; Vercelani, s.83; Muhammed İsa Hariri, s. 109-110; Mehmet Salih Arı, a.g.e, s. 87.

³⁹⁹ Muhammed İsa Hariri, s. 111.

⁴⁰⁰ Mehmet Salih Arı, a.g.e, s. 91.

icraatlerin hiç birini bu altı kişilik şuraya danışmadan yapmaman şartıyla biat ediyoruz.”diyerek şartlı olarak biat etmiş ancak, şura heyetinin diğer üyeleri bu şarta itiraz ederek Yezid b. Fendin Abdulvahhab’a şartsız biat etmesini sağ-lamışlardır.⁴⁰¹

Abdulvehhab b. Abdurrahman’ın kendilerini değil de başkalarına görev verdiğini gören Yezid b. Fendin ve taraftarları, Abdulvahhab’ın bazı vali ve kadıları kendilerine danışmadan atamalarını yaptığını bahane ederek efdalin bulunduğu yerde mefdulun imamete gelmesinin caiz olmadığını ileri sürerek kendilerine taraftar toplamaya başladılar. Yezid b. Fendin’in başını çektiği bu grup İmam Abdulvehhab’ a muhalefet bayrağı açarak onun imametinin şartlı olduğunu, yaptığı tüm İcraatları şuraya danışması gerektiğini söyleyerek imametini reddedip ondan ayrıldılar.⁴⁰² Abdulvehhab’a açıkça cephe alan bu gruba *Nukariyye* (ayrılanlar) adı verilir. Abdulvehhab’ın imametinin meşru olduğunu savunanlar da *Vehbiyye* adı verilir.⁴⁰³

Bu meselenin ciddiyetine önem veren Abdulvehhab b. Abdurrahman, önde gelen adamlarını ve ordu komutanların toplayarak onlarla fikir alışverişinde bulundu. Daha sonra onlarla çarpışmanın doğru olacağı kararına vardılar. İki grup arasında meydana gelen çarpışmalar neticesinde Yezid b. Fendin yenilgiye uğradı. İbn Fendin’in öldürülmesinden sonra onun taraftarları dağılmaya başladı.⁴⁰⁴

Nukkariler bu mağlubiyetten sonra faaliyetlerine devam ettiler. Bir gece Abdulvahhab b. Abdurrahman’ın oğlu Meymun b. Abdulvehhab öldürüldü. Kimin tarafından öldürüldüğü tespit edilemedi. Daha sonra Nukkariler tarafından öldürüldüğü ortaya çıktı. Bunun üzerine Nukkarilerle çarpışma meydana geldi. Onlardan çok sayıda insan öldürüldü.⁴⁰⁵

Daha Mutezile’nin fikirlerini benimseyen ve Mutezile’nin bir kolu olan ve adını Vasıl b. Ata’ya nispet edilen Vasiliyye fırkası, Afrika’ya gelerek taraftar toplamıştı. Rüstemiler döneminde güçlü bir fırkaya ulaşan Vasiliyye fırkası isyan etti.⁴⁰⁶ Abdulvehhab Vasiliyye fırkası ile olan sorunlarını barış yolu ile çözmek için, bir toplantı tertipledi.⁴⁰⁷ Fakat tartışmalı geçen bu toplantı sorunu ortadan kaldıramadı ve iki

⁴⁰¹ Mehmet Mahfuz Söylemez, “İlk Harici Devleti: Rüstemiler (160-297 /777 -909)”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Ankara 1998, c.XXXVIII, s. 465.

⁴⁰² Dercini, I, s. 47-48; Muhammed İsa Hariri, s. 113; Vercelani, s.91-92; Mehmet Mahfuz Söylemez, a.g.m., c.XXXVIII, s. 465

⁴⁰³ Ahmet Ağırakça, "Abdulvahhab b. Abdurrahman", *DİA*, İstanbul, 1988, I, 285.

⁴⁰⁴ Dercini, I, s. 54-55; İbnu’s-Sağır, s.44; Vercelani, s.96-97; Mehmet Salih Arı, a.g.e, s. 94,95.

⁴⁰⁵ Muhammed İsa Hariri, s. 118; Dercini, I, s. 56; Vercelani, s.99; Mehmet Salih Arı, a.g.e, s. 97.

⁴⁰⁶ Dercini, I, s. 57; Mehmet Salih Arı, a.g.e, s. 99.

⁴⁰⁷ Dercini,I, 57-64; Vercelani, 101-113; Mehmet Mahfuz Söylemez, c.XXXVIII, s. 466.

kuvvet savaş meydanında karşı karşıya geldi. Bu savaşta Vasiliyye fırkası büyük bir hezimete uğradı.⁴⁰⁸ Bu olaydan sonra Hevvar ve Levateliler de isyan ettiler.⁴⁰⁹

Abdulvehhab b. Abdurrahman Tahert'e uzun mücadelelerden sonra ancak huzuru sağlayabilmiştir. Onun başarılı mücadelesiyle Tahert iç savaş geride bırakarak çevrede tanınan, sözüne itibar edilen güçlü bir yönetim merkezi haline gelmeye başlamıştır. Nitekim bu dönemde bir taraftan Endülüs Emevi devleti, diğer taraftan da Afrika içlerine kadar geniş bir coğrafya ile siyasi ve ekonomik ilişkiler kurulmuştur.⁴¹⁰

Çıkan isyanlarla uğraşan ve isyanları etkisiz hale getiren Abdulvehhab b. Abdurrahman aynı zamanda devleti içte ve dışta güçlü bir devlet haline getirmiştir. Abbasi Devleti ile birçok sıkıntı yaşarken Endülüs Emevi Devleti ile iyi ilişkiler kurmuştur. Emevi Devleti ile ticaret yaparken aynı zamanda ortak düşmanları olan Abbasilere karşı birlikte hareket etmişlerdir. Abdulvehhab 208/823 yılında ölünce yerine oğlu Ebu Said Eflah b. Abdülvehhab geçmiştir.⁴¹¹

2.3. Ebu Said Eflah b. Abdülvehhab(208-240/824-855)

Abdulvehhab b. Abdurrahman'ın ölümünden sonra imamlığa oğlu Ebu Said Eflah seçildi. İbadiler, Eflah b. Abdulvehhab'a biat ettiler.⁴¹²

Eflah b. Abdulvehhab, deneyimliydi. Çünkü babası Abdulvehhab imameti döneminde, Cebelu Nefuse, Trablus'da geçici olarak ikamet ettiği yedi yıllık zaman diliminde Tahert ve Orta Mağrib'teki görevlerine Eflah b. Abdulvehhab'ı bırakmıştı. Eflah da bu şekilde imamet vazifesini üzerine alarak yönetim tecrübesini kazanmıştı. Eflah'ın yönetim tecrübesi bu yedi yıllık bir süre ile sınırlı değildi. Çünkü o babasının ölümünden önce de devlet işlerini yapmıştı.⁴¹³

Bütün bu hususlar İbadiler'in Eflah'a biat etmelerini kolaylaştırmıştır. Bununla beraber Tahert'in etrafının düşümanlarla çevrili olması, Eflah'ın da bu konuda cesur biri olması İbadiler'in onu kendilerine lider (imam) olarak seçmelerine neden olmuştur.⁴¹⁴

Eflah b. Abdulvehhab, babasının siyasetine sadık kalmaya çalışmıştır. Tıpkı babası gibi o da isyanları büyük bir kararlılıkla bastırıştır.⁴¹⁵ Devleti daha da

⁴⁰⁸ Mehmet Mahfuz Söylemez, a.g.m., c.XXXVIII, s. 466.

⁴⁰⁹ Ahmet Ağırakça, "Abdulvahhab b. Abdurrahman", *DİA*, İstanbul, 1988, I, s. 285.

⁴¹⁰ Mehmet Mahfuz Söylemez, a.g.m, c.10, sy. 1, Bahar 2015, s. 23.

⁴¹¹ Mehmet Mahfuz Söylemez, a.g.m., c.XXXVIII, s. 468.

⁴¹² Muhammed İsa Hariri, s. 152; Mehmet Salih Arı, a.g.e, s. 111.

⁴¹³ Mehmet Salih Arı, a.g.e, s.111.

⁴¹⁴ Dercini, I, s. 72; Vercelani, s.128; Mehmet Salih Arı, a.g.e, s. 112.

⁴¹⁵ Nadir Özkuyumcu, "Rüstemiler", *DİA*, İstanbul 2008, XXXV, s. 295.

güçlendirerek daha sağlam temeller üzerine oturtmuştur. Siyasi nüfuzunu kabileler üzerinde stratejik hamleler yaparak sürekli hissettirmiştir.

Eflah b. Abdulvehhab, güçlenen kabileler karşısında “böl yönet” politikasını izlemiştir. Komşu kabileleri birbirine düşürerek beraber hareket etmelerini engellemiştir. Özellikle Levate kabilesi ile Zenate ve Matmate kabile-lerini, askerlerle yabancıları birbirlerine düşürmüştür. Böylece her iki taraf birbirlerine düşman olmuşlardır.⁴¹⁶ Eflah’ın izlediği bu siyaset sayesinde kabilelerin kendisine karşı ittifak kurmalarına mani olmuştur.

Eflah b. Abdulvehhab babası gibi Ağlebiler ile iyi ilişkiler kurmaya çalışmıştır. Ağlebiler 853 yılında Tahert’e yakın bir yerde Abbasiyye kentini kurmuştur. Ancak Eflah bu şehrin kuruluşunu Rüstemiler için bir tehdit olarak değerlendirmiştir. Bundan dolayı Eflah şehri yakıp yıkmıştır. Bu durumdan memnun olan Endülüs Emevi Devleti’nin emiri, imam Eflah’a değerli hediyeler göndermiştir.⁴¹⁷

Abbasilere karşı Endülüs Emevileri’yle sağlanmış olan ittifakı devam ettirmiş ve komşusu Ağlebileri sindirmiştir. Kendisi de alim olan Eflah ilim adamlarını korur, onlarla fikir alışverişinde bulunmaya büyük önem verirdi. Onun zamanında sağlanan sakinlik sayesinde ilme daha çok önem verilmiştir. Ülkede halk tarım ve ticaretle uğraşmış bu sayede tarım ve ticaret gelişme göstermiştir. Zamanla ülkenin refah seviyesi yükselmiş imar faaliyetleri artmıştır. Dolayısıyla onun zamanı Rüstemiler’in kendi içinde gücünün doruğuna ulaştığı, dışta büyük itibar kazandığı bir dönem olmuştur.⁴¹⁸

2.4. Ebu Bekir b. Eflah(240-241/854-855)

Eflah b. Abdulvehhab’ın Ebu’l -Yekzan ve Ebu Bekir adlarında iki oğlu vardı. Eflah b. Abdulvehhab’ın ölümünden önce oğlu Ebu’l-Yekzan⁴¹⁹ Hac vazifesini yerine getirmek için Mekke’ye gitti. Hac vazifesini yaptığı esnada kendisiyle beraber gelenler tarafından Abbasilere şikâyet edildi. Derdest edilen Ebu’l-Yekzan, Abbasiler’in başkenti olan Bağdat’a götürüldü. Ebu’l-Yekzan’ın yakalandığı haberi, Abbasi elçileri tarafından Eflah b. Abdulvehhab’a bildirildi.⁴²⁰ Ebu’l-Yekzan’ın yakalandığı haberini alan Eflah, çok üzüldü. Bu üzüntü ve keder içerisinde, Ebu’l-Yekzan’ın tutuklu

⁴¹⁶ İbnu’s-Sağır, s.46-47; Mehmet Salih Arı, a.g.e, s. 115.

⁴¹⁷ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 519; Mehmet Mahfuz Söylemez, a.g.m, c.10, sy. 1, Bahar 2015, s. 23.

⁴¹⁸ Nadir Özkuyumcu, “Rüstemiler”, *DİA*, İstanbul 2008, c. XXXV, s. 295-296.

⁴¹⁹ Muhammed İsa Hariri, s. 155.

⁴²⁰ Mehmet Salih Arı, a.g.e, s. 120.

bulunduğu sırada vefat et-ti.⁴²¹ Eflah b. Abdulvehhab 240/854 yılında vefat ettikten sonra, yerine Ebu Bekir b. Eflah imam olarak seçildi.⁴²²

İmam Ebu Bekir b. Eflah babası gibi ileri görüşlü, kararlı ve sağduyulu değildi. Devleti yönetme kabiliyeti yoktu. Dini yönden zayıftı ve adaleti sağlama konusunda eksiklikleri çoktu. Zevk ve eğlence düşkünüydü. Zayıf iradeli bir kişiliğe sahipti. Bundan dolayı etrafındaki mütedeyyin insanlar dağıldı. Ebu Bekir b. Eflah zevk ve eğlenceye düşkün olduğu için devletin bütün işlerini Muhammed b. Arefe'ye⁴²³ bıraktı. Bu durum devletin hem içte hem de dışta zayıflamasına neden oldu.⁴²⁴

Yönetimin bu şekilde devam etmesi Ebu Bekir b. Eflah'ın otoritesinin gittikçe zayıflamasına neden oldu. Denetimi altındaki kabilelere söz geçiremez oldu. Bu yönetim boşluğundan dolayı kabileler arasında hoşnutsuzluklar meydana geldi. Ülke iç çekişmelere sahne oldu.⁴²⁵ Bunun sonucunda Ebu Bekir b. Eflah görevinden azledildi. Onun azlinden sonra yerine Ebu'l Yakzan Muhammed b. el-Eflah imamete seçildi.⁴²⁶

2.5. Ebü 'I-Yekzan Muhammed b. Eflah(241-281/855-894) ⁴²⁷

Daha öncede bahsettiğimiz gibi Eflah'tan sonra imamlığa, oğlu Ebu Bekir geçmişti (258/872). Devleti yönetebilecek kabiliyete sahip olmadığı için, yönetimi kayın biraderi ve eniştesi Muhammed b. Araf'e'ye bırakmayı daha uygun bulmuştur. Bu durum ise devletin içte ve dışta zayıflamasına yol açmıştır. Bu sırada Abbasîler'in elinde esir bulunan Eflâh'ın diğer oğlu Ebu'l-Yakzan serbest bırakılınca⁴²⁸ kardeşlerini ön plana çıkarmak isteyen Ebu Bekir, nüfuzunu iyice artırmış olan kayın biraderini bir suikast neticesinde ortadan kaldırmıştır.⁴²⁹ Muhammed b. Arefe'nin öldürülmesi imameti daima ön planda tutan Rüstemî Devleti'ndeki ilk siyasi cinayet olmuştur. Bu cinayeti hazmedemeyen Berberi kabileleri birbirlerine karşı yeni bir iç savaş başlatmışlardır. Bu mücadelelerden galip çıkan Ebu'l-Yekzan isyanları bastırıp ülkede yeniden istikrar sağladı. Muhammed b. Arefe'nin öldürülmesi üzerine intikam almak

⁴²¹ İbnu's-Sağır, s.59.

⁴²² İbnu's-Sağır, s.61; Muhammed İsa Hariri, s. 156.

⁴²³ Muhammed İsa Hariri, s. 157.

⁴²⁴ Muhammed İsa Hariri, s. 156; Nadir Özkuyumcu, "Rüstemiler", *DİA*, İstanbul 2008, XXXV, s. 296; Mehmet Mahfuz Söylemez, a.g.m, c.10, sy. 1, Bahar 2015, s. 23.

⁴²⁵ İbnu's-Sağır, s.74.

⁴²⁶ Mehmet Mahfuz Söylemez, a.g.m, c.10, sy. 1, Bahar 2015, s. 23.

⁴²⁷ Muhammed İsa Hariri, s. 166; Dercini, s.83.

⁴²⁸ Muhammed İsa Hariri, s. 166.

⁴²⁹ Muhammed İsa Hariri, s. 158-159; Nadir Özkuyumcu, "Rüstemiler", *DİA*, İstanbul 2008, XXXV, s. 296

isteyen kabile reisleri de Ebu'l Yekzan'ın imamlığa geçmesini destekleyince Ebu Bekir bu durumu kabullenmek zorunda kalmıştır (260-874).⁴³⁰

Tüm bu iç çekişmeler esnasında devleti devir alan Ebü'l-Yekzan, bir enkazla uğraşmak zorunda kalmıştır. Devleti ancak yedi yıl içerisinde toparlamış ve devlette huzur ve sükûnu sağlamıştır.⁴³¹

İsyanlara karşı kabileler yeniden devlete bağlandı, ülkede genel af ilan edildi. Onun, savaşan kabileler arasında barışı sağlayarak onları affetmesi ve atamalarda eskiden olduğu gibi onlara danışması devletin iç barışını korumak için elinden geleni yapmaya çalışması halk arasında büyük bir memnuniyet yaşanmasını sağlamıştır.⁴³² Ebu'l Yakzan'ın imamet zamanlarını incelediğimiz-de devletin kurucusu olan Abdurrahman ile benzerlik gösterdiği görülmektedir.⁴³³ İbn Sağır Ebu'l Yakzan'ın yöneticilik yaptığı döneme yetiştiğini, onu kendisinin de gördüğünü söylemekte ve onun son derece adil, âlim, ilme önem veren bir kişi olduğunu belirtmektedir.⁴³⁴

Ebü'l-Yekzan, yirmi bir yıl süren imamlığının özellikle son dönemlerinde Rüstemi Devleti'ni tekrar eski gücüne kavuşturmuş ve ülkede barışı sağlamıştır. İç savaşların vermiş olduğu zarar en aza indirilmeye çalışılmıştır. Tarım ve ticarete tekrardan bir canlılık sağlanmıştır. Ağlebi Devleti'ne ve Mısır'da kurulan Tolunoğulları'na⁴³⁵ karşı başarılı bir mücadele verilmiştir.⁴³⁶ Dedesi Abdurrahman gibi âlim olan Ebü'l-Yakzan hükümdarlığın yanı sıra mescitte ders okutmuştur.⁴³⁷

Ebü'l-Yekzan Muhammed b. Eflah 40 yıl devleti yönettikten sonra 894 yılında vefat etti. Ebu'l-Yekzan vefat ettiğinde 17 dinardan başka bir mal geride bırakmadı.⁴³⁸ Ebu'l-Yekzan'ın vefatıyla beraber Rüstemiler Devleti çok hızlı bir şekilde çöküş sürecine girdi.⁴³⁹

⁴³⁰ Mehmet Mahfuz Söylemez, a.g.m, c.10, sy. 1, Bahar 2015, s. 23.

⁴³¹ İbnu's-Sağır, s.74.

⁴³² İbnu's-Sağır, s.75.

⁴³³ Vercilani, s. 144; Dercini, I,s. 83.

⁴³⁴ İbn Sağır, s.76; Vercilani; s.144.

⁴³⁵ Muhammed İsa Hariri, s. 171.

⁴³⁶ Reşid Abdullah el-Cemili, “er-Rüstemiyyun fi-Tahert h.162-297 İntişaru'l-İbadiye fi'l-Mağrib ve Eseruhu fi Kiyami'd-Devleti'r-Rüstemiyye”, *Mecelletu'l-Müerrihi'l-Arabiyye*, Bağdat 1987, XXXIV, s. 193.

⁴³⁷ Mehmet Salih Arı, a.g.e, s. 132.

⁴³⁸ Muhammed İsa Hariri, s. 173.

⁴³⁹ Mehmet Salih Arı, a.g.e, s. 136.

2.6. Ebu Hatim Yusuf b. Muhammed(281-294/894-906)

Ebü'I-Yekzan Muhammed b. Eflah vefat ettiğinde her iki oğlu da Tahert'te değillerdi. Oğlu Ebu Hatim Yusuf Doğudan gelen bazı ticaret kervanlarını Zenate kabilesinden korumak için babası tarafından görevlendirilmişti. Diğer oğlu Yakzan ise hac vazifesini yerine getirmek üzere Mekke'ye gitmişti. Ebu Hatim Yusuf, Tahert'ten iki günlük mesafe uzaklığındaydı. Ebu Hatim Yusuf Yekzan'a göre daha yakın olduğundan dolayı halk Ebu Hatim Yusuf'un imamlığını ilan ettiler. Ebu Hatim'e hem babasının ölümünü hem de imam olarak seçildiğini haber vermek üzere elçiler gönderdiler.⁴⁴⁰ Haberi alan Ebu Hatim Yusuf, acele bir şekilde Tahert'e geldi. Ebu Hatim şehre girdiğinde onu yoğun bir kalabalık karşıladı. İnsanlar kalabalık bir şekilde ona biat ettiler. Ebu Hatim, öğle vaktinde şehrin büyük camisinin minberine çıkarak insanlardan biat aldı. Biattan sonra insanlar onu omuzlarında taşıyarak evine gö-türdü. Daha sonra Ebu Hatim'e biat etmeleri için kabilelere haber gönderildi.⁴⁴¹

Ebu Hatim Yusuf halka münasebeti iyiydi. Sürekli halkla iyi ilişkiler kurmaktaydı. Fakat akrabaları tarafından (amcaları, kardeşleri, amca çocukları vs.) Ebu Hatim'i halktan uzaklaştırmak istediler. Onunla görüşmek isteyenler görüşemez oldu.⁴⁴² Onun yaşının küçük olmasından dolayı devletin yönetimi annesinin eline geçmiş ve ülke yeniden iç karışıklıklara, isyanlara sahne olmuştur.

Kaynaklar Ebu Hatim Yusuf'un Muhammed b. Rebbah ve Muhammed b. Hammad adlı iki adamından bahsetmektedir.⁴⁴³ Ebu Hatim'in imamlığa (devlet başkanlığına) gelmeside büyük katkıları olan Muhammed b. Hammad ile Muhammed b. Rebah, insanlara kötü davrandılar. Tahert'teki bazı din adamlarını tehdit ettiler. Bu durumun farkına varan Ebu Hatim, bunlara karşı koymak istedi. Bunun üzerine Ebu Hatim'i öldürme kararı aldılar. Suikast haberini alan Ebu Hatim, bu iki kişiyi sürgün etmek için emir verdi. Bu sürgünden ciddi anlamda rahatsız olan Muhammed b. Hammad ile Muhammed b. Rebah, kendi yandaşlarına ve bazı kabileleri yönetime karşı isyana teşvik ettiler. Bu propaganda neticesinde Tahert'te isyan çıktı. Muhammed b. Hammad ile Muhammed b. Rebah Tahert'e girdiler.⁴⁴⁴

⁴⁴⁰ Muhammed İsa Hariri, s. 174; İbnu's-Sağir, s.91; Mehmet Salih Arı, s. 136.

⁴⁴¹ Muhammed İsa Hariri, s. 174; İbnu's-Sağir, s.91; Mehmet Salih Arı, s.137.

⁴⁴² İbnu's-Sağir, s.92; Muhammed İsa Hariri, s. 175; Mehmet Salih Arı, s.137.

⁴⁴³ İbnu's-Sağir, s.92; Muhammed İsa Hariri, s. 175-176; Mehmet Salih Arı, s.137.

⁴⁴⁴ Muhammed İsa Hariri, s. 176; İbnu's-Sağir, s.93.

Bunun üzerine Ebu Hatim savaş hazırlıkları için emir verdi. Ebu Hatim Yusuf savaş hazırlıklarını tamamladıktan sonra ordusunu üç kola ayırarak isyancılara saldırdı. Her üç kolda da şiddetli çatışmalar meydana geldi. Zor zorunda kalan isyancılar barış talebinde bulundular, ancak Ebu Hatim savaşa sebep olanların teslim edilmesini istedi. İsyancılar bunu kabul etmeyerek savaşmaya devam ettiler.⁴⁴⁵

Tüm şiddetiyle devam devam eden savaşta zor durumda kalan isyancılar, bu durumdan kurtulmak ve savaşın seyrini değiştirmek için Rüstemilerden birini kendilerine lider olarak seçmek istediler. Lider olarak Ebu Hatim Yusuf'un amcası olan Yakup b. Eflah'ı lider olarak seçmek istediler. Bunun için Yakup b. Eflah'ı Tahert'e çağırıldılar.⁴⁴⁶ Yakub b. Eflah'ın Tahert'e gelmesi ve isyancıların ona biat etmesiyle birlikte Rüstemiler'in gücü ağır yara aldı. Savaş artık aileler arasında olan bir savaşa dönüştü. Ebu Hatim Yusuf İmamlığının ilk yılında amcası Yakup'un isyanı yüzünden Tahert'ten kaçıp kuzeye çekilmek zorunda kalmıştır. Yakup, yaklaşık dört yıl kadar Tahert'e hâkim olmuştur.⁴⁴⁷

Bu karışıklık ortamında tüm mezhepler birbiriyle çatışma içerisine girmiştir. Hatta devletin kurulmasında büyük destek veren Iraklı Hariciler bile Abbasiler'e destek vermiştir. Ebu Hatim Yusuf, bu karışık ortam içerisinde kalan tahtını kısa bir süre içerisinde geri almıştır (286/899). Yapılan savaşta devletin ekonomisi çökmüştü. Toplumun ahlaki yapısında ciddi bozulmalar meydana gelmişti. Toplumsal sorunlar baş göstermişti. Bu durumu düzeltmek ve devletin güvenliğini tekrardan sağlama almak için birtakım adımlar attı. Güvenlik işlerine İbrahim Miskin ile Zukar kabilelerine verdi. Beytu'l-mal yönetimine Abdurrahman b. Savab en-Nefusi'yı atadı. Yargı işlerini yönetmek üzere Abdullah b. Muhammed b. Abdullah b. Ebi Şeyh'i kadı olarak atadı.⁴⁴⁸ Bu kişilerin desteğiyle otoritesine yeniden sağlama alan Ebu Hatim, devlet işlerini yeniden kontrol altına almayı başardı.

Ebu Hatim Yusuf döneminde patlak veren bir diğer isyan ise Trablus ve Cebelu Nefuse bölgesinde Tayyib b. Halef'in isyanıdır. Çıkan isyanı bastırmak için Ebu Hatim, Ebu Mansur b. İlyas'ı⁴⁴⁹ bölgeye vali olarak atadı. Tayyib b. Halef Zevağe kabilesine sęındı. Ebu Mansur, Tayyib b. Halef'in kendilerine teslim etmelerini istedi, fakat bu

⁴⁴⁵ Mehmet Salih Arı, s.139-140.

⁴⁴⁶ Muhammed İsa Hariri, s. 177; Mehmet Salih Arı, s.140.

⁴⁴⁷ İbnu's-Sağir, s.93; Mehmet Salih Arı, s.141.

⁴⁴⁸ Muhammed İsa Hariri, s. 178; Mehmet Salih Arı, s.142-143.

⁴⁴⁹ Dercini, I,s. 84.

teklifi Zevağ kabilesi kabul etmedi. Bunun üzerine Ebu Mansur b. İlyas, Zevağ kabilesine savaş ilan etti. Yapılan savaşta Zevağ kabilesi mağlup oldu ve Tayyib b. Halef yakalandı. Daha sonra yaptığı hatadan nedamet duyan Tayyib b. Halef affedildi.⁴⁵⁰

Onun ikinci imamlık dönemi de tıpkı daha önce olduğu gibi isyanlar ve Ağlebi saldırılarıyla geçmiştir. Ebu Mansur b. İlyas vefat ettiğinde Trablus ve Cebelu Nefuse valiliğine Eflah b. Abbas atandı. Fakat Eflah b. Abbas gerekli başarıyı yakalayamamıştır. Eflah b. Abbas'ın vali olduğu dönemde Ağlebiler'in Afrika valisi İbrahim b. Ağleb ile Trablus İbadileri arasında Manu Savaşı⁴⁵¹ meydana geldi. Ağlebiler ile Nefuseliler arasında meydana gelen bu savaşta Nefuselilerin hezimetini sonuçlandı.⁴⁵² Bu mağlubiyetten sorumlu tutulan Eflah b. Abbas görevden alan Nefuse kabilesinin önde gelenleri, onun yerine yeğenini atadılar.⁴⁵³

Dışarda Ağlebi saldırıları ve içerde de kabilelerin isyanları olurken Ebu Hatim, amcası Yakub b. Eflah'ın isyanıyla meşguldü. Bu yenilgiler hem de imamın otoritesini sarstı hem de devletin yıkılışını hızlandırdı. Ebu Hatim'in devletin otoritesini sağlamlaştırmak için yaptığı hamleler de işe yaramadı. Sonuç olarak Ebu Hatim, her ne kadar uğraşsa da sonunda kardeşi Yekzan'ın oğullarından biri tarafından öldürülmüş ve Yakzan imamlığını ilan etmiştir (294/906).⁴⁵⁴

2.7. Yekzan b. Ebü 'I-Yekzan(294-296/907-909)⁴⁵⁵

Ebu Hatim Yusuf'un katledilmesinden sonra tahta Yekzan geçti (294/906).⁴⁵⁶ Tahta geçen Yekzan'ın imam Ebu Hatem'i öldüren oğlunu cezalandırmadan, onun tahtına oturmasını, İbadiler gasp olarak değerlendirmişler ve onun yanında yer almayı suçuna destek vermek gibi olarak algılamışlardır.⁴⁵⁷

Yekzan'ın imamlığı iç karışıklıklar ve parçalanma unsurlarının meydana gelme tehlikesinin olduğu bir dönemde oldu. Aynı zamanda Yakzan ağabeyini öldürttüğü için din adamları ile devlet adamları tepki gösterdi.⁴⁵⁸

⁴⁵⁰ Muhammed İsa Hariri, s. 179-180

⁴⁵¹ Dercini, I, s. 87.

⁴⁵² Mehmet Salih Arı, s.146.

⁴⁵³ Dercini, I, s. 90; Mehmet Salih Arı, s.147.

⁴⁵⁴ Muhammed İsa Hariri, s. 181

⁴⁵⁵ Muhammed İsa Hariri, s. 181; Mehmet Salih Arı, s.147.

⁴⁵⁶ Nadir Özkuyumcu, "Rüstemiler", *DİA*, İstanbul 2008, XXXV, s. 296.

⁴⁵⁷ Mehmet Mahfuz Söylemez, a.g.m., c.XXXVIII, s. 472.

⁴⁵⁸ Mehmet Salih Arı, s.146.

İktidarı ele alan maktul imamın kardeşi b. Ebi'l-Yekzan devleti toparlayamamıştır. Bir yandan karışıklıklar devam ederken diğer yandan İfrıkiye'de (Tunus) kurulan Şii Fatimiler ordularını Rüstemi ülkesine göndermeye başlamışlardır. Rüstemiler Devleti'nin sınırlarına kadar gelen Şii Fatimiler, devleti yıkmakla tehdit ediyorlardı. Fatimilerin göndermiş olduğu propagandacılar (dailer), bir taraftan Şiilik propagandası yaparlarken diğer taraftan da meydana gelen iç çatışmalardan istifade etmeye çalışmışlardır.⁴⁵⁹

Bu mücadelenin neticesinde Tahert ihtişamlı günlerini tarihe teslim ederek, Şiilere boyun eğmiştir. Fatimi kumandanı Ebu Abdullah eş-Şii Tahert'e girdi. Teslim olan Yekzan'ı ve yakınlarını öldürmüştür. İbadilerce hiç destek görmeyen Yekzan'ın ölümüyle Cezayir'de 130 yıldan fazla hüküm süren Rüstemi Hanedanlığı tarihin sayfalarına karışmıştır (Şevval 296 1 Temmuz 909).⁴⁶⁰

Ebu Abdullah eş-Şii önce halka eman verdi, ancak daha sonra hepsini acımadan öldürmekten çekinmemiştir. Bununla da yetinmeyerek şehri yakıp yıkmıştır. Masume kütüphanesindeki üç yüz bin ciltten oluşan dini eserleri yaktırdı. Matematik, Tıp ve Astronomi kitaplarını da Mısır'a götürdü. Rüstemi Devleti'ne son veren Şiiler onlara ait ne varsa yakıp yıkmışlar ve kaçabilenler dışındaki herkesi öldürmüşlerdir.⁴⁶¹ Böylece Hz. Ali'nin katilleri olarak gördükleri Haricilerden intikam almışlardır.⁴⁶²

3. RÜSTEMİLER DEVLETİNDE KÜLTÜR VE MEDENİYET

3.1. Rüstemilerde Sosyal-Kültürel Yaşam

Abdurrahman b. Rüstem imam (devlet başkanı) olarak seçildikten sonra, bütün kabilelere eşit olarak davranarak onlara karşı tam bir tarafsızlık içinde hareket etme gayreti içinde olmuştur. O'nun bu davranışı ile Tahert tam bir cazibe merkezi haline gelmiştir. Bu şehir, Kuzey Afrika dışında yaşayan İbadilerin “kıızıl elması” haline gelmişti.⁴⁶³

Birçok milletten oluşan Rüstemi Devleti'nin halkı kabileler halinde yaşamaktaydı. Buraya gelen Araplar'ın, İranlılar'ın ve Berberi halkının kendi özelliklerini korudukları görülmektedir. Kuzey Afrika dışında yaşayan ve bulunduğu

⁴⁵⁹ Mehmet Mahfuz Söylemez, a.g.m., c.XXXVIII, s. 472.

⁴⁶⁰ Nadir Özkuyumcu, “Rüstemiler”, *DİA*, İstanbul 2008, c. XXXV, s. 296; Mehmet Mahfuz Söylemez, c.XXXVIII, s. 473-474.

⁴⁶¹ Muhammed İsa Hariri, s. 186

⁴⁶² Dercini, I, s. 44

⁴⁶³ Mehmet Salih Arı, s.148..

yerde sıkıntılar yaşayan İbadiler için Tahert onlar için bir kurtuluş umudu olmuştur. Çevredeki İbadi kabilelerin çekim alanına dönüşmüştür. Kuzey Afrika'nın dışında gelen kabileler buraya yerleşmeye başlamış ve kısa süre içerisinde Kayrevanlıların Mahallesi, Basralıların mahallesi, Kufelilerin mahallesi gibi mahalleler oluşmaya başlamıştır. Her kabile bulunduğu mahallede kendi kültürünü, tarihi birikimini, adetlerini yansıtmaya çalışmıştır. Kendi milletlerine özgü çarşılar, mescitler ve mahalleler inşa etmişlerdir.⁴⁶⁴

Abdurrahman b. Rüstem'in özgür duruşu, çok uluslu bir devlet olan Rüstemi devletinin başkenti Tahert, bir özgürlük şehri olarak anılmasına neden olmuştur. Çünkü bu şehir sadece İbadilerin değil, farklı unsurların da yerleştiği bir yer olmuştur. Nitekim Abbasiler dönemindeki Mihne Hadisesinden dolayı başlayan mücadelenin Mutezile mezhebinin aleyhine sonuçlanması üzerine, Mutezili düşüncüyü benimseyenlerin çoğu Bağdat'ı terkederek Kuzey Afrika'ya yerleşmişlerdir. Aynı zamanda Yahudilerin de gelip yerleştikleri bir yer olmuştur.⁴⁶⁵

3.2. Rüstemiler'de Din ve Devlet Anlayışı

Rüstemiler'in resmi mezhebi İbadiliktir. Dolayısıyla bu devletin yargı işlerinde İslam hukukunun bu mezhebe göre yorumlanan biçimi uygulanıyordu.⁴⁶⁶ İbadilik mezhebinin Harici fırkaları arasında en ılımlı koludur. Gerek inanç gerekse pratik hayat açısından Kur'an-ı Kerim'in yegâne devlet nizamı olduğunu ve hedeflenen amacın ise Kur'an ve şeriatın hâkim olacağı bir devleti kurmaktır.⁴⁶⁷

Rüstemiler Devleti, Haricilerin temel aldığı prensipler üzerine kurulmuştur. Dolayısıyla devletin yönetim biçiminde de bu ilkelere riayet edilmesi önemsenmiştir. Bunun için seçtikleri devlet başkanlarına "imam" adı vermişlerdir. Seçilen imamlar aynı zamanda "halife", "müminleri emiri" unvanlarını da kullanmışlardır.⁴⁶⁸

İbadilere göre imam olacak kişinin soyu önemli değildir. Mümin olmakla birlikte ilim, adalet ve zühd gibi nitelikleri taşıyan ve itaat edilmeye layık olan herkes imam olabilir. Seçilecek imamın Kureyş'ten veya başka bir kabilede seçilmesi çok önemli değildir. Ehil olmak şartıyla herhangi bir kabileye referans yapılmaksızın

⁴⁶⁴ Muhammed İsa Hariri, s. 188.

⁴⁶⁵ Mehmet Mahfuz Söylemez, c.XXXVIII, s. 475.

⁴⁶⁶ Mehmet Salih Arı, s.155.

⁴⁶⁷ Muhammed İsa Hariri, s. 189.

⁴⁶⁸ Mehmet Salih Arı, s.157.

öncelik ve imtiyaz verilmeksizin her mümin imam olma hakkına sahiptir.⁴⁶⁹ Bu görüşlerinden dolayı pek çok Arap olmayan unsurlar Haricilere katılmıştır. İbadi mezhebinin en temel prensibi, imametın serbest seçimle, yani cemaatin üzerinde fikir birliği yaptığı bir kişiyi imamete seçilmesidir.⁴⁷⁰

İbadiler, imamete dair düşüncelerini uygulamak üzere devlet kurdular. Zira İbadiler İbn Rüstem'i imamete seçerken ondaki bazı özellikleri dikkate almışlardır. Bu özellikler ise, İbn Rüstem'in ilim ve takva sahibi olması ile herhangi bir kabilenin desteğini almamasıdır.⁴⁷¹

İmamın azledilmesi onun Kur'an ve Sünnet'in çizgisinden sapması veya halkına zulmetmesi ile olur. Belirledikleri kriterlere uygun olarak seçilen bir imamın kendisinden daha efdal biri bulunduğu zaman azledilip azledilmeyeceği hususu İbadiler tarihinin başlangıcında bir sorun teşkil etmiyordu. Ancak Abdulvehhab b. Abdurrahman ile Ebu Kudame Yezid b Fendin arasında ortaya çıkan anlaşmazlığın neticesinde bölünmeler meydana gelmiştir. Bu bölünme neticesinde ise Vehbiyye ve Nükariyye adlı iki fırka ortaya çıkmıştır. Bu durum dikkate alındığında efdalin bulunması durumunda mefdulun imametinin caiz olduğu sonucu ortaya çıkmaktadır.⁴⁷²

İbadiler'in İlk imamın ölmesinden sonra imamet için belirlemiş oldukları kriterlere göre hareket etmemişlerdir. Seçim esasına gör belirlenmesi gereken imamet veraset yoluyla belirlenmiştir. Belirledikleri ilkeler daha ilk imamın vefatıyla beraber tarihe karışmıştır. Abdulvehhab b. Abdurrahman henüz hayattayken oğlu Eflah'ı imam olarak belirlemiştir. Eflah b. Abdulvehhab'tan sonraki imamlar döneminde ise herhangi bir tayin söz konusu değildi. Çünkü iş tamamen kabilelerin eline geçmişti. Örneğin Ebu Bekir b. Eflah, Nefuse kabilesinin desteğiyle veraset yoluyla imam olmuştur. Bu durum İbadilerin kriterlerine uymadığı için İbadi alimler tarafından tenkit edilmiştir.⁴⁷³

3.3. Rüstemiler'de Dil ve Edebiyat

Rüstemiler Devleti'inde Habeşçe, Berberice ve Arapça dilleri konuşuluyordu. Devletin resmi, ilim ve kültür dili Arapçaydı. Hatta iletişim dili de Arapçaydı. Bunun

⁴⁶⁹ Orhan Ateş, "İbadi İmamet Anlayışı", *Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi (USBD), International Journal of Social Sciences (IJSS)*, c. 1, sy. 5 (2007), s. 24.

⁴⁷⁰ Muhammed İsa Hariri, s. 189; Dercini, I, s. 42

⁴⁷¹ Dercini, I, s. 42; Mehmet Salih Arı, s.160.

⁴⁷² Ethem Ruhi Fığlalı, "İbaziyye", *DİA*, İstanbul 1999, XIX, s. 259.

⁴⁷³ Mehmet Salih Arı, s.160.

yanında en çok konuşulan dil ise bölgesel bir dil olan Berberice idi. Kur'an-ı Kerim, dini ve ilmi kitaplar ve divanlar bu dile çevrilmişti.⁴⁷⁴

3.4. Rüstemiler'de İktisadi Hayat

Jeopolitik konumu itibariyle önemli bir güzergahta bulunan Tahert, kısa süre içerisinde ticari kente dönüşmüş ve tüccarların cazibe merkezi haline gelmiştir. Fas, Tunus, Endülüs, Sudan, Sicilmase, Kayrevan'dan gelen ticaret kabilelerin durak noktası olmuştur.

Rüstemi Devleti'nin yöneticileri tarafından yerli ve yabancı tacirlere imtiyazlar vermeleri, tacirlerin can ve mal güvenliği sağlamak için tedbirler almaları, Tahert'i ticaret merkezi haline getirdiler. Rüstemiler, komşuları İdrisiler, Midariler, Aglebiler gibi birçok ülke ile ticari anlaşmalar yapmıştır.⁴⁷⁵ Tahert'in bölgenin en önemli merkezi haline geldiği bu dönemde Cezayir şehri de ekonomik bakımdan parlak günler yaşamıştır. Özellikle içte ve dışta sakinliğin sağlandığı dönemlerde ticaret ve tarım gelişme göstermiştir.

Ayrıca Rüstemiler, hâkimiyetleri döneminde Endülüs'le Doğu Sudan arasındaki ticari ilişkilerde tıpkı bir köprü vazifesi görmüştür. Bunun yanı sıra buğday ve zeytin gibi tarım ürünlerini, zeytinyağı gibi işlenmiş maddeleri Endülüs'e ve diğer komşularına ihraç etmişlerdir.

Rüstemi tacirler Endülüs'ten keten, pamuk, şeker kamışı satın alıp, Orta Afrika'ya keten, yün, ipek elbiseler porselen ve ev eşyaları satmışlardır. Vercilan kenti güney ticaretinin merkezi olmakla beraber Rüstemi Devleti'nin de en önemli ticaret şehridir.⁴⁷⁶

Tahert şehri ise Afrika'daki küçük sanayinin merkezlerinden biri konumuna kadar gelmişti. Bazı atölyelerde kılıç, ok, zırh, yay gibi silahlar, deri mamulleri, dokuma, kumaş boyama gibi işler yapılmaktaydı. Ticarete önem veren Rüstemi Devleti'nde tüccar ve zanaatkârlar yönetimde söz sahibiydiler.⁴⁷⁷

3.5. Rüstemiler'de İlim ve Düşünce Hayatı

Rüstemi Devleti'ndeki imamların ilme önem vermesi ile Tahert, bölgenin en önemli ilim merkezlerinden biri olmuştur. Bunun birkaç nedeni vardır. Bu nedenlerin en

⁴⁷⁴ Mehmet Salih Arı, s.156.

⁴⁷⁵ Muhammed İsa Hariri, s. 194.

⁴⁷⁶ Muhammed İsa Hariri, s. 196.

⁴⁷⁷ İbn Sağır, s. 299.

önemlisi, yıllarca Basra'da Ebu Ubeyde b. Müslim b. Ebi Kerime'nin ders halkasında yetişen ve hameletu'l-ilm(ilmin taşıyıcı) olarak Kuzey Afrika'ya gönderilen Abdurrahman b. Rüstem tarafından kurulan bir şehir olmasıdır. Aynı zamanda İbn Rüstem'den sonra gelen imamlar da ilimle meşgul olmuşlar ve ilme önem vermişlerdir.

Rüstemi Devleti'ndeki imamların da ilme önem vermesi sebebiyle, halkın da ilimle uğraştığını görmekteyiz. Halk camilerde kurulan ilim meclislerine katılmıştır. Bu ilim meclislerinde sadece dini ilimler okutulmamış, pozitif bilimler de okutulmuştur. Bunlarla birlikte Rüstemi Devleti döneminde Tahert, ilmi ve kültürel faaliyetlerin yapıldığı önemli bir şehir haline gelmiştir. Bazı kaynaklarda Tahert'teki Ma'sume Kütüphanesi'nde 300.000 cilt civarında kitap bulunduğu rivayet edilmektedir. Bu kitaplarının çoğunun fıkıh, felsefe, İbadi mezhebine ait şerhler ve Rüstemiler Devleti tarihi ile ilgili olduğu nakledilmektedir.⁴⁷⁸ Tahert kütüphanesi sahip olduğu bu kitaplarla büyük ilim merkezi olan pek çok şehri geride bırakmaktadır. Ülkenin diğer kentlerindeki kütüphanelerinde de kitaplar bulunmaktaydı.⁴⁷⁹ Kütüphaneler ve önemli eserler ülkenin uğradığı istilalar esnasında yakılıp yıkılmıştır.

Birçok mezhep mensubunun bir arada yaşamakta olduğu Tahert'te, o dönemde doğu ile karşılaştırıldığında mezhep kavgalarının ciddi bir şekilde yaşanmadığı görülecektir.⁴⁸⁰ Bazen bu mezheplere mensup olan önde gelen âlimler bir araya gelmiş, halka açık tartışmalar yapmıştır. Tartışma sonunda kimin haklı olduğunun çok da bir önemi olmamıştır. Çünkü burada kimin haklı olduğunu belirlemesinden ziyade, kimin ne dediğinin belirlemesi önemlidir.⁴⁸¹

⁴⁷⁸ Mehmet Salih Arı, s.170.

⁴⁷⁹ Muhammed İsa Hariri, s. 197.

⁴⁸⁰ Dercini, I, s. 43

⁴⁸¹ Mehmet Salih Arı, s.176-177.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

MİDRARİ DEVLETİ İLE RÜSTEMİ DEVLETİ'NİN DİĞER DEVLETLERLE MÜNASEBETLERİ

1.MİDRARİLER DEVLETİ'NİN DİĞER DEVLETLERLE MÜNASEBETLERİ

Midrari Devleti, yakın komşularından olan İbazi Rüstemiler, yöneticileri Alevi olan İdrisiler, Sunni Ağlebiler, Şii Fatımiler ile yakın ilişkiler içerisinde olmuştur. Bunun yanında dini, siyasi, ticari ve sosyal ilişki içerisinde bulunduğu Abbasiler ve Endülüs Emevileri vardır.

Midrarilerin kurulduğu coğrafyaya baktığımızda az da olsa kenarda kalan bir yerde bulunmaktadır. Sicilmase'nin ele geçirilmesi ile beraber toplum göçebe hayatı bırakmış ve yöneticilerin de yönlendirmesiyle yerleşik hayata geçmişlerdir. Henüz daha kurumlarının yeni oluşmasından belki de kendilerini güven içerisinde hissetmedikleri için devletler arasında tarafsızlık ilkesine dayanan bir siyasi politika izledikleri görülmektedir. Abbasi Devleti'ni ortak düşmanları olarak gören Midrariler, Rüstemiler, İdrisiler, Fatımiler ve Endülüs Emevileri bu devlete sık sık başkaldırıp hâkimiyetini kabul etmek istememiştir.

1.1. Midrari Devleti'nin Abbasilerle Olan Münasebeti

Abbasilerin İktidara gelmesi Emevi idaresinden memnun olmayan grupların lider kadrolarının temsil ettiği ve öncülüğünü yaptığı yoğun bir propaganda ve teşkilatlanmış büyük bir kitlenin faaliyeti neticesinde mümkün olmuştur. Emevi halifelerinin yaklaşık bir asır kadar devam eden yönetimlerinde edindikleri siyasi düşünceler ve yaptıkları işler geniş bir alana yayılmış bulunan İslam toplumu içinde gayri memnun farklı unsurların ortaya çıkmasına ve sonunda Emevi hanedanının yıkılmasına ve Abbasi Devleti'nin kurulmasına yol açmıştır.⁴⁸²

Abbasi İhtilaline karşı hiçbir şey yapamayan son Emevi halifesi II. Mervan'ın Cemaziyelahir 132/Ocak 750 tarihinde Zap suyu kenarında yapılan savaşta mağlup olması, Şam'ın ele geçirilmesi ve savaş alanından kurtulmayı başaran II. Merva'nın

⁴⁸² Hakki Dursun Yıldız, "Abbasiler", *DİA*, İstanbul 1988, c. I, s.31.

öldürülmesiyle birlikte Emevi Devleti tarihe karışırken, H.132/M.750 yılında Abbasi Devleti de resmen kurulmuş oldu.⁴⁸³

Midrariler'in Abbasilerle olan münasebeti çok eskilere dayanmaktadır. Buna değinmekte yarar vardır. Siffin savaşından sonra ortaya çıkan Haricîler, Emeviler döneminde olduğu gibi Abbasiler döneminde de isyan etmişlerdir. Eylemlerini daha çok, Kufe, Musul, Basra, el-Cezire ve Arap yarımadasında çeşitli isyanlar çıkartarak devlet otoritesinin zayıflamasına neden olmuşlardır.⁴⁸⁴

Midrari Devleti ile Abbasi devleti arasındaki ilişkilere geçmeden önce Emevilerin son dönemlerinde Kuzey Afrika'da gerçekleşen isyanlar önem arz etmektedir. Aynı zamanda Hariciliğin kolu olan Sufriyye'nin Kuzey Afrika'ya nasıl ulaştığı ve nasıl yayıldığını izah edilmesi gerekmektedir.

Emeviler devrinde Haricilerin sürekli baskı altında tutulması ve özellikle Haccac zamanında izlenen sert politikalar, Haricilerin Kuzey Afrika'ya gitmeye zorlamıştır.⁴⁸⁵ Bu bölgede kendi mezheplerinin propagandasını yaparak taraftar kazanan Haricilerin en ılımlı iki kolu olan Sufriyye ve İbadiyye kolu olmuştur.⁴⁸⁶

Sufriyye mezhebinin fikirlerini Kuzey Afrika'ya götüren kişinin, Abdullah b. Abbasın azatlısı ve öğrencisi olan İkrime el-Berberi olduğu ifade edilmektedir.⁴⁸⁷ Kuzey Afrika'ya giden İkrime, orada Sufriyye fırkasının fikirlerini yaymaya başlamıştır.⁴⁸⁸ Özellikle Mağrib'e gönderilen valilerin halka kötü davranmaları ve halkı sürekli aşağılayan ırkçı tavırlar sergilemeleri üzerine Berberileri Hariciliğe yöneltmiştir.⁴⁸⁹

Sonuç olarak gerek Emevilerin son zamanlarında gerekse Abbasiler zamanında birden çok Harici Berberi ayaklanmaları meydana gelmiştir.

Sufriyye fırkasının Kuzey Afrika'daki ilk faaliyetleri Meysere El-Medgari'nin H.122/ M.739 senesinde başlattığı isyanla görülmüştür. Sufriilere liderlik yapan Meysere el-Medgari, isyan ederek Tanca'da bulunan Ömer b. Abdullah el-Muradi'yi öldürmüştür. Daha sonra Sus⁴⁹⁰ şehrinde bulunan İsmail b. Ubeydullah'ı da

⁴⁸³ Mesudi, *Murucu'z-Zeheb*, III, 260; Taberi, VII, 421; İbn Kuteybe, *el-İmame*, II, 119-120.

⁴⁸⁴ Mehmet Çakırtaş, *a.g.e.*, s.112; Hakkı Dursun Yıldız, "Abbasiler", *DİA*, c.I, s.31.

⁴⁸⁵ Halit Kars, *a.g.t.*, s. 73.

⁴⁸⁶ Halit Kars, *a.g.t.*, s. 74.

⁴⁸⁷ Vercelani, s.42.

⁴⁸⁸ Zehebi, *Siyer*, V, s.20.

⁴⁸⁹ Hakkı Dursun Yıldız, "Berberiler", *DİA*, İstanbul 1992, V, s.478-483; G. Yver, "Berberiler", *İA*, MEB yay., İstanbul 1961, II, s. 526.

⁴⁹⁰ Mağrib'de, Atlas Okyanusu sahilinde, kuzey, güney ve doğu olmak üzere üç tarafı denizle çevrili ve Kayrevân'a 30 mil mesafede bir şehirdir. (Yakut el-Hamevî, *Mucem*, III, 190-192.)

öldürmüştür.⁴⁹¹ Olanları haber alan Ubeydullah b. Habbab, Habib b. Ebi Abde'yi Meysere el-Medgari'nin üzerine gönderdi. Aynı zamanda Halid b. Ebi Habib el-Fihri'yi de Meysere el-Medgari'nin üzerine gönderdi. Her iki ordu karşı karşı gelmiş ve meydana gelen şiddetli çarpışmaların ardında Meysere Tanca'ya sığınmak zorunda kalmıştır. Bunun üzerine Meysere azledilerek yerine Halid b. Humeyd ez-Zenati'yi seçmişlerdir.⁴⁹² Bununla birlikte bu dönemde Ukkâşe b. Eyyüb Fezari ve Abdulvahid b. Yezid el-Hevvari isyanları da çıkmıştır.⁴⁹³

Sufrielerin Emeviler döneminde Kuzey Afrika'daki faaliyetlerine Abbasiler devrinde de devam ettirmişlerdir. Verfecüme kabilesinin Sufri lideri olan Asım b. Cemil'in Habib b. Abdurrahman ile yaptığı mücadele sonucunda Kayrevan'ı istila etmesi, Sicilmase ve Tilimsan bölgelerinde, kendi yönetimlerini kurma şansını elde ettikleri isyanlar önemlidir.⁴⁹⁴

Midrariler ile Abbasiler arasındaki ilişki ise köklü bir düşmanlığa dayanmaktadır. Ancak merkezden uzakta olması sebebiyle aralarında direk bir çatışma olmamıştır. Abbasiler, Ağlebiler aracılığıyla bu bölgedeki ilişkilerini devam ettirmiştir. Midrari yöneticilerinden Ebu'l Kasım Semku belki de siyasi bir strateji olarak Abbasi halifesine bağlılığını bildirip onlar adına hutbe okutmuştur. Ebu'l Kasım'dan sonra gelen yöneticilerde aynı stratejiyi devam ettirmeyi uygun görmüşler ve hutbeyi Abbasiler adına okutmaya devam etmişlerdir. Bu siyaset tarzının benimsenmesinde güç dengelerinin gözetilmesi etkilidir.⁴⁹⁵

1.2. Midrariler Devleti'nin Ağlebilerle Olan Münasebeti

Midrariler ile Ağlebiler arasındaki ilişkiye baktığımızda bu ilişkinin Sicilmase ile sınırlı kalmayıp Bağdat'a kadar uzandığını görmekteyiz. İfrıkiyye'de kurulan Ağlebi Devleti, Abbasi Devleti'ne sevgi ve yüce bir bağlılık duygusuyla bağlıdır. Adeta Ağlebiler, Abbasi Devleti'nin bölgedeki gücünü temsil etmiş ve bu bölgede onlar adına hareket etmiştir.⁴⁹⁶ Bu yüzden de Abbasi Devleti'nin düşmanı olarak gördükleri Midrari Devleti'ne onlar da düşmandır. Ancak bu düşmanlık aralarında sıcak bir çatışmaya dönüşmemiştir.

⁴⁹¹ İbnu'l-Esîr, *el-Kamil*, IV, s. 416.

⁴⁹² İbnu'l-Esîr, *el-Kamil*, IV, s. 416-717; İbn Haldun, IV, s. 241-242.

⁴⁹³ İbnu'l-Esîr, *el-Kamil*, IV, s. 717.

⁴⁹⁴ Halit Kars, a.g.t., s. 74.

⁴⁹⁵ Vefa Yakup Cibril Bernavi, a.g.t. s. 62.

⁴⁹⁶ Muhittin Kapanşahin, *Ağlebiler (800-909)*, Yalın yay., İstanbul 2013, s. 260-261.

Belki de bu iki devlet arasındaki ilişkinin sıcak bir çatışmaya dönüşmemesinin bir sebebi de Ağlebiler'in Mağrib yerine Akdeniz havzasında genişleme politikası izlemesi ve bu bölgeden ellerini çekmesidir. Ancak Sicilmase ve Kayrevan arasında savaşların olmaması karşılıklı bir dostluğun olduğu anlamına gelmemektedir. İki tarafta savaşmak için yeterli askeri bir güce sahip olmadığı için savaş baltalarını çıkarmamıştır. Midrari Emiri tarafından Fatımilerin kurucusu Ubeydullah el-Mehdi Sicilmase de tutuklanarak hapse atılmıştır. Bu olay ortak düşman olarak görülen Şiiliğe karşı beraber hareket etme şansı tanısa da Ağlebi ve Midrari emirlikleri arasındaki siyasi ve mezhepsel ihtilaf, aralarındaki yakınlaşmaya engel olmaktadır. Midrariler, komşusu Rüstemiler ile yakınlaşmış, ortak düşmanları olan Ağlebilere karşı koyabilmek için ortak hareket etmişlerdir.⁴⁹⁷

1.3. Midrariler Devleti'nin Endülüs Emevi Devleti İle Olan Münasebeti

Midrari Devleti, İspanya'da kurulan Endülüs Emevileriyle menfaat esasına dayanan bir ilişki içerisinde olmuştur. Fatımiler ile mezhepsel farklılıklar sorunlara sebep olurken bu durum Endülüs Emevileri ile söz konusu olmamıştır. Mezhepsel farklılık ve aralarındaki coğrafi uzaklık bir sorun teşkil etmemiştir.

Endülüs Emevileri aralarının iyi olmadığı Abbasilere karşı Kuzey Afrika'daki Berberi kabilelerle iyi ilişkiler içerisinde olmuştur. Her iki tarafın da ortak düşmanı Abbasiler olunca beraber hareket etmek daha faydalı olmuştur. Ağlabilerle mücadele konusunda Endülüs Emevileri Midrari Devleti'nden faydalanma şeklinde bir siyaset izlemiştir. Zira Ağlebiler ile Endülüs Emevileri arasındaki ilişki Abbasilerle Emeviler arasındaki düşmanlıkla ilişkili şekillenmiştir. Bu yüzden aralarındaki ilişki düşmanlık ruhu barındırmaktadır. Ta ki Şii Fatımi Devleti'nin ortaya çıkış sürecine kadar aralarında dostane bir ilişki söz konusu olsa da Fatımilerin Rüstemi Devleti'ni ortadan kaldırıp Midrarileri hâkimiyeti altına alma sürecinde Endülüs Emevilerinin Midrari Devleti'ne yardım etmediği görülmektedir.⁴⁹⁸

Son olarak Endülüs Emevi halifesi adına hareket eden Mağrave kabilesi reisi Hazrun b. el-Fulful Sicilmase üzerine giderek Midrari yöneticisi el-Mu'tez Billah Ebu

⁴⁹⁷ Kalkaşandi, V, s. 163; İbn Haldun, el-İber, VI, 173.

⁴⁹⁸ Muhammed İsa Hariri, s. 190

Muhammed'i öldürerek Midrari Devleti'ni ortadan kaldırmıştır (366-976). Böylece Sicilmase ve çevresi Endülüs Emevi Devleti'nin hâkimiyeti altına girmiştir.⁴⁹⁹

1.4. Midrariler Devleti'nin İdrisilerle Olan Münasebeti

İdrisiler, Endülüs Emevilerinden sonra Bağdat'taki Abbasi Devleti'nden ayrılarak uzak batıda kurulan ilk Ehl-i Beyt devletidir. Aynı zamanda Kuzey Afrika bölgesinde Şia'nın da kurmuş olduğu ilk devlet olma özelliğine sahiptir. Hüseyin b. Ali'nin isyanı üzerine meydana gelen Fah Savaşı (169/786) sırasında İdris b. Abdullah b. Hasan b. Ali Abbasi ordusunun kuşatmasından kaçarak Mağrib'e gitmiş ve orada İdrisiler Devletini kurmuştur.⁵⁰⁰

İdrisiler, Abbasilerden uzak bir bölgede kuruldukları için bu devletin baskısından da kurtulmuşlardır. Devletin kurucusu I. İdris peygamber torunu olduğu ve hiçbir kabile başka bir kabileden birisini lider olarak kabul etmediğinden çeşitli kabileler onun etrafında toplanarak bir devlet kurmasını desteklemişlerdir. İdrisiler, bir dönem Hariciler tarafından parçalanmak üzereyken peygamber soyuna mensup olmaları sebebiyle halkın desteğini alarak varlıklarını devam ettirmişlerdir.⁵⁰¹

I. İdris, devleti kurduktan sonra önce kuvvetli bir ordu oluşturarak Yahudi, Hristiyan ve Mecusilerin yaşadığı Tadla'yı sonra da Sela, Tamesna'yı ve son olarak da Tilimsan'ı hâkimiyetine aldı. Buralardan gelen zekâtlarla ekonomik olarak güçlenen I. İdris, Fas şehrini kurarak imar faaliyetlerine girişti. İdris vefat edinceye kadar Fas'ın kuzeyini ve güneyde Burak nehrine kadar olan bölgeyi kontrol altına almıştır. Bölgedeki diğer Berberi kabilelerinin kabul etmesiyle beraber İdrisi Devleti de büyümüştür. Devletin sınırları Keyravan'dan Atlas Okyanusuna kadar uzanmıştır.⁵⁰²

Bu gelişmeler karşısında Harun Reşid, bölgeye ordu göndermek istediye de Mağrib bölgesinin merkeze çok uzak olması sebebiyle gönderememiştir. Zaten bu dönemde I. İdris'in başı kardeşi Yahya b. Abdullah ile dertteydi. Veziri Bermeke'nin yönlendirmesiyle düzenlenen suikast sonucunda I. İdris zehirlenerek öldürülmüş. Harun Reşid düzenlediği bu suikastla I. İdris'i öldürmeyi başarsa da İdrisiler Devleti'ni ortadan kaldırmayı başaramamıştır.

⁴⁹⁹ Kalkaşandi, V, s. 167.

⁵⁰⁰ Taberi, IV, 600.

⁵⁰¹ Muhammed Razuk, "İdrisiler", *DİA*, İstanbul 2000, XXI, s.495-497.

⁵⁰² Hasan İbrahim Hasan, a.g.e. , İstanbul, 1987, II, 36.

Midrari Devleti'nin komşusu, aralarının pek de iyi olmadığı Fas merkezli, halkı Sünni yöneticileri ise Arap olan İdrisilerdir. Her iki devletin de arasındaki mezhepsel farklılık aralarının açık olmasında etkili olmuştur. Aralarında Fas bölgesindeki kabileler üzerinde hâkimiyet kurma mücadelesi vardır. Tüm bunlara rağmen her ikisinin de ortak düşmanı Abbasi Devleti olunca birbirleriyle çatışma yoluna pek girmemişlerdir. İlişkileri hep durgun ve soğuk olmasına rağmen aralarındaki ticaret devam etmiştir.

1.5. Midrariler Devleti'nin Şii-Fatimilerle Olan Münasebeti

Fatimiler, kendilerini soy olarak Hz. Peygamber'in kızı ve Hz. Ali'nin eşi Fatıma'ya dayandırmaktadırlar. Fatimi Devleti Kuzey Afrika'da ortaya çıktı. Fatimiler Devleti İsmailiyye mezhebinin fikirlerini benimsemiştir.⁵⁰³

Emeviler devrinde ciddi baskılara ve sıkıntılara maruz kalan Şiiler, Abbasiler devrinde daha büyük sıkıntılara ve baskılara maruz kaldılar. Tüm bu baskılara rağmen Şiiler kendi siyasi düşüncelerini yaymaktan vazgeçemediler.⁵⁰⁴

Şiiler, hem Emevilerin hem de daha sonra Abbasilerin baskıları ve tehditleri sonucu merkezden uzak olan Kuzey Afrika, Taberistan, Yemen, Deylem vs. bölgelere gitmişlerdir. Gittikleri yerlerde faaliyetlerini sürdürdüler. Bu amaçla bu bölgelere sistemli bir şekilde dailerini gönderdiler. Şii imamları da gizlenmeye ve davetlerini gizlice yaymaya başladılar. Bu gizlilik dönemi, İsmaili dailerden Ebu Abdullah eş-Şii'nin Mağrib'te uygun bir ortam hazırladıktan sonra Ubeydullah el-Mehdi'yi Mağrib'e davet etti. 6 Ocak 910 senesinde Ubeydullah el-Mehdi adına hutbeler okutuldu. Okutulan hutbelerde "Emiru'l-Müminin" denildi. Böylece gönderilen dailerin propagandaları sonucunda Şii Fatimi hilafeti kurulmuş oldu.⁵⁰⁵

Midrarilerin son dönemlerinde ortaya çıkan ve bölgedeki tüm diğer devletlerin de ortak düşmanı olan Şii Fatimiler ile oldukça gerilimli ilişkiler söz konusudur. İlk başlarda ikisinin de ortak düşmanı olan Abbasilere karşı kısmen de olsa beraber hareket etmekte bir sakınca görmemişlerdir.

II. Elyesa son zamanlarına geldiğinde Şii Fatimiler'in hâkimiyeti altına girmek zorunda kalmıştır. Kuzey Afrika'da İsmaili devletini yöneten Ebu Abdullah eş-Şii, Fatimiler'in kurucusu Ubeydullah el-Mehdi'yi Kuzey Afrika'ya davet etmiştir.

⁵⁰³ Muhammed Ebu Zehra, *İslam'da Siyasi ve İtikadi Mezhepler Tarihi*, s. 65; Aydın Çelik, "Fatimiler Devletinin Kuruluşu", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Elazığ 2005, c. 15, sy., 2, s. 442.

⁵⁰⁴ Komisyon, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, c.3, s. 117.

⁵⁰⁵ İbnu'l-Esîr, *el-Kamil*, VI, s. 596; Nihat Yazılıtaş, "Fatimi Ordusunu Meydana Getiren Etnik Unsurlar", *Türkiye Araştırmalar Dergisi*, sy., ty., s. 190.

Ubeydullah, oğlunu ve adamlarını da yanına alarak tacir görünümünde bölgeye girmiştir. Sicilmase'ye kadar gelen Ubeydullah el-Mehdi II. Elyesa'ya takdim ettiği hediyelerle gönlünü kazanmayı başarmıştır. Ancak Harici-İbazi olan II. Elyesa, Abbasiler ile iyi ilişkiler içinde bulunmuştur. Abbasi halifesinin emri, Ağlebi emirinin isteği üzerine Ubeydullah'ı ve oğlunu tutuklatmıştır. Bu durumu haber alan Ebu Abdullah eş-Şii, Kitame kabilesinden oluşturduğu ordunun başında İfrikiye'den yola çıkarak önce Tahert'teki Rüstemileri itaat altına almış, ardından 909 tarihinde Sicilmase kentini kuşatmıştır. Elyesa ise bu ordu karşısında fazla direnememiş ve yenilgiye uğramıştır. Ebu Abdullah eş-Şii böylece Ubeydullah'ı ve oğlunu tutsaklıktan kurtarmıştır. Beklenen imamın Ubeydullah olduğunu söyleyerek de bütün hak ve yetkilerini ona devretmiştir. Ubeydullah bu görev kendisine verildikten sonra Sicilmase'de kırk gün kadar kalmıştır. Bu süre zarfı içerisinde çoğunluğu Şii olan Der'a ve Sus bölgelerinden gelen heyetleri kabul etmiştir. II. Elyesa ise Fatimi askerleri tarafından yakalanıp hapse atılmıştır. Hapiste iken tuttuğu ölüm orucu yüzünden hayatını kaybetmiştir.⁵⁰⁶

Ebu Abdullah eş-Şii bölgeden ayrılırken vali olarak İbrahim b. Galib el-Mezati'yi yanında bir muhafız birliği ile beraber bırakmıştır. Muhafızların sayıca azlığını fırsat olarak değerlendiren Midrariler, Şiilerden hoşlanmayan halkında desteğini alarak Fatimi ordusunun ayrılmasından elli gün sonra çıkardıkları bir isyan sonucunda yönetimi tekrardan ele geçirmişlerdir. Valiyi ve muhafızları ise öldürmüşlerdir. Böylece ülkenin idaresi tekrardan Midrarilerin eline geçmiştir 297(910).⁵⁰⁷

Fatimilerin tayin etmiş olduğu İbrahim b. Galib el-Mezati'nin öldürülmesinin ardından bu kez devletin idaresine Vasul el-Feth b. Meymun geçmiştir. Fakat yaşı devleti yönetemeyecek kadar küçük olduğu için devleti yönetmede pek etkili olamamıştır.

Vasul el-Feth b.Meymun'un ölümünden sonra yönetime kardeşi Ahmed b. Meymun b. Midrar geçmiştir. Onun idareciliğinin beşinci yılında Tahert valisi Mesale b. Habbus el-Kitami tarafından Sicilmase ikinci kez kuşatıldı. Mesale kuşatmanın ardından Midrarilerden Şiiliği benimsemiş Fatimi Devleti'ne bağlı birini vali olarak bırakmıştır. Fakat çıkardığı isyanla yönetimi tekrardan Ahmed b. Meymun ele

⁵⁰⁶Vefa Yakup Cibril Bernavi, a.g.t. s.37-38.

⁵⁰⁷Vefa Yakup Cibril Bernavi, a.g.t. s. 37-38.

geçirmiştir. Bu hadise üzerine Mesale ise halka şiddetli bir baskı yapmış ve Ahmed b. Meymun'u yakalatarak idaresine son vermiştir.⁵⁰⁸

Fatimîlerin atadığı Şîî valisi Mesâle b. Habbûs Sicilmâse'yi işgal ettikten sonra Şîî Fatimî Devletine bağlı kalacak şekilde Midrarîler'den Ahmet b. Meymûn'un amcasının oğlu Mu'tez b. Muhammed b. Sâvûr b. Midrar'ı yönetici olarak atadı. Mu'tez yaklaşık 12 yıl Midrari Devletini yönetti. Ancak 12 yıl boyunca Fatimîler adına hareket ederek onlara sadık kalmıştır.⁵⁰⁹

Mu'tez'in vefatından sonra yerine geçen Muntasır Muhammed, Devleti yaklaşık on yıl yönetti. Bu süre zarfında Fatimiler Devletine bağlı kalmış ve devletini onlar adına idare etmiştir.⁵¹⁰

Muhammed b. el-Feth, idareyi ele geçirir geçirmez Fatimî imamı Şîî el-Mehdi'ye olan bağlılığı sonlandırdı. Aynı zamanda Sufri-İbâzî olan mezhebini de terk eden Muhammed b. el-Feth, Sünnî-Malikiîliği kabul etmiştir. Bu husustaki kararını belki de Endülüs Emevî Devletiyle olan ilişkileri sonucunda vermiş olabilir. Öte yandan hutbeleri de Sünnî Abbasî halifelerinin adına okutmaya başlamıştır. Daha sonra da 'Emirü'l-Mü'minîn Şâkir Lillâh' unvanıyla anılmıştır. 'Şâkiriyye' adıyla da para bastırmıştır. Zamanında adalet, emniyet ve istikrar sağlanmıştır. Onun bu eylemleri Fatimîleri kızdırmıştır. Fatimî halifesi Mu'iz Lidinillâh, Cevher es-Sıkkîlî isimli komutanını bölgeye sevk etmiştir. Cevher, Sicilmâse'ye yürüyünce onunla savaşmayı göze alamayan Muhammed b. el-Feth ailesiyle beraber gizlice şehri terk ederek Teskirât adı verilen bir kaleye sığınmıştır. Fatimî komutanın şehre girdikten sonra durum hakkında malumat toplamak için tebdil-i kıyafetle şehre giren Muhammed b. el-Feth, Metgâre kabilesi tarafından yakalanarak Cevher es-Sıkkîlî'ye teslim edilmiştir. Cevher onu tutuklayıp Kayrevan'a göndermiştir. Rakka'da da hapsedilen Muhammed, orada ölmüştür.⁵¹¹

El-Muntasır Billâh'ın idareye ne zaman geldiğine dair bir bilgi bulunmamaktadır. Bu dönemlerde Endülüs Emevî Devleti güçlenmiş ve siyasi olarak belirleyici duruma gelmişti. Öte yandan Mağrib bölgesinde Şîî Fatimîlere karşı belirgin bir hoşnutsuzluk ortaya çıkmıştır. Bundan dolayı bölgedeki bazı kabileler Endülüs Emevî Devletine yaklaşmıştır. Bunlardan Zenata kabilesi Endülüs ile yardımlaşıyor ve

⁵⁰⁸ İbn Haldun, a.g.e. , VI, s. 173; Kalkaşandî, *Subhu'l-A'şâ fi Sinâati'l-İnşâ*, V, s. 166.

⁵⁰⁹ İbn Haldûn, *Tarihu İbn Haldûn*, VI, s. 173; Kalkaşandî, *Subhu'l-A'şâ fi Sinâati'l-İnşâ*, V, s. 166.

⁵¹⁰ Vefa Yakup Cibril Bernavi, a.g.t. s. 40.

⁵¹¹ İbrahim Harekât, "a.g.m.", *DİA*, XXX, s. 15.

Fatımîlere karşı mücadele ediyordu. Fatımîler bu karışıklıklarla uğraşırken eş-Şâkir Lillâh Muhammed'in oğlu da bu fırsattan faydalanarak Cevher es-Sıkkîlî'nin atamış olduğu Sicilmâse idaresine karşı ayaklanmış ve idareyi ele geçirmiştir. El-Muntasır "Billâh" unvanını almış ve kardeşi Ebu Muhammed tarafından tahttan indirilinceye kadar yönetimde kalmıştır.⁵¹²

Mu'tez Billah Ebu Muhammed b. Emiri'l-Mü'minin eş-Şakir Lillah Muhammed b. el-Feth b. el-Emir b. Midrar, kardeşi el-Muntasır Billâh'ı öldürerek yönetimi ele geçirmiştir. 'el-Mu'tez de "Billâh" unvanını almıştır. Onun döneminde Miknâse kabilesi zayıflamış ve güç kaybetmeye başlamıştır. Buna karşın Zenata kabilesinin gücü artmıştır. Bazı kabileler Endülüs Emevî Devletiyle iyi ilişkiler kurmaya başlamışlardır. Endülüs Emevî halifesi tarafından Sicilmâse'ye vali olarak atanan Mağrâve kabilesi reisi Hazrûn b. el-Fulfûl, Sicilmâse'ye girerek Midrarî Devletinin hâkimiyetine son vermiştir.⁵¹³

2. RÜSTEMİ DEVLETİ'NİN DİĞER DEVLETLERLE MÜNASETLERİ

Rüstemiler h.160/m.777 senesinde Abbasiler döneminde Kuzey Afrika'da kurulmuştur. Her devlette olduğu gibi Rüstemiler devletinin de komşu devletlere gerek olumlu gerekse olumsuz yönden münasebetleri olmuştur. Endülüs devleti ve Midrarilerle dostane ilişkiler kuran Rüstemiler Devleti, Ağlebiler ile dostane ilişkiler kuramamıştır. Aynı zamanda Abbasilerle de ilişkiler gergindi. İdrisler devleti ile daha çok mezhebi çatışmalar olmuştur. Rütemi Devleti, Ağlebiler, Endülüs Emeviler, Midrariler ve İdrisilerle komşu olmuştur.

2.1. Rüstemiler Devleti'nin Abbasilerle Olan Münasebeti

Emeviler devletine karşı yaptığı ihtilal sonucunda yönetimi ele geçiren Abbasiler Devleti, merkezi yönetimin iç problemlerle uğraşması neticesinde merkeze uzak olan yerleri kaybetmiştir.

Abbasiler'in kuruluş yıllarında Berberiler'in toplu olarak katılması ile güçlenen Hariciler Kuzey Afrika'da çeşitli isyanlar çıkardılar. H.141/M.758 yılında ayaklanan Verfecume kabilesi Kayrevan'ı işgal ederek burada üç yıl hâkimiyet sürdürdü. Heware ve Zenate kabileleri de Trablus, Miknase ve Sicilmase bölgelerini istila ettiler. Hariciler'in

⁵¹² Vefa Yakup Cibril Bernavi, a.g.t. s. 43.

⁵¹³ İbn Haldûn, *Tarihu İbn Haldûn*, VI, s. 172; Kalkaşandî, *Subhu'l-A'şâ fi Sinâati'l-İnşâ*, V, s. 167.

İbaziyye koluna mensup olan Abdurrahman b. Rüstem, Tahert'te Rüstemiler Devletini kurdu.⁵¹⁴

Rüstemiler Devleti kurulmadan önce Hameletü'l ilm (ilim taşıyıcıları) olarak bilinen Abdurrahman b. Rüstem, Ebu Davud en-Nefzavi, İsmail b. Dirar el-Ğadamisi, Ebu'l Hattab Abdula'la b. es-Semh el-Meafiri ve Asım b. Sidrati'den oluşan heyet Basra'da belli bir eğitimden geçtikten sonra hocaları Ebu Ubeyde'nin talimatıyla devlet kurmak üzere İfrikiyye'ye gelmişlerdir.⁵¹⁵

Abbasilerin Kuzey Afrika valisi olan İbnü'l Eş'as, Harici-İbadilerin seçmiş oldukları ilk imam olan Ebu'l Hattab'ı mağlup ederek onunla beraber askerlerini öldürmüştür. Bunun haberini alan Abdurrahman b. Rüstem, Kayrevan'dan ayrılarak muhkem ve korunabilir bir yere sığındı. Abdurrahman b. Rüstem'in etrafına İbadiler toplanmaya başladı. Bunun haberini alan İbnü'l Eş'as, Abdurrahman b. Rüstem'in üzerine yürüme kararı aldı. Ancak Abdurrahman b. Rüstem'in korunaklı bir yerde olmasından dolayı kuşatma başarısız oldu.

Daha sonra Kuzey Afrika valisi olan Ağleb b. Salim 768 senesinde öldürüldü. Bunun üzerine Abbasi Halifesi Mansur, Kuzey Afrika Valiliğine Ömer b. Hafs'ı atadı. Ömer b. Hafs'in amacı hem İbadileri hem de Sufriileri ortadan kaldırmaktı. Bu sebeple İbadiler ile Sufriiler Abbasilere karşı mücadele etmek için birlikte hareket etmek için anlaştilar. Yapılan savaşta Abdurrahman b. Rüstem mağlup oldu.⁵¹⁶

Abdurrahman b. Rüstem'den sonraki imamların döneminde de Abbasilerle olan ilişkiler devam etmiştir. Özellikle Ababsiler, Rüstemileri yıpratmak için Rüstemilerin içişlerine karışarak isyan eden isyancıları kendi himayesine almışlardır. Nitekim Eflah b. Abdulvahhab zamanında Neffas b. Nasr isyan etmiş ve daha sonra Abbasilere sığınmıştır.⁵¹⁷

Özellikle düşmanca ilişkiler Eflah b. Abdulvahhab döneminde zirveye çıkmıştır. Çünkü Eflah b. Abdulvahhab'ın oğlu Ebu'l Yakzan, Hac vazifesini yerine getirmek için Mekke'ye gitmiş ve orada Abbasiler tarafından yakalanarak hapsedilmiştir. Bununla beraber birtakım kültürel alışverişler de olmuştur. Basra'ya bin dinar gönderen Eflah b.

⁵¹⁴ Muhammed İsa Hariri, s. 187.

⁵¹⁵ Mehmet Salih Arı, s. 182.

⁵¹⁶ Muhammed İsa Hariri, s. 188.

⁵¹⁷ Dercini, s. 78-80.

Abdulvahhab, Abbasilerden kitap istemiştir. Onlar da kırk deve yükü kitap göndermiştir.⁵¹⁸

2.2. Rüstemiler Devleti'nin Ağlebilerle Olan Münasebeti

Ağlebiler Devleti'nin kurucusu olan İbrahim b. Ağleb, Halife Harun Reşid tarafından Kuzey Afrika'ya vali olarak atmasıyla Ağlebiler Devleti'nin temelleri atılmış oldu (184/800). Bölgede sürekli isyanların çıkması Abbasi Devletini zor durumda bırakıyordu.⁵¹⁹

İbrahim b. Ağleb, Kuzey Afrika valiliğine atandıktan hemen sonra, ülkede huzur ve güvenliği sağlamak için harekete geçti. İlk olarak 810 senesinde İmran b. Muhalled isyanını batıran İbrahim b. Ağleb, Tunus ve Mağrib'te çıkan isyanları da bastırmaya muvaffak oldu.⁵²⁰

Rüstemiler Devleti, Tahert şehrini merkez yaparak bölgeyi cazibe merkezi haline getirdi. Abdurrahman b. Rüstem'in yönetimiyle Rüstemiler'de on bir yıl barış ve sükun hâkimdi. Daha sonra vefat eden Abdurrahman b. Rüstem'in yerine oğlu Abdulvehhab geçti. Bu dönemde birçok isyanlar meydana gelmiştir. Devlet içerisindeki isyanları bastıran Abdulvehhab, Ağlebiler'in Trablus yakınlarındaki İbazileri katletmeleri nedeniyle Trablus'u 812 senesinde kuşattı. Bu durumu haber alan İbrahim b. Ağleb, isyanı bastırmak istemişse de ömrü buna yetmedi. 812 yılında vefat eden İbrahim b. Ağleb'in yerine oğlu Ebu'l Abbas Abdullah geçti. Bunun üzerine Ebu'l Abbas Abdullah şehrin iç kısımlarını İbazilere bırakarak onlarla anlaşmak zorunda kalmıştır.⁵²¹ Bu anlaşmadan sonra Abdulvehhab, Ağlebilerin elinde bulunan ve İbazilerin yoğunlukta olduğu Kabis ve etrafını ve Cerbe adasını almayı başarmıştır.⁵²²

Eflah b. Abdulvehhab Ağlebilerle dostane ilişkiler kurmaya çalışmıştır. Ancak Ağlebilerin lideri Muhammed b. Ağleb 853 yılında Tahert'e yakın bir yerde "Abbasiyye" kentini kurması ile ilişkilerin iyice bozulmasına neden oldu. Çünkü Eflah b. Abdulvehhab bu şehrin kuruluşunu Rüstemiler için bir tehdit olarak görüyordu.

⁵¹⁸ Mehmet Salih Arı, s. 185.

⁵¹⁹ Semra Kaya, *Ağlebi Devleti ve Akdeniz'deki Faaliyetleri 800-909*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Akdeniz Üniversitesi Akdeniz Uygarlıkları Araştırma Enstitüsü, Antalya 2019, s.44.

⁵²⁰ Abdülkerim Özeydin, "Ağlebiler", *DİA*, İstanbul 1988, I, 476.

⁵²¹ İbn Haldun, *el-İber*, Beyrut 1968, IV, 196-197.

⁵²² Semra Kaya, a.g.t., s. 44.

Bunun üzerine Eflah bu şehri yakıp yıkmıştır. Ancak Ağlebiler'in yaşadığı sorunlardan dolayı bu durumu suskunlukla geçiştir. ⁵²³

Rüstemiler'in Ağlebilerle olan ilişkileri dostça değildi. Çünkü Rüstemilerin gayesi topraklarına yeni topraklar katmaktı. Rüstemiler Hariciliğin İbadi koluna mensup iken, Ağlebiler ise Ehl-i Sünnet'in Maliki mezhebine bağlıydılar. Her iki devletin fikinsel anlamda siyasi düşünceleri birbirleriyle uyumlu değildi. ⁵²⁴

Abbasilerin onayı ile kurulan Ağlebiler, Rüstemiler Devleti'nin iç işlerine karışarak karışıklıkların çıkması için çaba göstermiş ve bazı isyancı grupları desteklemiştir. ⁵²⁵

İmam Ebu Hatim devrinde Ağlebiler ile Rüstmelerin safında yer alan Nefuse kabilesi arasında meydana gelen Manu Savaşında her iki taraftan 12.000 kişiye yakın insan öldürüldü. Bu savaştan sonra Nefuse kabilesi Rüstemilere yardım edemedi. Bu da Rüstemiler Devletinin yıkılışını hızlandırdı. ⁵²⁶

Sonuç olarak her iki devletin birbirleriyle mücadele etmesi ve kendi içerisindeki iç karışıklıklarla uğraşmaları her iki devleti de güçsüz duruma düşürdü. Böylece güçsüz olan her iki devlet de Fatımiler tarafından ortadan kaldırıldı. ⁵²⁷

Bütün bunlara rağmen Ağlebiler ile Rüstemiler arasında kültürel alışverişler devam etmiştir. Özellikle ilim merkezi itibarıyla Tahert ile Kayrevan'a ilim adamları karşılıklı olarak gidip gelmişlerdir. ⁵²⁸

Abdulvehhab'ın ölümünden sonra yerine geçen Ebu Sa'id Eflah, yaklaşık yarım asır süren hâkimiyeti boyunca babasının izlediği siyaseti takip etti. Ülke içindeki ayaklanmaları etkisiz hale getirdikten sonra Abbasi Devletine karşı Endülüs Emevi Devletiyle yapmış olduğu ittifakı devam ettirip komşusu olan Ağlebiler'i sindirmiştir. ⁵²⁹

2.3. Rüstemiler Devleti'nin Endülüs Emevi Devleti İle Olan Münasebeti⁵³⁰

Abdurrahman b. Rüstem'in vefatından sonra yerine oğlu Abdulvehhab b. Abdurrahman geçti. Abdulvehhab'ın dönemi biraz sancılı geçti. Çünkü bu dönemde patlak veren isyanlarla mücadele edilmiştir. Abdulvehhab uzun mücadeleden sonra

⁵²³ Mehmet Salih Arı, s. 185.

⁵²⁴ Mehmet Salih Arı, s. 186.

⁵²⁵ Muhammed İsa Hariri, s. 189.

⁵²⁶ Mehmet Salih Arı, s. 186.

⁵²⁷ Vercelani, s. 155.

⁵²⁸ Mehmet Salih Arı, s. 188.

⁵²⁹ Semra Kaya, a.g.t., s. 45.

⁵³⁰ Muhammed İsa Hariri, s. 196.

ülkesinde ancak huzuru sağlayabilmiştir. Bu isyanlar bastırıldıktan sonra Tahert iç savaşı geride bırakmış ve çevrede tanınan, sözüne itibar edilen güçlü bir yönetim merkezi haline geldi. Özellikle bu dönemde Endülüs Emevilerle siyasi ve ekonomik ilişkiler kurulmuştur.⁵³¹

Rüstemiler ile Endülüs Emeviler arasındaki dostluk ilişkileri çok eskilere dayanmaktadır. Abbasiler'in ihtilalinden sonra kaçarak Mağrib'e sığınan Abdurrahman b. Muaviye'ye Rüstemiler sahip çıkarak onu her türlü tehlikelerden korumuşlardır.⁵³²

Hem Rüstemilerin hem de Endülüs Emevilerin ortak düşmanı Abbasi Devleti idi. Bundan dolayı her iki devlet Abbasilere karşı dostane ilişkiler kurarak Abbasilere karşı güç birliği yapmışlardır. Bundan dolayı iki devlet arasında daima dostane ilişkiler olmuştur. Hatta bu dostane ilişkilerden Ağlebiler rahatsız oldu. Bunun için Tahert yakınlarında Abbasiye şehrini kurdu.⁵³³ Bu şehri kurmanın amacı ise Rüstemiler ile Endülüs Emeviler arasındaki dostane ilişkinin önüne geçmektir. Bunun üzerine Eflah, bu şehri tehdit olarak görerek yerle bir etmiştir. Bu davranış Endülüs Emevi Devletini son derece memnun etmiştir. Endülüs'ten imam Eflah'a değerli hediyeler gönderilmiştir.⁵³⁴

Endülüs Emevi Devleti ile Ağlebiler ve İdrisiler arasında sorunlar vardı. Bunu bilen Rüstemiler Devletinin idarecileri bu durumdan faydalanarak Endülüs Emevi Devletiyle iyi ilişkiler kurmuştur. Endülüslü tüccarlar Rüstemiler'den yünlü dokumaları, küçük ve büyük baş hayvanları, zeytin ve zeytinyağı alıyorlardı. Sudan ve Gana'dan getirilen deri, fildişi ve altın alıyorlardı.⁵³⁵

Bu iki devlet arasındaki ilişkiler ticaretle kalmayıp aralarındaki dostane ilişkileri daha da sağlamlaştırmak için birbirlerine elçiler göndermişlerdir. Aynı zamanda birbirlerine askeri ve idari konularda da yardım etmişlerdir.⁵³⁶ Tahert'in dört kapısından birinin isminin Endülüs Kapısı (Babu'l-Endülüs) olması iki devlet arasındaki dostane ilişkiyi göstermesi adına önem arz etmektedir.⁵³⁷

Tahert şehri büyük bir ilim merkezi haline gelmişti. Yaklaşık 300.000 cilt kitabı bünyesinde barındıran Masumiye Kütühanesini kuran Rüstemiler, sahip olduğu bu dev kütüphane ile diğer devletlerin dikkatini üzerine çekmiştir. Tahert şehrinin büyük bir

⁵³¹ Vercilani, s. 89; Eş-Şemmahi, II, 272.

⁵³² Mehmet Salih Arı, s. 189.

⁵³³ İbn Haldun, *el-İber*, IV, 256.

⁵³⁴ İbnu'l-Esîr, *el-Kamil*, VI, s. 70.

⁵³⁵ Muhammed İsa Hariri, s. 197.; M.Mahfuz Söylemez, a.g.m, c.10, sy.1, Bahar 2015, s. 26

⁵³⁶ Muhammed İsa Hariri, s. 216-217..

⁵³⁷ Dercini, s. 42; Mehmet Salih Arı, s. 191.

ilim merkezi haline gelmesi Endülüs Emevi Devleti ile kurulan iyi ilişkilerin önemli etkisi olmuştur. İki devletin ilim adamları sürekli birbirlerine giderek ilmi tartışmalar yapmışlardır. Aynı zamanda Endülüslü bazı zevatın doğuda yazılan bazı kitapları temin etmişlerdir. Tahertlilerin de Endülüs'te yazılan eserlerden bazısını doğuya ulaştırmışlardır.⁵³⁸

2.4. Rüstemiler Devleti'nin Midrarilerle Olan Münasebeti

Harici-Sufriler'in kurmuş olduğu Midrariler Devleti, Rüstemiler'in güney batısında yer almaktadır.⁵³⁹Rüstemiler ile Midrariler'in her ikisi Hariciler tarafından kurulduğu için aralarındaki ilişkiler hep dostane olmuştur. Rüstemiler Devleti Hariciliğin İbadi koluna⁵⁴⁰, Midrariler Devleti ise Hariciliğin Sufriyye koluna mensuptur.⁵⁴¹

Rüstemiler dost oldukları Sufri Midrarilerle inanç bakımından da birbirleriyle benzerlik içerisindedirler. Belki de benzer inanç biçimlerine sahip oldukları için bu iki devlet birbirleriyle hep dost kalabilmeyi başarmış herhangi bir çatışma içerisine girmemişlerdir. Zaten dostane bir hava içerisinde olan bu ilişkilerini siyasi bir evlilikle de taçlandırmışlardır. Rüstemilerin yöneticisi Abdurrahman b. Rüstem'in kızı Erva'yı Midrari idarecilerinden Elyesa b. Ebi'l-Kasım oğlu Midrar ile evlendirerek dostluklarını daha da güçlendirmiştir.⁵⁴² Bu evlilik sayesinde Rüstemiler'in güney sınırı güvenlik altına alınarak her iki devlet arasında iyi ilişkilerin gelişmesini sağlamıştır.⁵⁴³

Bu iki dost devletin ticari ilişkileri de çok hareketliydi. Rüstemilerin ticaret kervanları Senegal, Gana ve Sudan'a gittiklerinde Sicilmase'ye uğruyorlardı. Bu ticaret kervanları Sicilmase'den geçerken orada yetişen itriyat, kına, kimyon, pamuk gibi bazı ürünleri ile bazı giysiler satın alıp Rüstemiler Devleti'ne götürüyorlardı.⁵⁴⁴

2.5. Rüstemiler Devleti'nin İdrisilerle Olan Münasebeti

Abbasi halifesi Hadi döneminde Hüseyin b. Ali Fah denilen yerde Abbasilere karşı isyan etti. Hadi bu isyanı bastırmak için Muhammed b. Süleyman'ı görevlendirdi.

⁵³⁸ M.Mahfuz Söylemez, a.g.m, c.10, sy.1, Bahar 2015, s. 30.

⁵³⁹ Mehmet Salih Arı, s. 191.

⁵⁴⁰ Nadir Özkuyumcu, "Rüstemiler", *DİA*, İstanbul 2008, XXXV, s. 295.

⁵⁴¹ İbrahim Harekat, "Midrariler", *DİA*, İstanbul 2005, XXX, s. 14.

⁵⁴² İbn Haldûn, *Tarihu İbn Haldûn*, VI, s. 172.

⁵⁴³ Mehmet Salih Arı, s. 193.

⁵⁴⁴ Muhammed İsa Hariri, s. 209.

İki ordu Fah bölgesinde karşı karşıya geldi. Yapılan çarpışmada Hüseyin b. Ali olmak üzere askerlerinin çoğu öldürüldü.⁵⁴⁵

Fah savaşında Yahya b. Abdullah ile İdris b. Abdullah kaçmayı başarmıştır. Yahya b. Abdullah Deylem'e, İdris b. Abdullah ise Mağrib'e kaçtı.⁵⁴⁶

İdris b. Abdullah Mağrib'e vardıktan sonra, Abbasi yönetimine karşı yoğun bir propaganda başlattı. Çok kısa sürede Mağrib'teki güçlü Berberi kabilelerini etkisi altına almayı başardı. Daha sonra birçok kabileyi etrafına toplayan İdris b. Abdullah, 172/788 senesinde İdrisiler devletini kurdu.⁵⁴⁷ Böylece Harun Reşid döneminde tarihteki ilk Ehl-i Beyt devleti kurulmuş oldu.⁵⁴⁸

Rüstemiler, Harici-ibadilerden; İdrisiler ise Zeydi Alevilerden idi. Bundan dolayı her iki devlet arasındaki çatışmalar siyasi, iktisadi ve sosyal ilişkilerden ziyade daha çok mezhepsel çatışmalar ve ilişkiler olmuştur. Rüstemiler Devleti'nin bünyesinde Zeydi ve Mutezili gruplar yaşadığı gibi İdrisiler devletinin bünyesinde İbadiler yaşamaktaydı.⁵⁴⁹

İdrisiler Devleti kurulduktan sonra iki devlet arasında hüsümet de başladı. Zira Lemaye, Nefzave, Hevvare ve Zenate gibi İbadi kabilelerden İdris b. Abdullah'a zorla biat edilmeleri istendi. İdris b. Abdullah Tilimsan'ı ele geçirdi ve İbadilerden çok sayıda insanı kırıp geçti.⁵⁵⁰

Genel itibariyle Rüstemiler Devleti ile İdrisiler Devleti⁵⁵¹ arasındaki münasebet güzel komşuluk şeklinde geçti. Ancak Abdurrahman b. Abdulvehhab döneminde ilişkiler sekteye uğradı. Abdurrahman b. Abdulvehhab'a karşı isyan eden Vasiliyye fırkasına mensup olanların çoğunluğu Zenate kabilesine bağlıydılar. Zenate kabilesi ise İdrisilerin lideri olan İdris b. Abdullah'a biat etmiştir.⁵⁵²

İdris b. Abdullah Tilimsan⁵⁵³ şehrini topraklarına kattıktan sonra Zenate kabilesine mensup olan Muhammed b. Hazar ez-Zenati'yi emir olarak Tilimsan'da bıraktı. Bunun üzerine Muhammed b. Hazar kendi kabilesini isyana teşvik etti.

⁵⁴⁵ Mehmet Azimli, "Ehl-i Beyt'in Kurduğu İlk Devlet; İdrisiler", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Diyarbakır 2003, c. V, sy. 1, s. 3.

⁵⁴⁶ Muhammed Hudari Bek, *Muhadaratü't-Tarihi'l-İslamiyye*, Beyrut 1986, s. 98.

⁵⁴⁷ İbn Haldun, *el-İber*, IV, s. 12.

⁵⁴⁸ Komisyon, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, c. 5, s. 312; Mehmet Azimli, "a.g.m"., c. V, sy. 1, s. 3.

⁵⁴⁹ Mehmet Salih Arı, s. 195.

⁵⁵⁰ Mehmet Salih Arı, s. 195.

⁵⁵¹ Muhammed Razuk, "İdrisiler", *DİA*, İstanbul 2000, XXI, s. 495.

⁵⁵² Muhammed İsa Hariri, s. 190.

⁵⁵³ Ahmet Kavas, "Tilimsan", *DİA*, İstanbul 2012, XLI, s.159.

Kabilesine Rüstemi Devletinden ayrılmaları için telkinlerde bulundu. Bununla birlikte Vasıliyye lideri olan İshak b. Muhammed er-Urbi de İdrisiler devletinin kurulmasına yardımcı olmuştur.⁵⁵⁴

⁵⁵⁴ Mehmet Salih Arı, s. 99.

SONUÇ

Hız. Peygamber'in vefatından sonra ilk iki halife döneminde herhangi bir siyasi ve sosyal anlaşmazlık çıkmamıştır. Fakat üçüncü Halife Hız. Osman'ın döneminde ise meydana gelen hadiseler ve Hız. Osman'ın bazı uygulamaları Müslümanlar arasında eleştirilere maruz kalmış ve huzursuzluklar ortaya çıkmıştır. Halifenin öldürülmesiyle iç savaşlar meydana gelmiştir.

Siyasi kargaşanın devam ettiği sırada hilafeti devralan Hız. Ali'nin devrinde siyasi gruplar karşı karşıya gelmişler ve bu durum toplumda siyasi ve içtimai ihtilafların doğmasına neden olmuştur. Özellikle Hız. Osman'ın yakınları ve Hız. Ali'ye muhalif olanlar Hız. Osman'ın kanını talep etmeleri sonucunda meydana gelen Cemal ve Sıffin savaşı ile tahkim olayı ihtilafları daha da derinleştirmiştir.

Başlangıçta siyasi gayelerle ortaya çıkan Hariciler, daha sonra kendilerini haklı göstermek için "Hüküm ancak Allah'ındır", "Allah'tan başka hüküm verecek yoktur." ayetlerini sloganlaştırarak kendi menfaatlerini destekleyecek bir araç olarak kullanmışlardır. Böylece Hariciler, İslam düşünce tarihinde ortaya çıkan ilk siyasi-dini fırka olarak tarihe geçmiştir.

Hariciler, İslam düşünce tarihinde ortaya çıkan tepkisel din söylemiyle kabilevi zihniyetin ilk tipik temsilcileri olduğu görülmektedir. Birer kabile insanı olan Hariciler, Bedevi zihniyetinin dar kalıpları içerisinde kaldıklarından dolayı, sürekli tepkisel ve dışlayıcı bir din söylemini dillendirmişlerdir. Kitabi kültür ve sistematik düşünceden yoksun olduklarından dolayı meseleleri basit ve yüzeysel kültürün bir yansıması olarak farklı düşüncelere ve eleştirilere tahammülleri olmamış ve kendi fikirlerini başkalarına karşı fikirsel olarak savunmak yerine, şiddet ve baskı yoluyla benimsetmek yolunu tercih etmişlerdir. Hız. Ali, Emevi ve Abbasi döneminde çıkarttıkları ayaklanmalar, yukarıda anlatılanları desteklemektedir.

Emevi idaresinden hoşnut olmayan önemli şahısların temsil ettiği ve öncülüğünü yaptığı yoğun bir propaganda ve örgütlenen büyük bir kitlenin faaliyetleri sonucunda Abbasiler iktidara gelmiştir. Emevi halifelerinin benimsedikleri siyasi görüşler ve yaptıkları uygulamalardan hareketle birtakım gayri memnun unsurların ortaya çıkmasına ve sonunda Emevi Devleti'nin yıkılmasına ve Abbasi Devleti'nin kurulmasına yol açmıştır.

Emevîler, aynı anda birden fazla muhalif grupla mücadele ettiklerinden Hâricîleri tamamen ortadan kaldıramadılar. Hâricî isyanları, Emevîler Devleti'nin parçalanıp yıkılmasında önemli bir rol oynadı. Emeviler döneminin en önemli iç problemi Haricilerle mücadele olmuştur. Bu dini-siyasi grup mensupları sürekli isyanlar çıkardıkları, ülkenin pek çok tarafına dağılmış vaziyette buldukları, düzenli birlik oluşturmak yerine gerilla savaşı verdikleri ve ülkede terör hareketi gerçekleştirdikleri için Emevi yönetimini uzun süreli meşgul etmişlerdir. Bu durumu akıllıca değerlendiren Abbasiler, tüm muhalifleri bir araya getirerek Emevi yönetimine karşı başlattığı ihtilal sonucunda Abbasi Devleti kurulmuştur.

Abbasiler ile Hariciler, ortak düşmanı olan Emevilere karşı bir süre beraber hareket etmişlerdir. Fakat bu beraberlik kısa sürdü. Abbasiler yönetimi ele geçirdikten sonra Hariciler Emevilere karşı takındığı tavrın aynısını Abbasilere karşı da takınmaya başladı. Haricilere göre Abbasiler de aynen Emeviler gibi hilafeti gasp etmişlerdir. Bu nedenle Hariciler, Abbasilerin kuruluşunun ilk yılında isyan etmeye başlamışlardır. Özellikle Sufri ve İbadi Berberiler, Emeviler devrinde Mağrib'deki faaliyetlerine Abbasiler devrinde de devam ettirmişlerdir. Kuzey Afrika'da merkezi yönetimden bağımsız devlet kurmayı başarmışlardır.

Hız. Peygamber vefat ettikten sonra İslam dini her tarafa hızlı bir şekilde yayılmaya başlamıştır. İslam'ın Kuzey Afrika'ya ulaşması Hız. Ömer döneminden başlayıp Hız. Osman döneminde yayılma süreci hızlanmış ve Emevi ile Abbasi döneminde de devam etmiştir. Bölgenin İslamlaşması Ukbe b. Nafi, Zuheyr b. Kays, Ebu'l-Muhacir Dinar, Amr b. As, Abdullah b. Sa'd b. Ebi Serh, Muaviye b. Hudeyc, Hassan b. Nu'man el-Gassani, Musa b. Nusayr gibi önemli konutanların çabalarıyla olmuştur.

Ne var ki Hız. Osman döneminde filizlenip ve Hız. Ali döneminde ortaya çıkan Müslümanlar arasındaki dini-siyasi mücadele, gerek Emeviler döneminde gerekse Abbasiler döneminde devam etmiştir. Özellikle siyasi baskılar sonucunda Kuzey Afrika'ya göç eden Haricilerle mücadele daha sık olmuştur. Merkezi idareye muhalefet anlayışı zamanla merkezle çatışma, fırsat oluşunca da merkezden kopup bağımsız olma girişimiyle sonuçlanmıştır.

Midrariler, Emevi Devleti'nin baskıcı yönetimine karşı çıkan Harici Sufri isyanlarına katılarak güneye doğru Fas yakınlarına gelerek bu bölgeye yerleşmişlerdir. Yani yine tıpkı Berberi Devletleri'nde olduğu gibi Midrariler de Arap ırkçılığından

kaynaklanan bir tepki sonucunda ortaya çıkmıştır diyebiliriz. Midrariler, Berberi Zenata kabilesinin Miknase koluna mensupturlar. Benu Vasul olarak da tanınmaktadırlar. Mağrib diye bilinen bölgede hüküm sürmüşlerdir. Berberilerin Miknase koluna mensup Midrariler, Haricilerin bu faaliyetlerine kayıtsız kalamamış ve kuruluş felsefesi olarak Hariciliğin Sufriyye koluna bağlanmıştır. Sufriğin yanında devletin yöneticilerinden Midrar b. Elyesa b. Ebi'l Kasım ve Muhammed b. Meymun b. Midrar b. Elyesa ise Hariciliğin diğer kolu İbaziliği benimsemiştir. Bununla birlikte Hariciliği tamamen terk eden eş-Şakir Lillah Muhammed b. Feth b. Meymun b. Midrar da Sunni Maliki anlayışı benimsemiştir. Midrari yöneticilerin bu kadar farklı mezhepleri benimsemeleri hususunda yeterli bir bilgi bulunmamaktadır. Belkide hüküm sürdükleri dönemin siyasi ve sosyal şartları onların böyle bir yol izlemesine sebep olmuştur.

Midrariler, Abbasiler, Ağlebiler, Endülüs Emevileri, İdrisîleri, Rüstemîler ve Fatımîler ile askeri, sosyal, ekonomik ve siyasi ilişkiler içinde olmuşlardır. İlişki düzeyinde mezhebi anlayış genel anlamda belirleyici olmuştur. Midrariler bağımsızlıklarını muhafaza etmek için olsa gerek genellikle denge siyaseti takip etmişlerdir. Son elli yıllık devreleri Fatımîlerin egemenliği altında geçmiştir. Endülüs Emevi halifesi adına hareket eden Mağrave kabilesinin reisi Hazrun b. Fülful Sicilmase üzerine giderek Ebu Muhammed el-Mu'tezzi'yi öldürmüş ve Midrari Devleti'ne son vermiştir (366/976).

Rüstemiler Devleti'ni, Abdurrahman b. Rüstem İbadi kabile reislerinin kendisini imam seçmesinin ardından 160/777 yılında kurmuştur. Daha sonra Abbasilerle girişilen mücadelelerde daha güvenli bir olacağı düşüncesiyle Tahert'i merkez yapmıştır. Zamanla Tahert şehri bir ticaret merkezi haline gelmiştir. Birçok milletten oluşan Rüstemi Devleti'nin halkı kabileleler halinde yaşamaktaydı. Buraya gelen Arapların, İranlıların ve Berberi halkın kendi özelliklerini korudukları görünmektedir. Kendi milletlerine özgü çarşılar, mescitler ve mahalleler inşa etmişlerdir. Bu kabileler arasında zaman zaman sürtüşmeler yaşansa da genelde barış hâkim olmuştur. Rüstemi Devleti'ndeki imamların da ilme önem vermesi sebebiyle halkın da ilimle uğraştığını görmekteyiz. Halk camilerde kurulan ilim meclislerine katılırdı. Bu ilim meclislerinde sadece dini ilimler okutulmaz pozitif bilimlerde okutulurdu. Diyebiliriz ki Rüstemi Devleti döneminde Tahert, ilmi ve kültürel faaliyetlerin yapıldığı önemli bir şehir haline gelmiştir. İbadiler tarafından hiç destek görmeyen Rüstemi yöneticilerinden Yakzan'ın ölümüyle 296/909 yılında Şiiler tarafından Rüstemi Devleti yıkıldı.

KAYNAKÇA

BİRİNCİL KAYNAK ESERLER

ABDULHAMİD, Sa'd Zağlul, *Tarihu'l-Mağribi'l-Arabi*, I-III, yy., İskenderiye 1994.

BEK, Muhammed Hudari, *Muhadaratü't-Tarihi'l-İslamiyye*, Beyrut 1986

BEKRİ, Abdullah b. Abdulaziz b. Muhammed, el-Muğrib fi Zikri Biladi İfrikiyye ve'l-Muğrib min Kitab'l-Mesalik ve'l-Memalik, (Nşr. Baron de Slane, ed. Fuat Sezgin), Frankfurt 1993.

BELAZURİ, Ahmed b. Yahya (279/892), *Futuhu'l-Buldan*, (trc. Mustafa Fayda), Siyer yay., İstanbul 2013.

DEBBAĞ, Ebu Zeyd abdurrahman b. Muhammed b. Ali el-Ensari (699/1300), *Mealimu'l-İman fi Ma'rifeti Ehli'l-Kayrevan*, (thk. Abdulmecid Hayali), I-V, Beyrut 2005.

DERCİNİ, Ebu'l-Abbas Ahmet b. Said b. Süleyman (670/1271), *Kitabu Tabakati'l-Meşaih bi'l-Mağrib*, y.y., t.y.

DİNEVERİ, *el-Ahbaru'l-Tival*, (Nşr. Ömer Faruk Tabba), Daru'l-Erkam, Beyrut, ty.

EŞ'ARİ, Ebu'l-Hasan Ali b. İsmail b. İshak (324/936), *Makalatü'l-İslamiyyin ve İhtilafü'l-Müsallin*, (tsh. Hellmut Ritter), Wiesbaden 1980.

HALİFE B. HAYYAT el-Leysi (240/854), *Tarihu Halife b. Hayyat*, (thk. Ekrem Ziya el-Ömeri), Beyrut 1397.

HAMMAŞ, Necdet, *er-Rüstemiyyun, el-Mevsü'atu'l-Arabiyye*, Dimaşk 2004.

HARİRİ, Muhammed İsa, *ed-Devletü'r-Rüstemiyye bi'i-Mağribi İslami: Hadaretuha ve Alakatuha el-Hariciyye bi'l Mağrib ve'l-Endülüs*, Daru'l Kalem yay. Kuveyt 1987.

HASAN, Ali Hasan, *Ahbaru Eimmeti'r-Rüstemiyyun İbn Sağir el-Maliki*, Kahire 1916.

İBN ABDİLHAKEM, Abrurrahman b. Abdillan (257/871), *Futuhu Mısır vel-Mağrib*, (thk: Muhammed Huceyri), Beyrut 1996.

İBNU'L-A'SEM EL-KUFİ, *Kitabu'l-Futuh*, c. II, Beyrut 1986.

İBN BATTUTA, Ebu Abdillan Şemsuddin Muhammed b. Abdillan (770/1368), *İbn Battuta Seyahatnamesi*, I-II, (çevr. A. Sait Aykut), İstanbul 2004.

İBN HALDUN, Abdurrahman b. Muhammed, (ö.808/1406), *Târîhu İbn Haldûn*, Beyrut 1971.

İBN HALDUN, Abdurrahman b. Muhammed (808/1405), *Kitabü'l-İber ve Divanü'l-Mübte-de ve'l-Haber fi Eyyami'l-Arab ve'l-Acem ve'l-Berber ve men Asaruhum min Zevi's-Sulta-ni'l-Ekber*, IV, Beyrut 1968.

İBN HALDUN, Abdurrahman b. Muhammed (808/1405), *Mukaddime*, (haz. Süleyman Uludağ), İstanbul 1982.

İBN HALLİKAN, *Vefayatü'l-A'yan ve Enbaü'z-Zemân*, (thk.: hasan Abbas), Darü's-Sekafe, IV, Beyrut 1968.

İBN HATİB, Lisanü'd-Din, *Tarihu'l-Mağrib fi Asri'l-Vasît*, III. Kısım, (Thk. Ahmet Muhtar), Daru'l-Beyzâ, Beyrut 1964.

İBN HAVKAL, Ebü'l-Kasım Muhammed, *Suretü'l-Arz*, Şirketu Nevabigi'l-Fiker, Kahire 2009.

İBN İZARİ, Ebu Abdillâh Muhammed el-Merraküşî (695/1295), *el-Beyanü'l-Muğrib fi Ahbari'l-Endelüs ve'l-Mağrib*, I-IV, thk. E. Levi-Provençal, Beyrut 1983.

İBN KESİR, Ebu'l-Fidâ (774/1372-1373), *el-Bidâye ve'n-Nihâye* (thk. Ahmed Ebû Mülhım Ali Necîb Atvî-Fuâd es-Seyyid-Mehdî Nâsiruddîn-Ali Abdü's-Sâtir), I-XIV, Beyrut 1409/1989

İBN KUTEYBE, Ebu Muhammed Abdullah b. Müslim, *el-İmame ve's-Siyase*, Thk.: Halil el-Mansur, Beyrut 1997.

İBN MÜYESSER, Ahbaru Mısır, (Nşr., Eymen Fuad Seyyid), Kahire 1981, s. 107-110, 326-327.

İBN SELLAM İbadi (273/887), *Bed'ü'l-İslam ve Şeraidü'd-Din*, (thk. Werner Schvartz), Wiesbaden 1986.

İBNÜ'L-ESİR, Ebu Hasan Ali b. Muhammed Abdülkerim, *el-Kamil fi't-Tarih*, Thk.: Ebi'l-Fida Abdullah el-Kadi Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, I-XII, Beyrut 1987.

İBNU'S-SAĞİR, *Ahbaru'l-e'immeti 'r-Rüstemiyyin*, (thk. Muhammed Nasır-İbrahim Behhaz), Daru'l-Garbi'l-İslami, Beyrut 1406/1986.

KALHATİ, Ebu Said b. Said el-Ezdi, *el-Keşf ve'l-Beyan*, (thk.: Seyyide İsmail Kaşif), II, Uman 1980

KALKAŞANDİ, Ebü'l-Abbas Şihabuddin Ahmed b. Ali b. Ahmed (821/1418), *Subhü'l-A'ş'a fi Sinaati'l-İnşa*, (thk. Yusuf Ali Tavail), I-VIII, Dimaşk 1987.

KAZVİNİ, Zekeriyya b. Muhammed b. Mahmud, *Asâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd*, Beyrut ty.

NÂSİRÎ, Ahmed b. Halid, “el-İstiksâ Li Ahbâri Duveli'l-Mağribi'l-Aksâ”, I, Daru'l-Beyzâ, Beyrut 1954.

MESUDÎ, Ebu el-Hasan Ali b. el-Hüseyn b. ali, *Murucuz-Zeheb*, (trc: D. Ahsen Batur), Selenge yay., İstanbul 2004

RAKİK, Ebu İshak İbrahim b. el-Kasım El-Kayrevani, *Tarihu İfrikiyye ve'l-Mağrib*, Daru'l Arabiyye li'l-Kitab, Tunus 2005.

SALAVÎ, Ebu'l-Abbas Şihabüddin Ahmed b. Halid b. Hammad, el-İstiksa li-Ahbari'd-Düveli'l-Mağribi'l-Aksa, c. I, Kahire 1894.

SALİM, Abdülaziz, *Mağribu'l-Kebir*, I-IV, Beyrut 1981.

ŞEHRİSTANÎ, Ebü'l Feth Taceddin Muhammed b. Abdulkerim (548/1153), *el-Milel ve'n-Nihal*, (thk. M. Seyyid Kilani), I-II, Beyrut 1961.

ŞEMMAHÎ, Ebü'l-Abbas Bedruddin Ahmed b. Said b. Abdilvahid (h.928/m.1522), *Kitabu's-Siyer*, (thk. Ahmed b. Suud es-Seyyabi), Maskat 1987.

TABERÎ, Ebu Cafer Muhammed b. Cerir (h.310/m. 922), *Tarihu'l-Ümem ve'l-Muluk*, (thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim), I-XIII, Beyrut 1967.

VERCELANÎ, Ebu Zekeriyya Yahya b. Ebi Bekr, *Kitabu's-Sire ve Ahbaru'l-E'imme*, (thk. İsmail Arabi), Daru'l Ğarbu'l-İslami, Beyrut 1982.

YA'KUBÎ, Ahmed b. İshak b. Cafer b. Vehb (h.294/m.907), *Tarihu'l-Ya'kubi*, Müessesetü'l-A'lemi li'l-Matbuat, I-II, Beyrut 1992.

YÂKUT el-Hamevi, Ebu Abdillah Şihabuddin Yâkut b. Abdillah (h.626/m.1229), *Mu'cemü'l-Büldan*, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, I-V, Beyrut 1986.

ZERKEŞÎ, Ebu Abdillah, *Tarihu'd-Devleteyni'l-Muvahhidiye ve'l-Hafsiyye*, (nşr., Muhammed Madur), Tunus 1966.

ARAŞTIRMA ESERLER

AKBULUT, Ahmet, *Sahabe Devri Siyasi Hadislerin Kelami Problemlere Etkileri*, Birleşik yay., İstanbul 1992.

APAK, Adem, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi-Hulefa-i Raşidin Dönemi*, Ensar yay, II, İstanbul 2013.

APAK, Adem, *Ana hatlarıyla İslam Tarihi-Abbasiler Dönemi*, Ensar yay., IV, İstanbul 2013.

APAK, Adem, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi-Emeviler Dönemi*, Ensar yay. III. İstanbul 2013,

ARI, Mehmet Salih, *Haricilerin Kurduğu Devlet Rüstemiler*, Bilge Adamlar yay., İstanbul 2009

ATÇEKEN, İsmail Hakkı, *Devlet Geleneği Açısından Hişam b. Abdülmelik*, Ankara Okulu yay.,Ankara 2001.

AZİMLİ, Mehmet, *X. Yüzyıla Kadar Şii Karakterli Hareketler*, Öykü Yayıncılık, İstanbul 2006.

BOZKURT, Nahide, *Abbasiler*, İSAM Yay., Ankara 2017

BROCKELMANN, Carl, *İslam Ulusları ve Devletler Tarihi*, (trc. Neşet Çağatay), Eren yay., Ankara 1992

CABİRİ, Muhammed Abid, *Arap-İslam Aklının Oluşumu*, (çev. İbrahim Akbaba), İz yay. İstanbul 1997.

CAHİZ, Ebu Osman Amr b. Bahr, *Hilafet Ordusunun Menkıbeleri ve Türklerin Faziletleri*, (trc: Ramazan Şeşen), Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1988.

ÇELİK, Aydın, *Fatimiler Devleti Tarihi*, Türk Tarihi Kurumu, Ankara 2018.

DABAŞHİ, Hamid, *İslam'da Otorite*, (çev. Süleyman E. Gündüz), İnsan yay., İstanbul 1995.

DEMİRCAN, Adnan, *Ali-Muaviye Kavgası*, Beyan yay., İstanbul 2010.

DEMİRCAN, Adnan, *Haricilerin Siyasi Faaliyetleri*, Beyan yay. İstanbul 1996.

DEMİRCAN, Adnan, *Haricilik Mezhebinin Doğuşu Bağlamında Din Siyaset İlişkisi*, Beyan yay., İstanbul 2000.

EBU ZEHRA, Muhammed, *İslam'da Siyasi ve İtikadi Mezhepler Tarihi*, Hisar yay., İstanbul 1983

FIĞLALI, Ethem Ruhi, *İbadiye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, Ankara Okulu yay., Ankara 1983.

HASAN, Hasan İbrahim, *Siyasi-Dini-Kültürel-Sosyal İslam Tarihi*, (trc: İsmail Yiğit-Sadrettin Gümüş), Kayıhan yay., c. II, İstanbul 1987.

HATİPOĞLU, Mehmet Said, *İslam'da ilk Siyasi Kavmiyetçilik: Hilafetin Kureyşliliği*, Kitabiyat yay. Ankara 2005.

HİTTİ, Philip Khuri, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, (çev. Salih Tuğ), Boğaziçi yay. I-II. İstanbul 1989,

- HİZMETLİ**, Sabri, *İslam Tarihi*, Ankara Okulu yay. Ankara 2015.
- KAFESOĞLU**, İbrahim, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, Ötüken yay. İstanbul 2014.
- KAPANŞSAHİN**, Muhittin, *Ağlebiler*, Yalın yay., İstanbul 2013.
- KOLLEKTİF**, *Moğol İstilas 1220-1265*, (terc.: Mehmet Kemal Bey), Post yay., İstanbul 2018
- KOMİSYON**, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, (Redektör: Hakkı Dursun Yıldız), Çağ yay., I-XV, İstanbul 1992,
- KURT**, Hasan, *Türk-İslam Dönemine Geçişte Tahiroğulları*, Araştırma yay., Ankara 2002.
- MİNKARÎ**, Tarık, *Vak'atu Sıffin*, (çev. Cemalettin Saylık), Ankara Okulu yay., Ankara 2018.
- ONAT**, Hasan, *İslam Mezhepler Tarihi*, Grafiker yay.,Ankara 2012.
- ONAT**, Hasan, *Emeviler Dönemi Şii Hareketleri ve Günümüz Şiiliği*, Endülüs yay.,Ankara 1993.
- PAŞA**, Ahmed Cevdet, *Peygamberler ve Halifeler Tarihi*, (sad. Metin Muhsin Bozkurt), Hikmet neşr., (I-IV), III, İstanbul 1999.
- SALLABÎ**, Ali Muhammed, *Doğuştan Günümüze Hariciler*, Ravza yay. İstanbul 2018.
- SARICIK**, Murat, *İlim Şehrinin Kapısı Hz. Ali*, Nesil yay. İstanbul 2010.
- SARIÇAM**, İbrahim, *İslam Öncesinden Abbasilere Kadar Emevi-Haşimi İlişkileri*, TDV yay. Ankara 2011.
- SIRMA**, İhsan Süreyya, *Müslümanların Tarihi*, Beyan yay., (I-IV), IV, İstanbul 2014.
- ÜLKÜ**, *Hayati, Başlangıçtan Günümüze İslam Tarihi*, (Takriz: Mustafa Müftüoğlu), Akit yay. (I-IV), II, İstanbul ty.
- WATT**, W. Montgomery, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, (çev. Ethem R. Fığlalı), Birleşik yay., İstanbul 1998.
- YILDIZ**, Harun, *Din Siyaset ve İdeoloji-Haricilik Düşüncesinin Doğuşu*, Sidre yay., Samsun 1999.
- YILMAZ**, Hasan, *Abbasiler ve Abbasi Halifeleri*, Elips yay. Ankara 2017
- ZORLU**, Cem, *Abbasilere Yönelik Dini ve Siyasi İşyanlar*, Ankara Okulu yay. Ankara 2001.

TEZLER

AKKUŞ, Murat, *Abbasi Halifelerinin Ölümlerinin Sebepleri*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2010.

BAKIR, Abdullah, “*İdari ve İktisadi Yönden Hz. Ali Dönemi*” (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1998.

BERNAVİ, Vefa Yakup Cibril, *Devletü Beni Midrar ‘es-Sufriyyetü’ bi’l- Mağrib’il-Aksa’l-İslamiyyi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ümmü’l-Kurra Üniversitesi, Mekke 2003.

ÇAKIRTAŞ, Mehmet, *Emeviler Dönemi Şiddet Hareketleri*, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2017.

ERDEMCİ, Cemalettin, *İbn Sellam el-İbadi ve İtikadi Görüşleri*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Van 1996.

İLGÜN, Kasım, *Halife Mansur Dönemi (136-158/754-775)*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 1994.

KARAGÖZ, Aşır, *Abbasi Halifesi Mu’tezz ve Dönemi*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 2013.

KARAKUŞ, Nadir, *Ebu Müslim el-Horasani Kişiliği ve Faaliyetleri*, (Basılmamış Doktora Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 1996.

KARS, Halis, *Harici Frikalarından Sufriyye’nin Doğuşu ve Gelişmesi*, (Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2012.

KAYA, Semra, *Ağlebi Devleti ve Akdeniz’deki Faaliyetleri 800-909*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Akdeniz Üniversitesi Akdeniz Uygarlıkları Araştırma Enstitüsü, Antalya 2019.

KONAK, İbrahim, *Abbasiler Döneminde el-Cezire Bölgesindeki Harici Ayaklanmaları*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)”, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Şanlıurfa 2006.

KORKMAZ, Erdal, *Hz. Osman’ın Dahili Siyaset* (Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2003.

ÖZKUYUMCU, Nadir, *Mısır ve Kuzey Afrika’nın Müslümanlar Tarafından Fethi* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1993.

SUIÇMEZ, Hacer, *Hz. Ali'nin Savaşları ve İslam Mezhepler Tarihi Açısından Önemi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2010

ANSİKLOPEDİ MADDELER

AĞIRAKÇA, Ahmet, "Abdulahhab b. Abdurrahman", *DİA*, İstanbul, 1988, I, s. 284-285

APAK, Adem, "Şuubiyye", *DİA*, İstanbul 2010, XXXIX, s. 244-246

AVCI, Casim, "Yakut el-Hamevi", *DİA*, İstanbul 2013, XLIII, s. 288-291.

AYCAN, İrfan, "Temim", *DİA*, İstanbul 2011, XL, s. 418-419.

AYCAN, İrfan, "Ebü'l Aver", *DİA*, İstanbul 1994, X., s. 295.

BEYDİLİ, İzzet Hasan, "Tirimmah", *İA*, MEB yay. İstanbul 1993, X, s.251.

BİLGE, Mustafa L., "Berka", *DİA*, İstanbul 1992, V, s. 504-505

BOZKURT, Nahide, "Mansur", *DİA*, Ankara 2003, XXVIII. s. 5-6.

CERAN, İsmail, "Sicilmase", *DİA*, İstanbul 2009, XXXVII, s. 136-138.

ÇUBUKÇU, Asri, "Eş'as b. Kays", *DİA*, İstanbul 1995, XI, s. 455-456

DALKILIÇ, Mehmet, "Sufriyye", *DİA*, İstanbul 2009, XXXIX, s. 472-473.

DOĞANER, Suna, "Mısır", *DİA*, Ankara 2004, XXIX, s. 553-555.

EROĞLU, Muhammed, "Abdullah b. Abbas", *DİA*, İstanbul 1988, I, s. 76-79.

FAYDA, Mustafa, "Aişe", *DİA*, İstanbul 1989, II. s. 201-205

FIĞLALI, Ethem Ruhi, "İbaziyye", *DİA*, İstanbul 1999, XIX, s. 256-261.

FIĞLALI, Ethem Ruhi, "Cemel Vakası", *DİA*, İstanbul 1997, VII. s. 321-322.

HAREKAT, İbrahim, "Mağrib", *DİA*, Ankara 2003, XVII. s. 314-318.

HAREKÂT, İbrahim, "Midrariler", *DİA*, İstanbul 2005, XXX, s.14-16.

HAREKAT, İbrahim-Ahmet Kavas, "Hevware", *DİA*, İstanbul 1998, XVII, s. 281-284.

HATIPOĞLU, İbrahim, "Sa'd b. Ebu Vakkas", *DİA*, İstanbul 2008, XXXV, ss. 372-374.

HİZMETLİ, Sabri "Abdurrahman b. Rüstem", *DİA*, İstanbul 1988, I, s. 170-171.

- KANDEMİR**, M. Yaşar, “Ebu Musa el-Eş’ari”, *DİA*, İstanbul 1994, X, 190-192.
- KARAASLAN**, Nasuhi Önal, “Hamdaniler”, *DİA*, İstanbul 1997, XV, s. 446-447.
- KAVAS**, Ahmet, “Meysere el-Medgari”, *DİA*, Ankara 2004, XXIX, s. 507-508.
- KAVAS**, Ahmet, “Tilimsan”, *DİA*, İstanbul 2012, XLI, s.159
- KAVAS**, Ahmet, ”Miknas”, *DİA*, İstanbul 2005, XXX, ss. 50-52.
- KÜÇÜKAŞCI**, Mustafa Sabri, “Harre Savaşı”, *DİA*, İstanbul 1997, XVI, s. 245-247.
- MARÇAİS**, Georges, “Tahert”, *İA*, MEB yay., İstanbul 1993. s. 234-238.
- ÖNKAL**, Ahmet, “Amr b. As”, *DİA*, İstanbul 1991, III, s. 79-81.
- ÖZ**, Mustafa, “Ezarika”, *DİA*, İstanbul 1995, XII, s. 45-46.
- ÖZ**, Mustafa, “Kerbela”, *DİA*, Ankara 2002, XXV, s. 274-275
- ÖZ**, Mustafa, “Nafi b. Ezrak”, *DİA*, İstanbul 2006, XXXII, s. 289-290.
- ÖZ**, Mustafa, “Evrebe”, *DİA*, İstanbul 1995, XI, s. 236.
- ÖZ**, Mustafa, “Ebu Hatim el-İbazi”, *DİA*, İstanbul 1994. X, s. 147-148.
- ÖZ**, Mustafa, “Ebu’l-Hattab el-Meafiri”, *DİA*, İstanbul 1994, X., s. 324.
- ÖZAYDIN**, Abdulkerim, “Ağlebiler”, *DİA*, İstanbul 1988, I, s. 475-478.
- ÖZAYDIN**, Abdulkerim, “Eşter”, *DİA*, İstanbul 1995, XI, s. 486-487.
- ÖZDEMİR**, Mehmet, “Hanzale b. Safvan el-Kelbi”, *DİA*, XVI, İstanbul 1997. s. 52-53.
- ÖZKOYUMCU**, Nadir, “Rüstemiler”, *DİA*, İstanbul 2008, XXXV, s. 295-296.
- ÖZKOYUMCU**, Nadir, “Tahert”, *DİA*, İstanbul 2010, XXXIX, s. 392-393.
- ÖZKUYUMCU**, Nadir, “Hassan b. Numan”, *DİA*, İstanbul 1997, XVI, 398.
- ÖZKUYUMCU**, Nadir, “İfrikiyye”, *DİA*, İstanbul 2000, XXI, 515-516.
- ÖZKUYUMCU**, Nadir, ”Kayrevan”, *DİA*, Ankara 2002, XXV, s. 88-90.
- RAZUK**, Muhammed, ”İdrisiler”, *DİA*, İstanbul 2000, XXI, s. 495-497.
- SEYYİD**, Eymen Fuad, “Fatımiler”, *DİA*, İstanbul 1995, XII, s. 237-240.
- ŞEYBAN**, Lütfi, “Zenate”, *DİA*, İstanbul 2013, XLIV, s. 246-247.
- UBİDİ**, Casim, “Musa b. Nusayr”, *DİA*, İstanbul 2006, XXXI, s. 31

- YILDIZ**, Hakkı Dursun, “Berberiler”, *DİA*, İstanbul 1992, V, s. 478-483
- YILDIZ**, Hakkı Dursun, “Abbasiler” *DİA*. İstanbul 1988, I. s. 49-56.
- YİĞİT**, İsmail, “Mevali”, *DİA*, Ankara 2004, XXIX, s. 424-426
- YİĞİT**, İsmail, “Sıffin Savaşı”, *DİA*, İstanbul 2009, XXXVII, s. 108-109.
- YİĞİT**, İsmail, “Yezid b. Ebu Müslim”, *DİA*, İstanbul 2013, XLIII, s. 519-520.
- YVER G.**, “Berberiler”, *İA*, MEB yay., İstanbul 1961, II, s. 224.

MAKALELER

- AKSU**, Ali, “Emevîler Döneminde Sosyal Tabakalar” *İstem Dergisi*, Yıl:4, Sayı:8, 2006
- APAK**, Adem, “Kuzey Afrika’da İlk İslam Fetihleri”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c.17, sy. 2, 2008, s.165-198.
- APAK**, Adem, “Mısır’ın Müslümanlar Tarafından Fethi ve Fetih Sonrası Ülkede Sosyal ve Dini Alanda Meydana Gelen Değişimler Üzerine Değerlendirmeler”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c.10, sy.2, 2001, s. 145-159.
- ATEŞ**, Orhan, “İbadi İmamet Anlayışı”, *Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi USBD (International Journal of Social Sciences IJSS)*, c. 1, sy. 5 (2007). s. 78-86.
- AZİMLİ**, Mehmet, “Ehl-i Beyt’in Kurduğu İlk Devlet; İdrisiler”, *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Diyarbakır 2003, c. V, sy. 1, s, 34-45
- CEMİLİ**, Reşid Abdullah, “er-Rüstemiyyun fi Tahert 162-297 h. İntişaru’l- İbadiyye fi’l-Mağrib ve eseruhu fi Kıyami’d-Devleti’r-Rüstemiyye”, *Mecelletu’l-Müerrihi’l-Arabi*, XXXIV, Bağdat 1987, s. 186-200.
- CENHANİ**, Habib, “Tahert; ‘Asımetü’d-Devleti’r-Rüstemiyye”, *Revue Tunisienne de Science Social*, XII/40-43, Tunus 1975, s. 7-54.
- ÇELİK**, Aydın, “Fatımiler Devletinin Kuruluşu”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Elazığ 2005, c. 15, sy., 2
- DEMİRCAN**, ADNAN, “Ali b. Ebi Talib’i Tahkimi Kabul Etmeye Zorlayanlar Üzerine”, *İSTEM*, yıl. 3, sy. 6, Konya 2005, s. 51-58.
- FIĞLALI**, Ethem Ruhi, “Hariciliğin Doğuşu ve Fırkalara Ayrılışı”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Ankara 1978, c. XX, s. 219-247.

GÖMBEYAZ, Kadir, “Haricilerin Günümüzdeki Devamı İbadiler Mi, Selefler Mi? Metodik Bir Tartışma”, *Mezhep Araştırmaları Dergisi*, (2016). Sayı 1, s. 77-98.

KAPAR, M. Ali, “Hz. Ali’nin Öldürülmesiyle İlgili Rivayetlerin Değerlendirilmesi”, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Konya 1994, sy.3, s. 341-346.

KESKİN, Esra, “Kuzey Afrika’nın İslamlaşmasında Bir Dönüm Noktası: ‘Aşere’ Heyeti”, IV. *Türkiye Lisansüstü Çalışmaları Kongresi*, Bildiri Kitabı III. s. 240-255.

KUTLU, Sönmez, “İslam Düşüncesinde Tarihsel Din Söylemleri olgusu”, *İslamiyat*, IV, 2001, s. 20-21.

RENÇBER, Fevzi, “Kendi Kaynakları Işığında Harici’nin Doğuşu Ve Gelişimi”, *Mezhep Araştırmaları Dergisi*, Bahar 2017, s.259-268.

SÖYLEMEZ, M. Mahfuz, “İlk Harici Devleti: Rüstemiler (160-297/777-909)”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. XXXVIII, Ankara 1998, ss. 457-478.

SÖYLEMEZ, Mehmet Mahfuz, “Afrika’da Kurulan İlk İslam Kentlerinden: Tahert”, *İslami İlimler Dergisi*, c.10, sy. 1, Bahar 2015, s. 7-33.

YALTKAYA, Mehmet Şerefeddin, “İslam’da İlk Fikri Hareketler ve Dini Mezhepler: Havaric”, *DİFM*, sy. 14, 1930, s. 4-16.

YAZILITAŞ, Nihat, Fatımi Ordusunu Meydana Getiren Etnik Unsurlar”, *Türkiye Araştırmalar Dergisi*, s. 189-210, ty.

YILDIZ, Harun, “Haricilerin Doğuşunda Kurra’nın Rolü” *EKEV Akademi Dergisi*, 2004, s. 263-288.

YILDIZ, Harun, “Hariciliğin Doğuşu”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı.10, Samsun 1988 s. 259-268.

İNTERNET KAYNAKLARI

HARİCİLİK, <http://islamdammezhepler.blogspot.com/p/haricilik.html>, 26.05.2019.

HARİCİLİK, <http://www.enfal.de/tarih22.htm>, 26.05.2019.

İBAZİYYE MEZHEBİ, www.insanveislam.org, 11.05.2019

MEVALİ, www.tarihbilimi.gen.tr, 18.05.19.

Moğol İstilası, www.tarihiolaylar.com, 22.05.2019

Necdat Mezhebi, <https://www.dunyadinleri.com> 12.05.19.

EKLER

EK 1-MİDRARİ EMİRLERİ

1. İsa b. Yezid el-Esved	140-155/757-771
2. Ebu'l Kasım Semku b. Vesul b. Maslan b. Ebi Nuzul	155-167/771-783
3. Ebu'l Vezir İlyas b. Ebi'l Kasım	167-170/783-790
4. Elyesa b. Ebi'l Kasım	174-208/790-823
5. Midrar b. Elyesa b. Ebi'l Kasım	208-253/823-867
6. Meymun b. Sakıyye b. Midrar Elyesa b. Ebi'l Kasım	253-263/867-876
7. Muhammed b. Meymun Midrar b. Elyesa	263-270/876-883
8. Elyesa b. El-Muntasır b. Elyesa b. Ebi'l Kasım	270-296/883-909
9. Vasul el-Feth b. Meymun b. Midrar	298-300/912-921
10. Ahmed b. Meymun b. Midrar	300-309/912-921
11. Mu'tez b. muhammed b. Savur b. Midrar	309-321/921-933
12. Muntasır Muhammed b. Mu'tez b. Savur b. Midrar	331-321/933-942
13. Muntasır Semku b. Muhammed b. el-Mu'tez b. Savur b. Midrar	331/942
14. eş-Şakir Lillah Muhammed b. el-Feth b. Meymun b. Midrar	322-347/943-965
15. Muntasır Billah b. Emiri'l-Mü'minin eş-Şakir Lillah Muhammed b. el-Feth b. el-Emir Meymun b. Midrar	352/963
16. Mu'tez Billah Ebu Muhammed b. Emiri'l-Mü'minin eş-Şakir Lillah Mu-hammed b. el-Feth b. el-Emir b. Midrar	352/963

EK 2-RÜSTEMİ İMAMLARI

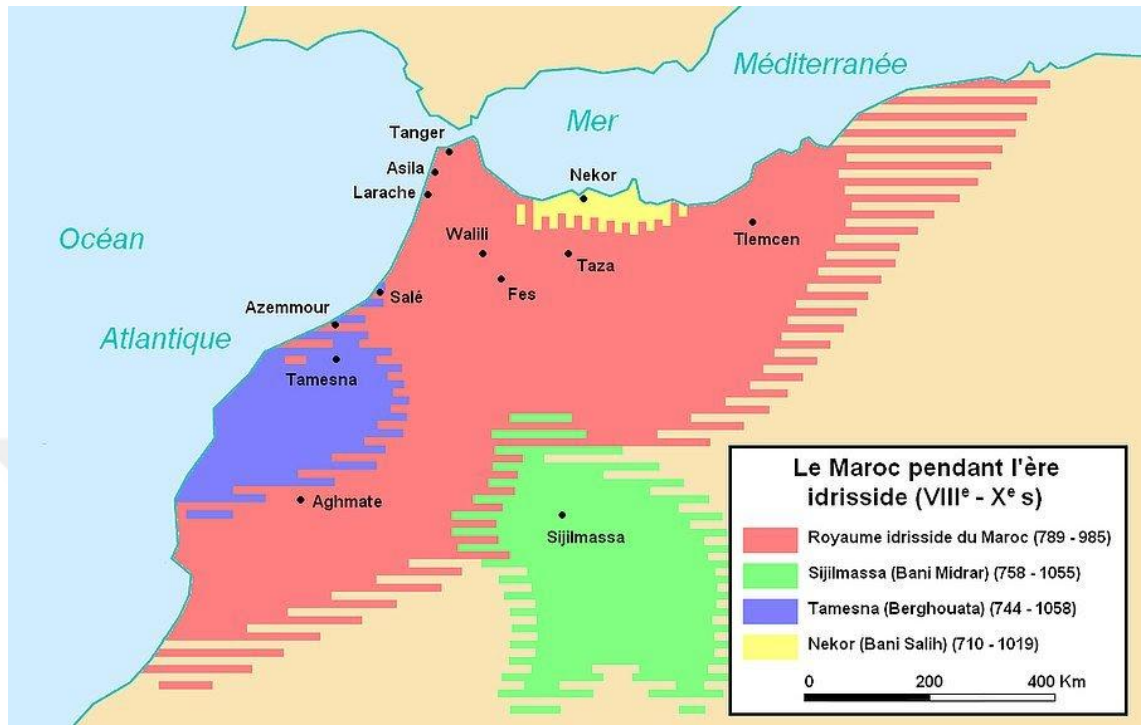
1. Abdurrahman b. Rüstem	160-171/777-787
2. Abdulvehhab b. Abdurrahman	171-208/787-823
3. Ebu Said Eflah b. Abdülvehhab	208-240/824-855
4. Ebu Bekir b. Eflah	240-241/854-855
5. Ebü 'I-Yakzan Muhammed b. Eflah	241-281/855-894
6. Ebu Hatim Yusuf b. Muhammed	281-294/894-906
7. Yakzan b. Ebü 'I-Yakzan	294-296/907-909

EK 3- ABBASİ HALİFELERİ

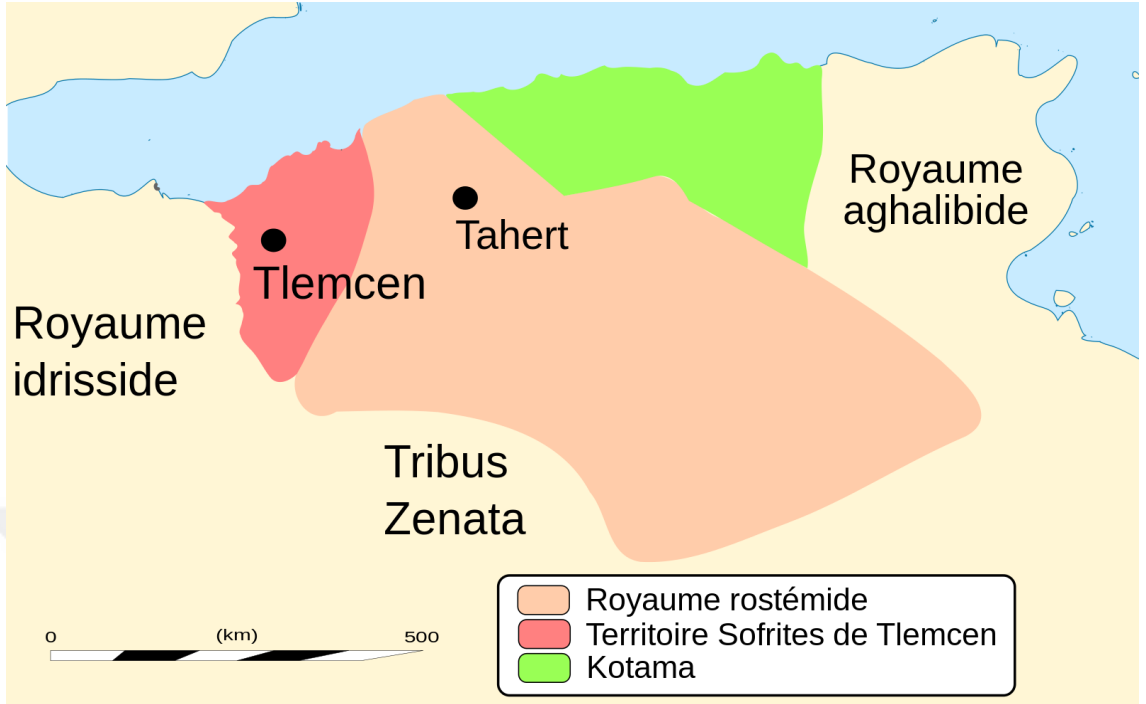
1. Ebu'l-Abbas es-Seffah	132/750
2. Ebu Cafer el-Mansur	136/754
3. Muhammed el-Mehdi	158/775
4. Musa el-Hadi	169/785
5. Harunurreşid	170/786
6. el-Emin	193/809
7. el-Me'mun	198/813
8. el-Mu'tasım Billah	218/833
9. el-Vasık-Billah	227/842
10. el-Mütevekkil-Alellah	232/847
11. el-Muntasır-Billah	247/861
12. el-Müstain-Billah	248/862
13. el-Mu'tez-Billah	252/866
14. el-Mühtedi-Billah	255/869
15. el-Mu'temid-Alellah	256/870
16. el-Mu'tazıd-Billah	279/892
17. el-Müktefi-Billah	289/902
18. el-Muktedir-Billah	295/908
19. el-Kahir-Billah	320/932
20. er-Razi-Billah	322/934
21. el-Müttaki-Lillah	329/940
22. el-Müstekfi-Billah	333/944
23. el-Muti'-Lillah	334/946
24. et-Tai'-Lillah	363/974
25. el-Kadir-Billah	381/991
26. el-Kaim-Biemrillah	422/1031
27. el-Muktedi-Biemrillah	467/1075
28. el-Mustazhir-Billah	487/1094
29. el-Müsterşid-Billah	512/1118
30. er-Raşid-Billah	529/1135
31. el-Muktefi-Billah	530/1136
32. el-Müstencid-Billah	555/1160
33. el-Müstazi-Biemrillah	566/1170
34. en-Nasır-Lidinillah	575/1180
35. ez-Zahir-Biemrillah	622/1225
36. el-Müstansır-Billah	623/1226
37. el-Müsta'sım-Billah	640-656/1242-1258

EK 4- MİDRARİ DEVLETİ HARİTASI

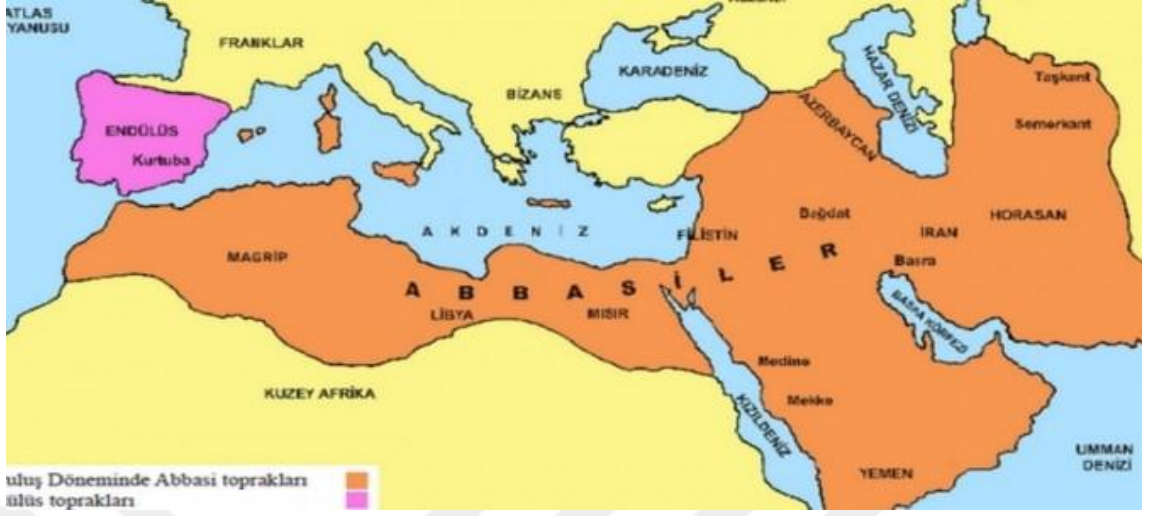
(Midrari Devleti, www.islamtarihi.info/2017/06/midrariler-benu-vasul.html?=@1)

EK 5- RÜSTEMİ DEVLETİ HARİTASI

(Rüstemi Devleti, https://tr.m.wikipedia.org/wiki/%C3%BCstemiler_Devleti)

EK 6- ABBASİ DEVLETİ HARİTASI

(Abbasiler (750-1258), <https://www.tarihyolu.com/abbasiler-750-1258/>)

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler

Soyadı, Adı	AY Abdulhadi
Uyruğu	T.C.
Doğum tarihi ve yeri	1990/Çaldıran
Medeni Hali	Evli
Telefon	05469516451
Fax	
E-posta	Abdulhadiay2@gmail.com

Eğitim Bilgileri

Eğitim Derecesi	Okul/Program	Mezuniyet yılı
Lise	Adana Ceyhan Anadolu İmam Hatip Lisesi	2009
Üniversite	Diyarbakır Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi	2013
Yüksek Lisans	Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü/İslam Tarihi ve Sanatları (İslam Tarihi)	
Doktora		